

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

ՄԱՂԱՔԻՆ ԵՐԲԵՊԻԱՆՈՎՈՒ ՕՐՄԱՆԵԱՆ

1949

ԿԵՐԵՊԵՄ (ԶԵՐԼԱ) ՈՒՆԻԿԵՆՍ ՄԵԼՈՆԵՇԵՐ ԹԻԻ 2

ՆԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑՐՆ

ԵՒ ԻՐ

ՊԱՏՄՈՒԹԻԻՆԸ, ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԻԻՆԸ, ՎԱՐՁՈՒԹԻԻՆԸ,

ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹԻԻՆԸ, ԱՐԱՐՈՂՈՒԹԻԻՆԸ,

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻԻՆԸ, ՈՒ ՆԵՐԿԱՅ ԿԱՑՈՒԹԻԻՆԸ

Նախապէս գաղիերէն հրատարակեց, յետոյ հայերէնի վերածեց

ՄԱՀԱՔԻԱ ԱՐԲԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՕՐՄԱՆԵԱՆ

Ն Ա Խ Կ Ի Ն Պ Ա Տ Ր Ի Ա Ր Ք

ԶՈՐՐՈՐԴ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻԻՆ

(Նորէն աշիւ անցուած)

Հրատարակեց Գ. Ե. Տ.

DISTRIBUTED BY
-ARMENIAN LITERARY SOCIETY
114 FIRST ST.
YONKERS, N. Y. 10704

1949

ՊՈՒԷՆՈՍ ԱՅՐԷՍ

Տպարան «ԱՐԱՐԱՏ»

ՄԱՂԱՔԻՆ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՕՐՄԱՆԵԱՆ

ԿԵՐԵՊԵՏ (ՉԵՐԼՍ) ՈՒՆԻԿԵՆՍ ՄԵԼՈՆԵՇԿՐ ԹԻԻ 2

ՆԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑՐՆ

ԵՒ ԻՐ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ, ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ, ՎԱՐՁՈՒԹԻՒՆԸ,

ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹԻՒՆԸ, ԱՐԱՐՈՂՈՒԹԻՒՆԸ,

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ, ՈՒ ՆԵՐԿԱՑ ԿԱՑՈՒԹԻՒՆԸ

Նախապէս գաղիերէն հրատարակեց, յետոյ հայերէնի վերածեց

ՄԱՂԱՔԻԱ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՕՐՄԱՆԵԱՆ

Ն Ա Խ Կ Ի Ն Պ Ա Տ Ր Ի Ա Ր Ք

ԶՈՐՐՈՐԴ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

(Նորէն աչքէ ամցուած)

Հրատարակեց Գ. Ե. Տ.

DISTRIBUTED BY
-ARMENIAN LITERARY SOCIETY
114 FIRST ST.
YONKERS, N. Y. 10704

1949

ՊՈՒԷՆՈՍ ԱՅՐԷՍ
Տպարան «ԱՐԱՐԱՏ»

IMPRESO EN LOS TALL. GRAF. "ARARAT" — J. ALVAREZ 1017
Printed in Argentina Buenos Aires — R. Argentina

Mr. Huseyn Effendi. Osmancik
1841 - 1918

91 5/84

126
073eA
1949

ԱՅՍ ԳԻՐԲԸ ԵՒ ԶԱՅՆ ԳՐՈՂԸ

Բայց նախ գայն գրողը:

Հայ հոգեւորականութեան շարքին մէջ ամենէն կարկառուն դէմքերէն մէկն է, անկասկած, այս գիրքին հեղինակը, — ՄԱՂԱՔԻԱ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՕՐՄԱՆԵԱՆ: Նա իր բազմակողմանի տաղանդը փայլեցուցած է ոչ միայն վարչական գործերուն մէջ՝ իրրեւ առաջնորդ, վանահայր եւ պատրիարք, կատարելով զանոնք պատասխանատւութեան խորունկ գիտակցութեամբ և առատ արդիւնաւորութեամբ, — այլ նաեւ մտաւորական ասպարէզին մէջ՝ իրրեւ ուսուցիչ եւ գրաւոր երկերու հեղինակ:

Կազմակերպչական ոգի՝ հիմնադիրն է եղած Արմաշու Դպրեվանքին, ուրիշ տաղանդաւոր հոգեւորականի մը՝ Դուրեան Եղիշէ Արքեպիսկոպոսի սրտեռանդն գործակցութեամբ պատրաստելով փաղանգ մը ազգանուէր եկեղեցականներու: Վարչական ձիրքով օժտուած՝ փառաւորած է Կ. Պոլսոյ պատրիարքական աթոռը՝ հիանալի աշխատունակութեամբ և օրինակելի կանոնաւորութեամբ:

Սուր և անվրէպ յիշողութիւն և խորաթափանց դատողութիւն, — ուշագրաւ յատկանիշերն են եղած իր իմացական կարողութեան: Եռանդուն, բայց հանդարտաբարոյ՝ ամենէն դառն և ապերախտ վայրկեաններուն մէջ անգամ կարողացած է իր մտքի կշիռը պահել անխախտ, բարոյական արիւթեամբ մը՝ որ մէկն է եղած իր հոգեկան արժէքներուն:

Կարելի է ըսել անվարան, թէ յոգնիլ չգիտցող այս եկեղեցականը, իր բովանդակ կեանքին մէջ վայրկեան մը անցուցած չէ ամուլ: Ամենաժանր և վտանգաւոր հիւանդութեան մը հետեւանքով աշխատանքէ ձեռք փաշելու իրեն տրբ-

ւած խորհուրդին պատասխանած է. «Կը մախընտրեմ հինգ տարի ապրիլ աշխատելով, քան 50 տարի՝ ձեռնածալ»: Եւ, արդարեւ, մա ապրեցաւ անկից վերջն ալ երկար տարիներ՝ միշտ ձեռքն ի ման մինչեւ իր մահը:

Թէեւ մարպիկ վարչագէտ և իմաստուն ղեկավար, — երբեք չհպարտացաւ տաղանդի այդ հագուագիւտ գիծով: Բարձր գնահատեց արժէքը գրչին՝ զոր գործածեց տիրաբար: Իր հմուտութեան առատ պաշարը արդիւնաւորեց զայն, եկեղեցական գրականութեան բերելով իր քանկագին նպաստը:

Զաւակ հռոմէադաւան ծնողաց(*), դաստիարակուած և եկեղեցական ասպարէզ ընդգրկած Հռոմի մէջ, — իր առողջ գաղափարներուն և քրիստոնէական ըմբռնումներուն հետ հաշտ գտաւ միայն ոգին Հայաստանեայց Մայր Եկեղեցւոյն՝ ուսկից հեռացած էր իր պապը: Ուստի, արիութիւնն ունեցաւ դառնալու գիրկը այդ լուսամօր, անոր ծառայելու հաստատ կամֆով և անշահախնդիր նուիրումով: Եւ եղաւ մէկը՝ որ գիտցաւ, շատերու նման, անդուլ պաշտպանն ու ջատագովը հանդիսանալ այս Եկեղեցիին: Ժառանգած էր, կարծես առհաւօրէն, անոր ոգւոյն պայծառութիւնն ու ազատականութիւնը: Անկաշկանդ էր իր միտքը, ըլլալով մէկտեղ պահպանողական՝ ինքնապաշտպանութեան անշեղ գիծերով, և ասոր համար ալ անդրդուելի էին իր համոզումները՝ միանգամ շինուած աննախապաշար և կանխակալ կարծիքներէ գերծ դատողութեամբ: Եւ, այսպէս, մանչցած էր մա խորապէս Հայաստանեայց Եկեղեցին, որուն մէջ ու կողքին պիտի մնար ընդմիշտ, որքան ալ տխուր պարագաներ և յուսախաբութիւններ փորձէին խարքալել իր հոգին:

Եւ ինչպէս որ մանչցած էր այս Եկեղեցին, այնպէս ալ ներկայացուց զայն, երեսունեւինը տարիներ շարունակ, բեմով ու գրչով, առաջինին մէջ մարտարախօս և երկրորդին մէջ պարզ, այլ տրամաբան: Հմուտութեան պաշարը՝ եկեղեցական և այլ գիտելիքներու մէջ՝ ոչ սահմանափակ: Իր խօսքն ունէր հեղինակաւոր շեշտ՝ որ կողծիքի կասկածը չէր յարուցաներ:

(*) Իր մեծ պապը՝ Յովհաննէս, եղած է հայադաւան: ՀՐՏ.

Նախանձախնդիր իր պաշտած Եկեղեցւոյն վարկին ու փառքին, իր տիրապետած զանազան լեզուներով եւս, ըստ արժանւոյն բարձրացուց զանոնք յաչս օտարներու: Տուաւ հարազատ դիմագիծը Հայոց Եկեղեցիին, անբռնադատ վրկայութիւնն իսկ կորզելով այս վերջիններուն: Ապացոյց՝ այն գնահատական գրութիւնները, որոնք կը տեսնուին իր ներկայ գործին սկիզբը:

Արդարեւ, «ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ» իր անխոնջ պրբայտումներուն, լայն ծանօթութիւններուն և խոր համոզումներուն այն կուռ համադրութիւնն է՝ որ կուտայ մեզի համայնապատկերը այս բազմադարեան, ինքնուրոյն և պատկառելի հաստատութեան: Անվերապահօրէն խիստ է յանախ իր դատաստաններուն մէջ հանդէպ անոնց՝ որոնք իրենց բացասական կեցուածքով կը նկրտին անաւագել անոր անկախ դիրքը, անտեսելով անոր ամենաբարեխիղճ հաւատարմութիւնը քրիստոնէական բարձր սկզբունքներուն եւ ասունցմէ բխած իր սեփական ժառանգութիւններուն և աւանդութիւններուն հանդէպ: Խիստ է, առանց ըլլալու աններող և անարդար: Զունի վիրաւորիչ նպատակ, հակառակ այն վիրաւորանքներուն՝ որոնց առարկայ կը դառնայ մեր Եկեղեցին՝ հանդուրժող ոգիի սպառազինութեամբ զօրացած: Սրբազան հեղինակը իրաւունքով կը հերքէ այդ ոգիին վերագրուած տկարութիւնը, որ դուռ բացած կը նկատուի ապագայ օձտումներու հարազատ փարախէն դուրս:

Լուսաւորիչներու, Ներսէսներու, Սահակ-Մեսրոպներու, Նարեկացիներու եւ Շնորհալիներու շունչով ոգեղինացած քրիստոնէական այս մեծ Եկեղեցին, արժանի էր ե՛ւ այս հեղինակաւոր գրիչին:

Յ Նախապէս օտարներուն համար եւ փրանսերէնով գրուած այս գիրքը (*), հարկաւ պիտի չկրնար ընդ լայն և ընդ երկար տալ մեզի բազմադարեան պատմութիւնը այս Եկեղեցիին՝ իր անպակաս մանրամասնութիւններով: Ատիկա պիտի ընէր ուրիշ առիթով, իր «ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ»ի երեք պատկառելի հատորներով:

(*) Թարգմանուած է նաեւ անգլերէնի, եւ՝ եթէ չենք սխալիր՝ ռուսերէնի:

«ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ» ուղեւորութեան է պատմութեանն այս Հաստատութեան, որ իր կարգին հանդիսացած է ազրիւրը հայ ժողովուրդի կրօնական-բարոյական ապրումներուն-առաքինութիւններուն. բայց նաեւ ներշնչարանը այն բոլոր շարժումներուն և գործունէութեանց՝ որոնք իր ազգային գիտակցութիւնը կը բնորոշեն: Այս է պատճառը, որ եռահատորին հեղինակը գայն կնքած է *Ազգապատում* անունով. զի իրեն, ինչպէս իւրաքանչիւր հայու համար ալ, ազգ և կրօնք անբաժան սրբութիւններն են եղած միշտ մեր պատմութեան մէջ: Հայը չէ գոհած և չի գոհեր մէկը միւսին համար: Ասիկա դաւանանքի մը չափ անձեռնմխելի սկզբունք մըն է մեր ժողովուրդին համար: Իր մարտիրոսագրութիւններն ու դիւցազներգութիւնները՝ այս սկզբունքին բնական հետեւանքներն են ընդհանրապէս:

«ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ» պարգաբանութիւնն է այս սկզբունքին, մասնաւորապէս Բ-ԼԳ գլուխներուն մէջ:

Անշուշտ կան բարեկարգական հարցեր՝ որոնք դուրս կը մնան առաջադրուած նպատակի սահմանէն: Սրբազան հեղինակին միտքը ո՛չ օտար է այդ հարցերուն, ո՛չ ալ անձեռնհաս է զբաղելու անոնցմով: Իր լայնամտութիւնը, սակայն, զուգորդուած է հնարաւորութեանց նկատառման իմաստութեան հետ. զի գիտէ քաջ ժամանակին հետ և անոր պահանջներուն մօտենալ զգուշաւորութեամբ: Կարելորդ՝ էականը պահելն է. ադռ՛ր հետամուտ է ինք: Անկարելորդները ինքնին կը թափին, երբ գայ հասունութեան ատենը: Ասո՛ր կը հաւատայ ինք: Գիտէ լռիկ յառաջընթացի բարեբար ու շինարար հետեւանքները: Մինչեւ ո՞ւր, սակայն, եւ մինչեւ ե՞րբ, այս՝ տեսակ մը կրաւորական կամ պահպանողական քայլը, — չենք կրնար վրդովել իր հոգին գերեզմանէն անդին:

Այս գիրքին մէջ կային գուցէ զանց առնուելիք կէտեր, որոնց այլապէս պիտի անդրադառնար ինքն իսկ այսօր, եթէ կենդանի ըլլար: Կան մանաւանդ ներկայիս լրջօրէն նկատի առնուելիք պարագաներ, որոնք անհրաժեշտ փոփոխութիւններ պիտի թելադրէին: Բայց այդ այլ եւս կը վերաբերի այլ հմուտ գրիչի, որ կարող ըլլայ անցեալէն դուրս գալ՝ բերելով անկից ինչ որ անփոփոխելի էականն է, և զօրացնելով

գայն նոր պահանջներու բանաւոր յապաւումներով կամ յաւելումներով:

«ԻՏԱԼԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆԱԳԻՏԱՐԱՆ»ի «ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻ» յօդուածին մէջ, ստորագրողը, Cirillo Korolevskij, քիւզմնդական ծէսէ եկեղեցական մը ի Հռոմ, ի գուր ուզեր է արժէգրկել Օրմանեան Սրբազանի սոյն գնահատուած ձեռնարկը՝ հետեւեալ տողերով. —

8

«Կ. Պոլսոյ գրիգորեան պատրիարք Մաղաքիա Օրմանեանի գործը, ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՆ, իր պատմութիւնը, իր վարդապետութիւնը, իր վարչութիւնը, իր կարգապահութիւնը, իր ծէսը, իր գրականութիւնը, իր ներկան, Պարիս 1910, — իր համբաւը պարտական է եղած Ֆրանսերէն լեզուով գլորած ըլլալու իրողութեան. հեղինակը, նախկին կաթողիկ մը, գրիգորեաններուն անցած՝ հակահասունեան շարժման ժամանակամիջոցին, չի ծածկեր անձնական հակառակութիւնը կաթողիկ եկեղեցիին դէմ և շատ է տողորուած բողոքական և մանաւանդ արդիական գաղափարներով»(*):

Այս տողերը գրողին մոլորեցուցիչ մոլորանքն այն իրողութեան մէջ է, ըստ որում կը թուի թէ չէ կարողացած թափանցել Հայաստանեայց (ն'չ թէ «գրիգորեան») եկեղեցւոյ լայնախոհ ոգիին, ոգի մը՝ ներշնչուած նոյն ինքն փրիստոնէական նշմարիտ ոգիէն, որ չի կրնար ըլլալ անհանդուրժող որ եւ է եկեղեցիի հանդէպ: Այս իսկ պատճառով գործիս հեղինակը իրաւամբ դատապարտելի կը գտնէ այլ եկեղեցիներու կողմէ ցուցաբերուած անհանդուրժողութիւնը մեր եկեղեցւոյ վերաբերմամբ: «Հայ եկեղեցին»ի մէջ

(*) "L'opera del patriarca gregoriano di Costantinopoli Malachia Ormanian (Ormanean), L'EGLISE ARMENIENNE, son histoire, sa doctrine, son régime, sa discipline, sa liturgie, sa littérature, son présent, Parigi 1910, ha dovuto la sua fama al fatto di essere scritta in lingua francese: l'autore, un ex-cattolico passato ai gregoriani nel tempo dei movimenti anti-hassunisti, non nasconde la propria ostilità contro la Chiesa cattolica ed é molto imbèvuto d'idee protestanti e soprattutto modernistiche".

զգացուած կամ տեսնուած «հակառակութիւնը», արդիւնք է այսպիսի կեցուածքի մը Հռոմէական-կաթոլիկ եկեղեցւոյ կողմէ՝ մեր եկեղեցւոյ հանդէպ:

՝ * .

Այս չորրորդ հրատարակութեան մէջ, որուն ձեռնարկեցիմք, ապաւինած մեր հոգեւոր ծննդավայրի՝ Դպրեվանքի մեծ երախտաւորի այս արժէքաւոր գործը քարմացնելու և Սփիւռքի մեր ժողովուրդին եւս գայն սեփականութիւն դարձնելու բարոյական պարտաւորութեան, — դրած ենք շատ աննշան ծանօթութիւններ և ըրած՝ աննկատելի հպումներ, վստահ արժանանալու հանգուցեալի լայնամիտ ոգւոյն ներդրումութեան:

Մեզ այս ձեռնարկին մղող մտահոգութիւնը:

Մեր ժողովուրդը, ցաւալի է հաստատել, չի մանչնար իր եկեղեցին անոր էութեանը մէջ: Նոյն իսկ, ամօթալի է խստովանիլ, քէ հոգեւորական դասէն եւս շատեր, մանաւանդ ծիսակատարութեան համար լոկ կոչուած քահանաներ, անտեղեակ են այն իրական արժէքներուն և իսկական նկարագրին՝ որոնցմով մեր եկեղեցին կը դառնայ պատկառելի և պաշտելի հաստատութիւն:

Այս գիրքը կարող է գերազանցօրէն լեցնել այդ պակասը: «Կարապետ (Չարլս) Ճանիկեան Մատենաշար»ը այս մը տածումով կ'ընտրէ գայն իբրեւ իր երկրորդ քիւր, այն վստահութեամբ, քէ ան պիտի դառնայ Սփիւռքի հայութեան սեղանի, բայց մանաւանդ լուրջ ընթերցման ամենէն անհրաժեշտ գիրքերէն մէկը: Որդին պարտի մանչնալ իր մայրը:

ՀՐԱՏԱՐԱԿԻԶԸ

ՆԱԽԱԲԱՆ

ԵՐՐՈՐԴ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅՆ, այսինքն է մեր Սուրբ, Առաքելական եւ Ուղղափառ Ազգային Եկեղեցւոյն մասին կատարեալ տեղեկութիւն ստանալու համար արթնցած փափաքը, նախընթաց տպագրութեանց սպառելովը կը յայտնուի, եւ այս փափաքին յագուրդ տալու նպատակով՝ սոյն ԵՐՐՈՐԴ տպագրութեան կը ձեռնարկեմ, զայն միշտ աւելի դիւրամատչելի ընելու պայմաններով, որպէս զի աւելի դիւրին ալ կարենայ տարածուիլ ի հանրութեան ամէն դասակարգերու մէջ:

Հայաստանեայց Սուրբ Եկեղեցւոյ զաւակներ, անշուշտ աւելի պիտի սիրեն իրենց Եկեղեցին, որչափ աւելի մօտէն ճանչնան անոր հոգին, անոր կանոնները, անոր իսկութիւնը, ուր յայտնապէս կը փայլին Քրիստոնէութեան նախատիպ և հնաւանդ սկզբունքները, գերծ այն յաւելուածներէ՝ որք ի գուր կը ծանրաբեռնեն Քրիստոսի *լուծ քաղցր եւ բեռն փոքրոգի* հոչակած հաւատքը (*Մատ. ԺԱ. 30*):

Անծանօթ չեն ինծի ոմանց կողմէն, — յայտնապէս ըսեմ, հռոմէադաւաններու կողմէն — սոյն գիրքին դէմ հրատարակուած գրութիւնները, եւ նոյն իսկ իրենց վերին իշխանութեան կողմէն եղած յայտարարութիւնը. սակայն բնաւ մտադիր չեմ հակառաութեան մտնելով անոնց պատասխանել: Հշմարտութիւնը յայտնել բաւական է, պաշտպանութիւնը իւր մէջն է: Եւ եթէ կը ներուի համարձակ խօսիլ, նոյն իսկ անոնց յարուցած պայքարը, ինքզինքնին պաշտպանելու ստիպողական հարկին ներքեւ գտնուած ըլլալուն խոստովանու-

թիւնն է: Այս փոքրիկ ակնարկն ալ յակամայից կ'աւելցնեմ, որպէսզի անգիտակ եղած չկարծուիմ:

Գալով սոյն ԵՐՐՈՐԴ տպագրութեան, զայն աւելի դիւրամատչելի պայմաններով հրատարակելով՝ յատուկ նպատակ մըն ալ ունիմ, որ կարենայ իբրեւ դասագիրք ալ ծառայել ազգային վարժարաններու մէջ:

Կրօնքի ուսումը, իբրեւ նախնական դաստիարակութեան մաս, Քրիստոնէութեան հիմնական սկզբունքներուն եւ Աւետարանական սուրբ պատուիրաններուն հետ, պէտք է մանկութեան եւ պատանեկութեան միտքին մէջ տպաւորէ իրենց եկեղեցւոյն մասին ընդհանուր եւ կարեւոր տեղեկութիւններ, որպէս զի յստակ կերպով ըմբռնեն անոր իսկութիւնը, ճշդութեամբ գիտնան անոր կանոնները, եւ տեղեակ ըլլան անոր կեանքին եւ անցեալին:

Մինչեւ որ յատկապէս դպրոցական շրջանի համար պատրաստուած այդ տեսակ աշխատութիւն մը կազմուի, ազգային վարժարաններուն միջին եւ վերին եւ լրացուցիչ շրջանները, լիապէս կրնան օգտուիլ սոյն աշխատութեան, որուն մէջ զատ զատ գլուխներով բացատրուած կը գտնեն իրենց եկեղեցւոյն պատմութիւնը, վարդապետութիւնը, վարչութիւնը, բարեկարգութիւնը եւ արարողութիւնը:

Փանի քանի վարժարաններու տնօրէնութիւններէն գոհութեամբ տեղեկացած եմ, որ կրօնքի ուսման համար մեծապէս օգտուած են սոյն աշխատութեան: Այդ բանը կանուխէն՝ հրապարակագիրներէն եւ մատենախօսներէն ոմանք ալ դիտած էին, եւ մեծայայտ եմ թէ ուրիշ վարժարաններ ալ մեռնոյն արդիւնքը պիտի վայելեն, երբ իրենք ալ գործածեն:

Իմ համոզումը հաստատ է, թէ անցեալին մէջ Հայուն համար նշանակալից, արդիւնաւոր եւ կենսական եղած է իւր եկեղեցին, թէ միեւնոյն է եւ ներկայիս, եւ թէ նոյնպէս ալ պիտի յառաջէ տակաւին: Առանց ուզելու մանրագնին խուզարկութեանց մտնել, թէ Ազգով եկեղեցին կամ թէ եկեղեցիով Ազգը պահուած ու պաշտպանուած են, բաւական կը սեպեմ եղելութիւնը հաստատել, թէ այդ երկուքը այնպէս իրարու յօդակապուած են Հայութեան կեանքին մէջ, որ

հմար չէ մին գանց ընել առանց միւսը վտանգելու :

Այդ համոզման վրայ հիմնուած են իմ բոլոր գրական աշխատասիրութիւնները, ինչպէս եղած են մասն կեանքիս պայմանները եւ գործերուս շրջանները, եւ ինքզինքս վարձատրեալ կը գգամ, այդ պարունակին մէջ ձեռք ձգուած որեւէ փոքրիկ արդիւնքով :

ՄԱԳ-ԱՐՔ-ՕՐՄ .

Բերա, 17/30 ապրիլ 1913

Ն Ա Խ Ա Բ Ա Ն

Ե Ր Կ Ր Ո Ր Դ Տ Պ Ա Գ Ր Ո Ի Թ Ե Ա Ն

ԱՌԱՋԻՆ տպագրութեան սպառելուն եւ զանազան կողմերէ եղած խնդրանքներուն հետեւանալով՝ գիրքիս ԵՐԿՐՈՐԴ տպագրութիւնը մամուլի յանձնած վայրկեանիս, բարոյական մխիթարութիւն եւ գոհունակութիւն մը կը զգամ տեսնելով, որ մեր Ազգայիններ իրենց Եկեղեցիով կը հետաքրքրուին եղեր, եւ իրաւ չէ եղեր թէ Հայերը կորուսած ըլլան իրենց Եկեղեցին սիրելու եւ իրենց Եկեղեցիով զբաղելու հայրենաւանդ զգացումները:

Այս զգացումին աւելի ոյժ տալու համար երկրորդ տպագրութիւնը խնայողական պայմաններով կարգադրած եմ, որպէս զի աւելի դիւրամատչելի ըլլայ հանրութեան զանազան դասակարգներուն:

Երկրորդ տպագրութեան մէջ, առաջինին մէջ սպրդած քանի մը ակամայ վրիպակներու ուղղութենէն զատ, պարունակութիւնը միեւնոյնն է:

Կատարելապէս մխիթարուած եւ վարձատրուած պիտի համարիմ զիս, եթէ կարենամ որեւէ չափով եւս քան իս աւելցնել ազգայնոց սիրտերուն մէջ մեր Ազգային, Սուրբ եւ Ուղղափառ եւ միանգամայն լայնախոհ եւ ներդաւիտ Եկեղեցւոյն համար սէրն ու յարգանքը:

Բերա, 1/14 Մարտ 1912

Մ . Ա . Օ .

ՆԱԽԱԲԱՆ

ԱՌԱՋ ԻՆՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ իւր իսկական տեսակէտէն նկատել, անոր բնութիւնը նշդութեամբ բացատրել, անիկայ օտարներուն հաւատարմութեամբ ծանօթացնել, անոր նկատմամբ տարածուած սխալ տարածայնութիւնները պարզել, այս էր շատոնց ի վեր ունեցած բաղձանքս. բայց պաշտօնական գրադմանց անողոք հարկը անոր գործադրութիւնը կը խափանէր: Հազիւ թէ այդ արգելիէն զիս ազատ զգացի, առաջին ձեռնարկներէս մին եղաւ հնօրեայ բաղձանքիս գործադրութիւնը, որուն հրատարակութիւնը ստանձնեց Փարիզի հրատարակիչներէն Էրնէսթ Լըրու (Ernest Leroux), հայերէնագէտ Ֆրէտէրիք Մաֆլէր (Frédéric Macler) ուսուցչապետին միջնորդութեամբ:

Աշխատութիւնս համեստ չափի մէջ պարփակուած է, եւ ծանրաբեռնեալ ուսումնասիրութեանց կերպարանը չունի, որովհետեւ նպատակս էր ընթերցողներու հանրութեան եւ դիւրաւ ըմբռնողութեան յարմար, եւ պարզ տեղեկութեան ծառայող գիրք մը պատրաստել, եւ ոչ թէ քննադատական եւ հետազօտական տեսութիւններով ընդլայնել: Նախապէս գաղղիներէն լեզուով գրելս ալ նոյնպէս ունեցած նպատակիս հետեւանքն էր. կը դիտէի օտարներուն միտքը լուսաբանել Հայաստանեայց Ուղղափառ Եկեղեցւոյն նկատմամբ: Օտարագլիներ շատ անբաւական տեղեկութիւններ ունեցած են մեր ներքինին նկատմամբ, իսկ ազգային օտարադաւաններ, աւելի իրենց ընթացքը արդարացնելու ջանացած են, Հայոց Եկեղեցւոյն ներքինը չթափանցելով, եւ մինչեւ իսկ պատմական եղելութիւնները այլագունելով:

Եւրոպական մամուլին հեղինակաւոր քննադատները նպաստաւոր ընդունելութիւն յայտնեցին համեստ աշխատանքիս : Ինծի աւելի գոհունակութեան առիթ տուաւ անոնց խոստովանութիւնը , թէ ցարդ գրեթէ անծանօթ մնացած նիւթի մը վրայ՝ քաւարար տեղեկութիւն կը ստանային :

Գործս նկատեցի իբր *Հայ Եկեղեցւոյ պահուածքն եւ սկզբունքներուն ճիշդ եւ զրեթէ կատարեալ ամփոփումը* , որ նշանաւոր կերպով կ'ամբողջացնէ իրենց լեզուով գտնուած աստուածաբանական գրականութեան դատարկը (Francis Chaponnière) , եւ միանգամայն կը լրացնէ *Արեւելքի խնդիրներով շահագրգռուող Արեւմուտցիներուն զգացած մեծ պակասը* (Edwin Pears) : Որովհետեւ , կ'ըսեմ , կը բացատրէ *Արեւելեան քրիստոնէութեան իսկութիւնն ու արտայայտութիւնները* , զորս *Արեւմուտցիներ մեծ օգտակարութեամբ պիտի կարդան* . նկատի առնելով գլխաւորապէս այն միութեան կապը՝ որ եկեղեցին ազգին հետ կը միացնէ , եւ այն գաղափարներու ազատամտութիւնը՝ որ Հայոց Եկեղեցւոյն տիրապէս ժողովրդականութեան արդիւնքն է (A. de Stefano) : Սոյն գիրքը , կ'ըսեմ , պիտի շահագրգռէ մանաւանդ անոնք , որ կը զբաղին՝ արկածներով հռչակաւոր եղած ժողովուրդի մը կրօնական եւ պատմական խնդիրներով : Մեր Եկեղեցւոյն մասին տեսութիւննիս ալ իւրացնելով կը յարեմ , թէ նա իւր իմաստուն նկարագրովը կըցած է հինգերորդ դարէն սադին աւանդական քաջքշուքներով չղեղծանիլ , եւ համեմատաբար ողջամիտ մնացած է , ժողովուրդին հետ չըփումը չկորսնցնելով (Albert Houtin) : Մինչեւ իսկ եկեղեցական խնդիրներու նուազ հետամուտ եղողներ կը գնահատեն մեր Եկեղեցին , որ դաւանական կէտերը նուազազոյն չափի կը վերածէ , կրօնական պաշտամանց կամայական ծանրութիւններ չի բարդեր , իրմէ դուրս եղողները փրկութենէ չի զրկեր , էապէս ժողովրդական կազմութիւն ունի , եւ աշխարհական տարրին հետ կապակցեալ կը մնայ , իւր մատակարարութիւնն իսկ անոր ձեռքը յանձնելու աստիճան (Victor Chapot) : Կ'ընդունին թէ Հայոց Եկեղեցւոյն ուսումնասիրութիւնը հրահանգիչ է *Արեւմտեան Եկեղեցիին ալ* , որուն նուիրապետութիւնը աշխարհական տարրէն կը մե-

կուսանայ, երբ զայն չի կրնար կառավարել: Իսկ գիրքին սարունակութիւնը կը գտնեն ուղիղ ու ճիշտ քննադատութեամբ ամփոփուած, եւ իսկական կշռադատութեամբ ուսումնասիրուած (Angelo de Cubernatis): Վերջապէս մեծ հեղինակութիւն մը կը վկայէ, թէ այդ զիրքը հիմնապէս կը ճանչցնէ շատ հին եւ շատ սկզբնատիպ եկեղեցի մը, որ պահուած ու զարգացած է ուրիշ եկեղեցիներու ազդեցութենէն դուրս, անոնց գերիշխանութիւնը երբեք չէ ճանչցած, եւ հաւատարմութեամբ պահպանած է Արեւելեան իտալական քրիստոնէութեան ժառանգութիւնը, ինչ կերպով որ այն կազմուած էր առաքեալներուն անմիջապէս յաջորդող դարուն մէջ (Hyacinthe Loyson): Այս դատողութիւնները աշխատանքիս՝ նպատակին ծառայած բոլարուն գոհունակութիւնը կը ներշնչեն:

Իսկ ինչ որ ինծի գրեթէ անակնկալ մը եղաւ, ազգային շրջանակին եւ ազգային մամուլին մէջ արտայայտուած համարձակ գնահատումն էր, որով նոյնիսկ մերայնոց հրմուքեան յարմար ու կարեւոր նկատեցին այդ հրատարակութիւնը, եւ մինչեւ իսկ օգտակար դատեցին, որ այդ աշխատութիւնը ծառայէր իբրեւ ձեռնարկ մեր հպեւնորդ բողոքներում, իբրեւ լաւագոյն դասագիրքը Հայոց եկեղեցութեան (Մշակ)։ Եւ բացարձակ յայտարարեցին, թէ *ամէն Հայու մատենադարանին մէջ պետուելու արժանի է այս զիրքը, որ Արեւելքի ամենէն ազատական եկեղեցիին վրայ կը խօսի, Արեւմուտքի ամենէն անկաշկանդ միտքի տէր քրիստոնեայ մատենագրի ոճովն ու ներշնչումովը* (Բիւզանդիոն)։

Ասկէ առաջ եկաւ նայն աշխատութիւնը հայերէնի բարգմանելու միտքն ու առաջարկը, որուն սկիզբէն համամիտ չգտնուեցայ, քանի որ խմբագրութիւնը իսկապէս տարբերու ուղղուած լեզուով ու ոճով պատրաստուած էր։ մինչդեռ յօժարակամ հաւանեցայ ուստերէնի և անգլիերէնի թարգմանելու գողներուն։ Բայց առաջարկներուն կրրկնուիլը եւ փափաքներուն զօրանալը՝ զիս ալ համակերպելու բռնադատեցին, մանաւանդ երբոր գերագնիւ եւ եկեղեցատէր ազգային մը, կարապետ էֆէնտի Արապեան, Զմիւռնիոյ տնտեսական հրապարակի գլխաւորներէն, պատրաստակա-

մութիւն յայտնեց տպագրական ծախքերուն ձեռնտուութեան: Ահա թէ ի՛նչպէս և ինչո՛ւ առաջիկայ հրատարակութեան ձեռնարկեցի:

Այս տեղ ի դէպ կը սեպեմ անցողակի ակնարկել ինչ ինչ ֆննադատութեանց, որոնք մեր հռոմէադաւան ազգայիններէ ոմանց կողմէն յայտնուեցան: Իրողութիւնը շատ բնական էր, քանի որ իմ տեսութիւններս իրենց նպաստաւոր չէին: Իսկ պատմական կէտերու մասին, արդէն յիշած եմ, թէ տարբեր կարծիքներ ալ կը գտնուին, բայց նպատակս չէ եղած և չէ՝ ֆննադատական հետազոտութեանց հետեւիլ այդ գրուածին մէջ, այլ ընդհանրացեալ եւ ընկալեալ դրութեամբ յառաջել: Ազգային եկեղեցւոյ մասին առանձին աշխատութեան ձեռնարկած եմ, եւ անոր մէջ տեղի կը գտնեն պէտք եղած բացատրութիւնները:

Գաղղիներէն հայերէն *Վերածել* ըսի մակագիրին մէջ, եւ ոչ *Թարգմանել*, վասնզի ստիպուած էի բացատրութեանց ոմը ոչեւս օտարներու ուղղուած ձեւերով պահել: Երբեմն ալ պէտք էր մերայնոց նուազ ծանօթ կէտերը աւելի յստակ կերպով պարզաբանել: Ասկէ գատ եւրոպական լեզուներ շատ մը ճշդաբանութիւններ ունին, որոնց համապատասխանը հայերէնի մէջ վնասուած չէ, եւ պէտք կ'ըլլայ դարձուածներով բացատրել: Նոյն իսկ բառերու սեռերը, որ մեր մէջ չկան, կը ստիպեն կրկնութիւններով իմաստը ճշդել: Այդչափ տարբերութիւններ հասարակ թարգմանողի մըն ալ մեղադրանք չեն կազմեր, թող որ ներկայ պարագային, նոյն իսկ հեղինակն է որ իւր գրածին թարգմանիչը կը լինի: Աւելի երկարել պէտք չենք տեսներ՝ ներկայ հրատարակութեան պատճառն ու նպատակը ու պարտքանքը բացայայտ կերպով ծանուցանելու համար:

Մեր Ազգային եկեղեցւոյն անկեղծ սէրն է, եւ անոր իսկութեան մասին կազմած համոզումս է, որ ինչպէս կեանքիս եւ գործերուս, նոյնպէս գրիչիս եւ խօսքերուս կ'առաջնորդեն, փափաքելով միշտ՝ Հայաստանեայց սուրբ եւ առաքելական Ուղղափառ եկեղեցին աւելի սիրելի ընել իրեններուն, եւ յարգելի օտարներուն:

ՄԱՂԱՔԻԱ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

Բերա, 2/15 Ապրիլ 1911

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

ԳԱՂՂԻԵՐԷՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ

ԴՐԵՑ՝ ՈՒՍՈՒՑՁԱՊԵՏ ՊԵՐԹՐԱՆ ՊԱՐԷՅԼ

Հայոց եկեղեցւոյ պատմութեան վրայ հրատարակութիւն մը, գոր գրած է նոյն եկեղեցւոյ բարձրաստիճան մերկայացուցիչներէն մէկը, անշուշտ պէտք է իբր օգտակարագոյն հրատարակութիւն մանչնայ: Ներկայ աշխատութիւնը նշուածքեամբ կը պատկերացնէ Արեւելեան քրիստոնէութիւնը իւր վարդապետութեամբ, իւր հաւատալիքներով, իւր մուրապետութեամբ, ու միեւնոյն ատեն քաղաքական եւ կենցաղական ուսումնասիրութեանց ալ կը նպաստէ: Այս եղած է իւր հեղինակին ալ նպատակը, որ ուզած է ամենուն դիրքամտչելի ընծայել իւր նիւթը. հետեւաբար պէտք է անոր մէջ փնտռել Հայաստանի քրիստոնէութիւն ընդունելէն մինչեւ մեր օրերը կատարեալ եւ տարեգրական պատմութիւն մը: Եթէ Հեղինակը այդպէս ուզած ըլլար, պարտաւոր պիտի ըլլար վկայութեանց ներքեւ խնդել իւր գործը. իսկ նա վախճած է իւր ընթերցողները յոգնեցնել այնպիսի մանրամասնութիւններով՝ որ ամուց հանելի պիտի չըլլային: Անոր համար նա գոհ եղած է յառաջ բերել նշանաւոր եղելութիւններ, եւ այն պարագաները միայն, որոնք աւելի կը նպաստէին Արեւելեան աշխարհի կարեւորագոյն մէկ ճիւղը, այսինքն Հայութիւնը մտնէն մանչնալու եւ մանչցնելու:

Այս պատմութիւնը աւելի շահագրգիռ կը դառնայ անով, որ հեղինակը, Օրմանեան Սրբազան, բնիկ արեւելցի մըն է, եւ տասուերկու տարի կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքական աթոռին վրայ գտնուած է: Հետեւաբար ներկայ աշխատութիւնը չի նմանիր այն սովորական եւ աննշան հրատարակու-

թեանց, որոնց հեղինակները իրար ընդօրինակելով բան մը մէջտեղ կը նետեն: Ասկէ գատ Հեղինակը, ձեռին եւ ոմին գեղեցկութեան հետեւող մը չէ, եւ իւր գիրքը միմիայն սկզբումններու եւ եղելութիւններու արձագանգն է: Ընթերցողը ինքնին պիտի տեսնէ թէ որչափ նա ուղղամիտ է, եւ թէ ինչպէս միայն համոզման վրայ հիմնուելով գրած է, այլ եւ միտքի այնպիսի անկախութեամբ մը, որ զարմանք կը պատճառէ Նւրոպացի ընթերցողներու, որոնք վարժ չեն այդչափ ազատութեամբ գրող եկեղեցականներու հանդիպիլ:

Միւս կողմէ ուղիղ պիտի չըլլար կարծել, թէ այս գիրքին մէջ յայտնուած զգացումները միմիայն Հեղինակին յատուկ են: Ինչու որ գաղափարներու ազատութիւնը բացարձակապէս սեփական է Հայոց Եկեղեցւոյն, և հետեւեալ է անոր ժողովրդական կազմակերպութեան: Երբ մէկը սոյն Եկեղեցւոյ կազմած ու կերպաւորած հասարակութիւնը կ'ուսումնասիրէ, իւր աչքին զարնող առաջին կէտն է՝ եկեղեցականութեան անջատուած դասակարգ մը չկազմելը: Անոր մէջ Եկեղեցին եւ Ազգը միաւորեալ միեւնոյն հաստատութիւնը կը կազմեն: Երկուքին միջեւ ո'չ ազդեցութեան եւ ո'չ հեղինակութեան պայքար կայ, և ո'չ ալ ուրիշ որեւէ մրցում: Ուստի պէտք չէ որ մէկ մը կարծէ, թէ հասարակութեան գրչութիւնը պատրիարք մը ըլլալուն համար, Հայոց ազգը կղերին տիրապետութեան ներքեւ կը գտնուի: Այս գիրքին մէջ պիտի տեսնուի, թէ այն բարձրաստիճան եկեղեցականին ամէն գործերը մանրագին ֆնմութեան ենթարկուած են, և գրեթէ Եկեղեցւոյ վարչութիւնը կատարելապէս աշխարհականներու ձեռքն է: «Թուրքիոյ մէջ, կը գրէ Հեղինակը, եկեղեցին կը մատակարարուի ամբողջապէս աշխարհականներէ բաղկացած եւ թաղեցիներէ ընտրուած խորհուրդի մը ձեռքով»: Եւ քիչ ետքը կ'աւելցնէ, թէ «Աշխարհական տարրին մասնակցութիւնը կը յայտնուի նախ եւ առաջ կրօնական պաշտօնեաներու ընտրութեամբը»: Պէտք է եւս դիտել, որ աշխարհակականներէ ընտրուած եւ անոնց ֆնմութեան ենթարկուած եկեղեցականութիւնը, միմիայն կամաւոր նուէրներով եւ նպաստներով կ'ապրի, ինչ որ զինքը ամբողջապէս հաւատացեալներու կամեցողութեան կ'ենթարկէ: Այս կերպով աշխարհականը Եկե-

դեցույ մէջ կ'ըլլայ, եւ կդերը Ազգին հետ սերտ կերպով միացած մարմին մը կը կազմէ: Վերջապէս երկու տարրերը այնպէս իրարու խառնուած են եւ իրարու մէջ թափանցած են, որ կարծես թէ Հայ ազգին համար կազմուած է *Ազգային Եկեղեցի* բացատրութիւնը:

Այդ կէտը այնչափ ստոյգ է, որ հայ ազգը քրիստոնէութեան դառնալէ ի վեր՝ այդ գիտակցութիւնը ունեցած է, եւ սոյն գիտակցութիւնը հաւատքի սկզբունքով հաստատուած է չորրորդ դարուն սկիզբէն, եւ անկէ ի վեր Ազգին բախտը Եկեղեցւոյ բախտին հետ միացած ըլլալէ երբեք չէ դադրած: Հայոց Եկեղեցին կազմակերպութեան եւ պահպանութեան զարմանալի սկզբունք մը ունեցած է: Հայը, իւր Եկեղեցւոյն ապաւինելով, ոչ միայն միաւորութեան եւ կապակցութեան կեդրոն մը գտած է անոր մէջ, այլեւ փրկութեան տապան մը, որուն մէջ ազատեց ու պահեց, ինչ որ գինքն անցեալին հետ կը կապէր, աւանդութիւններ եւ սովորութիւններ, լեզու եւ գրականութիւն: Առանց երկբայութեան, այդ շահերու սերտ կապակցութեան եւ նոյնութեան, եւ աշխարհական տարրին հետ զգացումներու համաձայնութեան շնորհիւն է, որ Հայ Եկեղեցին պահած է ներդաւանութեան եւ ազատամտութեան սկզբունքները: Բայց աւելի խորունկ պատճառներ ալ կան դիտուելիք:

Հայը կը հաւատայ, թէ ոչ մի Եկեղեցի, ինչչափ ալ ընդարձակ և կարեւոր ըլլայ, չի կրնար ամբողջ քրիստոնէութիւնը ներկայացնել. թէ մասնաւոր Եկեղեցիներ, զատ զատ առնուած ատեն, կրնան սխալիլ. թէ միայն Ընդհանուր Եկեղեցւոյ կը պատկանի դաւանական որոշումներու մէջ անսխալ ըլլալու առանձնաշնորհութիւնը: Նա կը հաւատայ եւս, որ եթէ դաւանութիւնները անփոփոխ պէտք է մնան, որովհետեւ անոնք են ներկան իւր ծագումին հետ կապող թելերը, սակայն միւս կողմէն պէտք է դիւրութիւններ ընծայել պարզ վարդապետական կէտերու նկատմամբ: Պարզ վարդապետութիւնը ժամանակին ըմբռնումին արտայայտութիւնն է, եւ հետեւաբար փոխուելու ալ ենթակայ է, որովհետեւ ոչ մի բան փոփոխականութեան օրէնքէն ազատ է: Սխալած ըլլալ չեմ կարծեր ըսելով, թէ ամէն զարգացումներուն սերմերը այդ սկզբունքներուն մէջ կը պարունակուին:

Արեւելեան Եկեղեցիներուն դերը, իբր պահպանութեան նախասկիզբն, Հեղինակին կողմէ մէկ բառով մը բացատրուած է երբ կ'ըսէ, թէ նախնական Եկեղեցիներ ազգութեանց համաձայն կազմուեցան: Այդ կազմակերպութեան առիթ տուաւ անշուշտ այն հարկը, որ կը ծագէր իւրաքանչիւր ազգութեան իւր լեզուով Աւետարանը փարօգելու պահանջէն: Այս կերպով պէտք եղաւ այբուբեններ գտնել այն լեզուներուն որ չունէին, որպէսզի կարենան սուրբ գիրքեր գործածել. եւ դպրութիւն չունեցող ազգերու համար ասիկայ առաջին քայլ մը եղաւ դէպի մտաւորական կեանքը:

Այսպէս եղաւ Հայերուն համար հիմքերորդ դարուն մէջ, և Սլաւներուն համար իմներորդ դարուն մէջ: Առանց այդ պարագային, հաւանական է որ շատ մը ազգային տարրեր անկապակից հաւաքոյթներ եղած պիտի ըլլային՝ առանց ներքին հաստատութեան, եւ դիւրութեամբ պիտի հալէին ու ձուլուէին տիրապետող ժողովուրդներու բազմութեան մէջ: Բայց անոնք ապրելու համար պարտաւորուեցան իրենց Եկեղեցիներուն շուրջը ամփոփուիլ, եւ Եկեղեցիներու հովանոյն ներքեւ շարունակեցին ապրիլ, վերակենդանութեան նախախնամական ժամուն ակնկալութեամբ: Այս է պատճառը որ հետըզհետէ երեսն եկան շատ մը ազգութիւններ, որոնք մեռած ու ջնջուած կը կարծուէին: Ուրեւտասներորդ դարուն մէջ Յոյներու գոյութիւնը մոռցուած էր, եւ ոչ ոք կը մտածէր թէ *Ռում* կոչուած *ռայա* ժողովուրդը պիտի կրնայ յատուկ մարմին մը կազմել իբր անկախ ազգութիւն: Երբ Յոյներ ազատութիւն ստացան, հրապարակագիրներ եւ դիւանագէտներ ուրիշ բան չէին տեսներ Արեւելի մէջ, բայց եթէ Որթոդոքս Յոյներ ամէն տեղ: Անոնք կ'անգիտանային տակաւին Դանուբի եւ Պալքաններու Սլաւներուն գոյութիւնը, զորս դիւրաւ կը շփոթէին 1821-ին յանկարծ ընդհանուր մտադրութեան առարկայ դարձած Յոյն տարրին հետ: Նոյն իսկ Յոյներն ալ անխորհուրդ գոհումակութեամբ մը կը սիրեն այդ սխալ ըմբռնումը հռչակել. Փիցիքիոս ալ 1856-ին կը գրէր. «Յոյն Որթոդոքս անունին ներքեւ կը հասկցուին ամէն քրիստոնեաներ, ինչ ցեղէ ալ ըլլան, որոնք Օսմանեան մականին ներքեւ կ'ապրին»: Ազգութեանց շարժում կոչուած

մեծ երեւոյթը, այդ յուսախարութիւնները փարատեց: Ազգային զգացումը՝ Արեւմտեան գաղափարներու շփմամբը արթնցաւ, եւ ինչ որ Արեւելեան ժողովուրդներու գիտակցութեան մէջ կը ֆնանար, ոչ նուազ ուժգնութեամբ շարժուեցաւ անոնց սրտին մէջ, քան որչափ եղած էր իտալացւոց եւ Գերմանացւոց սիրտին մէջ: Անոնք սկսան նորէն ազգային զգացումով ապրիլ, իբր թէ երբեք իրենց այդ զգացումն ընդհատում կրած չլլար: Հին աւանդութիւնները ներկային կապեցին, եւ իրարու նմանցնելով՝ առժարծեցին ինչ որ կրնար իրենց զարգացման նպաստաւոր ըլլալ: Եփեսոսի Եօթն Մանկանց աւանդական փունին նման, ասոնք ալ յանկարծ արթնցան, առանց իսկ կասկածելու թէ շատ դարեր տեւած փուն մը անցուցած էին: Ինչ որ առաւելապէս զարմանալի է, զգացումներու այն նոյնութիւնն է, զոր Հայ ազգը պահած է, եւ որով Հայեր իրարու միացած են, հակառակ իրենց բոլոր աշխարհի մէջ ցրուած ըլլալուն:

Այս է պատճառը, որ կրօնական խնդիրը չէ դադարած կենսական խնդիր մը ըլլալէ բոլոր Արեւելի քրիստոնեայ հասարակութեանց մէջ: Կրօնի նշանակութիւնը միշտ շատ մեծ է անոնց համար, եւ ներկայ դարուն ոգին հագիւ կրցած է անոնց միտքերը շօշափել: Եթէ ներկայ սերունդները չեն ուզեր այլեւս կոտորելն առաջնորդուիլ, ինչպէս առջի ատեններ, ասով մէկտեղ ոչ ոք կը մտածէ խզել այն կապը, զոր Ազգը հաստատած է Եկեղեցւոյ հետ: Ես յամախ և շատ յստակ տպաւորութիւն գոյացուցած եմ, որ Հայը, եթէ հաւատալէ ալ դադրի, հաւատացեալ մը ըլլալէ չի դադրիր: Նա ներքնապէս կ'զգայ, որ եթէ իւր Եկեղեցւոյ նշանակութիւնը վերցուի, բոլոր իւր զգացումներուն շէնքը կը կործանի:

Եթէ Հայ ազգը, իւր քրիստոնէութեան դարձէն ետքը, պահ մը իւր զարգացման շաւիղին մէջ դադար մը զգաց, զայն պէտք է վերագրել պատմական բացառիկ պարագաներուն դժբախտութեան: Կղզիացած իւր բարձրաւանդակներուն մէջ, եւ գաղթող ժողովուրդներու եւ տիրապետող հրոսակներու մեծ ուղեգիծին վրայ կանգնած, Հայոց աշխարհը եղաւ այն ոստիմանափակ ասպարէզը, ուր յուզուեցան եւ լուծուեցան հին Ասիոյ բոլոր խնդիրները: Եօթներորդ դարէն

սկսելով, մինչեւ վերջին ատեններ, արշաւանքներ արշաւանքներու յաջորդեցին, աւերածներ կոտորածները մղեցին, եւ մէկ խօսքով, *իւր պատմութիւնը երկար վկայարանութիւն չը կ'ըլլաւ*, Հեղինակին ազդու բացատրութեան համեմատ: Հաստատան պարտաւորութեամբ իրտ ոյժին առջեւ տեղի տալ. բայց նոյն իսկ օրինակը չտեսնուած դառն բախտի մը ներքեւ ընկնուելով ալ, կրցաւ գոնէ էականը ազատել ընդհանուր մաւաքելութենէ, այսինքն է իւր կեանքը, եւ կեանքին հետ վերակենդանութեան տարրները, որոնք օգտակար եղան թէ՛ իրեն եւ թէ՛ ուրիշին, եւ պիտի կազմեն Թուրքիոյ վերակազմութեան պէտք եղած ոյժերէն մէկը:

Ամենուն գիտցած մէկ բանն է, թէ Թուրքերը, իրենց աստուածաբտական սկզբունքներուն ազդեցութեան ներքեւ, գրեթէ բան մը չփոփոխեցին իրենց տիրապետած ժողովուրդներուն ներքին կացութեանը մէջ: Անոնք գոհացան համակերպիլ Ղուրանին պատուէրներուն, որ իրեն հաւատացեալներուն կը հրամայէ յաղթուողներուն թողուլ իրենց ունեցածները, բաւական է որ *խարաճ* կամ գլխահակ վճարեն: Քրիստոնեաներ, այդ կարգադրութիւններէն օգտուելով, իրենց ներքին կազմակերպութիւնը պահեցին որչափ կրցան, եւ իրենց սեփական կենցաղով ապրեցան, միշտ հպատակ մնալով սէյն տիրապետող ազգին, որուն հետ կապուած էին:

Պատրիարքը, որ Բարձրագոյն Դուռնէն կ'ընդունէր իւր հաստատութիւնը, եղաւ օրինաւորապէս նանչցուած *Միւլէթ* *պաշը* կամ ազգապետ մը, այսինքն պատասխանատու գլուխ մը քաղաքական իշխանութեան հանդէպ: Նա կը հսկէր հարկերդու հաւաքումին, որ կը կատարուէր իւր պաշտօնեաներուն ձեռքով եւ իւր երաշխաւորութեան ներքեւ: Իրեն ատենանին կը հանուէին դատական բոլոր այն խնդիրները, ըլլան քաղաքական կամ պատժական, որոնք կապակցութիւն ունէին ամուսնութեան կամ անհատականութեան հետ: Յոյներն ալ յարեւմտեան վարչութեան ենթարկուած էին, որովհետեւ Մէհմէտ Բ. Ֆաթիհ սուլթանը ռաբիշ բան ըրած չէր, բայց եթէ Հայերուն ալ տարածել այն պայմանադրութիւնները՝ զորս տուած էր Յոյներու պատրիարք Գեննադիոսին:

Պէտք է դիտել, որ Հայերուն իրենց եկեղեցւոյն հետ ու-

նեցած այդ կապակցութիւնը, երբեք իրենց արգելիչ չեղաւ նոր գաղափարներու ալ հետեւելու: Հակառակ իրենց անհաստատ կացութեան, իրենց ընկերային եւ քաղաքական գարգացման գործունէութիւնը շատ աւելի նշանաւոր եղաւ, քան որչափ ինչ կրնար ենթադրուիլ: Գլխաւորապէս Հայերուն միջնորդութեամբն է, որ իրենց Մահմէտական հայրենակիցները սկսան Արեւմտեան գաղափարներու եւ սովորութիւններու հետ շփուիլ: Հայերուն մէջէն է, որ սուլթան Մահմուտ Գոթա իւր առաջին գործակիցները այն ձեռնարկներուն մէջ, որոնց անկումն էր յամառ նախաձեռնութիւնն ունեցաւ: Նա գիտցաւ օգտակար ընել Հայերուն գործի համար ունեցած յաջողութիւնները: Եթէ պետական վարչութեան անկարգութիւնները չըլլային, Արեւելի շատ աւելի մեծ օգուտներ քաղած կ'ըլլար Հայերուն վամառականական հանճարէն եւ նարտարարութեամբական կարողութենէն:

Առաջին անգամ հրատարակուած 1839 տարւոյ Հաթթը Շէրիֆէն ետքը, որ քրիստոնեաներու ազատագրութեան հիմնական օրէնքն էր պետական աշխարհականացման նախափայլը եղաւ, Հայերուն առաջին մտածումը եղաւ, նոր Եւրոպայ գաղափարներէն եւ կերպերէն ինչիւնչ իրենց սեփականացնել: Նախ եւ առաջ ուզեցին պատրիարքին իշխանութիւնը սահմանափակել, աշխարհական տարրին միջամտութիւնը ընդարձակելով: Ասով վերադարձած կ'ըլլային իրենց Եկեղեցւոյն կազմակերպական ոգւոյն, որ կ'արգելու Եկեղեցականաց գերակշռութիւնը քաղաքական շրջանակի մէջ: Նախ 1847-ին երկու ժողովներ հաստատեցին, որ պատրիարքին հետ գործերը վարեն, քէպէտեւ դրամատէր աւագանին հակառակութիւն կը ցուցնէր: Երկու ժողովներէն մէկը Եկեղեցականներէ կը բաղկանար՝ հոգեւորական վարչութեան վրայ հսկելու համար, եւ միւսը աշխարհականներէ՝ քաղաքական գործերով զբաղելու համար:

Վերջապէս 1860-ին, ազգը այդ առաջին յաջողութեամբ զօրացած, Սահմանադրութիւն մը կազմեց, պետական հաւանութեամբ, որուն հիմնական ուղղութիւնն էր ժողովրդական գերիշխանութեան սկզբունքը: Իրաւ Սահմանադրութիւնը միայն Հայ ազգին մասնաւոր շահերը կը կարգաւորէր, քայց

միանգամայն նշանաւոր յեղափոխութիւն մը կը գործէր Արեւելի սովորութեանց մէջ: Սահմանադրութիւնը ազգին գլուխը կը պահէր պատրիարքը, իբր պաշտօնական միջնորդ հասարակութեան եւ կառավարութեան մէջտեղ: Հարկաւ չէին կրնար ազգային կազմակերպութեան այդ կարեւոր կերպը փոփոխել, առանց ազգին տրուած առանձնաշնորհումները վտանգի ենթարկելու, բայց դժուարութիւնը հեռացուցին պատրիարքին գործերը ընդհանուր ժողովին հսկողութեան եւ բնութեան ենթարկելով: Այդ նոր կարգադրութեանց շրմոքիւ, սկսան իմենին առաջ գալ եւ ծաղկիլ շատ մը ընկերային եւ կենցաղական զարգացման կէտեր, եւ ասով կը յայտնուէր թէ ինչչափ մեծ էր ժողովուրդին մէջ լուսագոյն կացութեան մը անհամբերութիւնը: Սահմանադրութեան գլուխը գտնուող հիմնական սկզբունքներուն մէջ գրուած է, թէ Ազգը կ'ուզէ որ երկու սեռէ մանուկները, ինչ որ ալ ըլլայ իրենց վիճակը, ամենքն ալ առանց խտրութեան ընդունին կրթութեան բարիքը, եւ գոնէ անհրաժեշտ եղող գիտելիքները ստացած ըլլան: Ասով հաստատուած կ'ըլլար ծրագիր մը, զոր հագիւ քսան տարի ետքը պիտի հռչակէր հանրապետական Գաղղիան, Ռախնական կրթութեան օրէնքով: Այդ նպատակին պէտք եղած ծախքը հոգալու համար, Ազգը, որ արդէն իւր տուրքերը պետութեան կը վճարէր, պարտաւորուեցաւ ինք իրեն վրայ գոհողութեան նոր քեռ մը բարդել: Այդ գոհողութիւնները անով աւելի ծանր կը դառնային, որ Ազգը պարտաւոր էր արդէն իւր նպաստներով պահպանել բարեպաշտական եւ բարեգործական բազմաթիւ հաստատութիւններ:

Այդ կենցաղական բարելաւութիւնները, զորս Ապտիւլ Ազիզի ներդրամիտ կառավարութիւնը դիւրացուցած էր, չէին կրնար չչուգել իւր յաջորդին կասկածոտ և անվստահ տեսութիւնները: Ապտիւլ-Համիտ գէշ աչքով նկատեց այդ տարօրինակ երեւոյթը, որով ազատամիտ վարչութիւն մը կը ծաղկէր իւր բռնապետական կառավարութեան հովանոյն ներքեւ, եւ լաւ աչքով չտեսաւ որ Հայը, թէպէտ ստրկացած է ընկնուած իբրեւ Օսմանեան հպատակ, ազատաբար սպրի իբրեւ իւր եկեղեցւոյն անդամ: Ասոր համար այն դրութիւնը երկար պիտի չտեւէր: Շուտով Հայերը կ'սկսածէին դարձան

թէ՛ Թուրքիոյ և թէ՛ Ռուսիոյ մէջ հաւասարապէս, և այլ-
եւս հանգստութեան վայրկեան մը չկրցան ունենալ :

Այս պատճառով, Թուրքիոյ ժողովուրդներէն եւ ոչ մէ-
կը, որչափ Հայը, այնչափ ուրախութեամբ ողջունեց ազա-
տական կառավարութիւնը, գոր Երիտասարդ-Թուրք կուսակ-
ցութիւնը հռչակեց, եւ կառավարութիւնը ընդունելու բռ-
նադատեց 1908 յուլիսին : Հայերը այդ անակնկալ պատահա-
րին մէջ տեսան, ոչ միայն քաղաքական կառավարութեան մը գեղ-
ծումներուն դէմ երաշխաւորութիւն մը, այլ զարգացման նը-
ւիրագործում մը, ինչ որ արդէն իրենց սովորական դարձա՜
էր, եւ որուն կը դիմէին իրենց բնական ձգտումներով : Այդ
բանին մէջ միտքերու համաձայնութիւն մը կար, որ զօրեղա-
պէս պիտի օգնէր համերաշխութիւն հաստատելու, եւ ասանկ
ալ եղաւ արդեամբ : Բայց նոր կառավարութիւնը փորձեց ա-
ւելի առջեւ անցնիլ : Նա կարծեց թէ ատենը հասած է կրօնա-
կան հասարակութեանց առանձնաշնորհումները ջնջելու,
իբր ատելորդ բաներ : Նա մտածեց թէ նոր վարչութեան պատ-
շան էր նոր պայմաններ յարմարցնել : Կասկած չունինք, թէ
Հայերը հեռու չեն այդ տեսութիւններուն համաձայնելէ : Ա-
նոնք ամենեւին մասնաւորութեանց գաղափարներ չունին, եւ
երբեք կամք չունին համերաշխութեան գործին արգելքներ
յարուցանել : Անոնք գիտեն թէ գործնական կացութիւնը, որ
այժմ կը տիրէ, խորհրդարանական վարչութեան հիմնական
կէտերուն հետ համաձայն չէ, եւ որչափ ատեն որ այդ հա-
կառակութիւնը կը մնայ, օրէնսդիր իշխանութիւնը ազգային
կամքին վրայ հաւստատուած չի կրնար ըսուիլ, եւ թէ պէտք է
որ միութեան գործը հաւասարութեան վրայ հիմնուած ըլլայ :
Բայց առանց ուրանալու ստացուած արդիւնքներուն կարեւո-
րութիւնը, Քրիստոնեաներ կ'սպասեն որ կառավարութիւնը
նոր նկիւզ մըն ալ ընէ, եւ յեղափոխութիւնը մինչեւ իւր վերջին
կէտը յառաջ մղելով, Օսմանեան պետութիւնը որչափ հնար է
կատարեալ աշխարհականացման մամպուն վրայ դնէ : Այն ա-
տեն միայն ինքնին պիտի իյնան բաժանման միջնորմները, որ
այժմ իրարու դիմաց գտնուող ազգութիւնները իրարմէ կը
գատեն : Վասնզի եթէ կրօնքը մինչեւ հիմայ իրենց տեսակա-
նութիւնը ապահովեց, միեւնոյն ատեն ալ անոնց իրարու ներ-

հակ գտնուելուն բարոյապէս օգնեց : Բարենորոգմանց ընդհանուր շարժում մը միայն կրնայ այդ նպատակին հասցնել : Անոր համար ալ առաջին պայման է, — ինչ որ պէտք է երբեք նկատողութենէ հեռացնել —, որ միտքերը կանխաւ պատրաստուին դպրոցներով եւ ազատութեան գործնական վարժութեամբ :

Միայն այդ կերպով կրնան զանազան ազգութիւններ իրարու հետ միանալ, եւ հաստատուն միաւորութիւն մը կազմել, որ կրնայ ամենուն հասարակ եղող հայրենիք մեծութեան և բարօրութեան հասցնել (*):

Bertrand BAREILLES

Կ. Պոլիս, 1 Յունիս 1910

(*) Աւելորդ է դիտել տալ, թէ հետագայ ծանօթ ու դժբախտ դէպքեր այս լատենտութիւնը կամ միամտութիւնը չարդարացուցին :

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

ԱՆԳՂԻԵՐԷՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԵԱՆ

ԳՐԵԾ՝ Յ. ՈՒԷԼՏԸՆ, ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՄԱՆՁԻՍԹԸՐԻ

Դիւրին չէ յառաջաբան մը գրել Օրմանեան Սրբազանի գիրքին վրայ, որուն նիւթն է Հայաստանի Եկեղեցին, եւ զոր անգղիերէնի թարգմանած է Գր. Գրիգորեան: Դժուարութիւնն աւելի զգալի կը դառնայ երբ յիշենք, թէ այս յառաջաբանը պիտի գրէր Սօլգալէրիի մեծահմուտ եպիսկոպոսը Տֆր. Ուօրստուրըրը, եթէ մահը խնայած ըլլար անոր: Բայց Հայաստանի Եկեղեցւոյն մէջ կայ բազում ինչ շահեկան առհասարակ ամէն քրիստոնէից համար, և մասնաւորապէս Անգղիոյ Եկեղեցւոյն անդամներուն համար: Որովհետեւ Հայաստանի Եկեղեցւոյն պատմութիւնը վկայութիւն մըն է Եկեղեցական կեանքի ինչիւնչ մեծ սկզբունքներուն համար: Բոլորք մըն է Հռոմի Եկեղեցւոյն ենթադրական անսխալականութեան ու տիեզերականութեան դէմ: Որովհետեւ Հայաստանի Եկեղեցին կը հաւատայ, թէ «Ո՛չ մի Եկեղեցի, ո՛րչափ ալ մեծ ըլլայ ինքնին, Քրիստոնէութեան ամբողջութիւնը չի ներկայացընէր. թէ իւրաքանչիւրը առանձին առնուած, կրնայ սխալիլ, եւ Տիեզերական Եկեղեցւոյն միայն կը պատկանի անսխալականութեան առանձնաշնորհն իր վարդապետական որոշումներուն մէջ»: Հայաստանի Եկեղեցին ամուր կը բռնէ Եկեղեցիներուն ազգային հանգամանքն ու առանձնայատկութիւնը: Կը հաւատայ, ինչպէս որ կը հաւատայ Անգղիոյ Եկեղեցին, թէ կայ եղբայրութիւն մը Եկեղեցիներու՝ որոնք իրենց հմութիւնը կը հասցեն մինչեւ առաքելական ծագում, եւ որոնք ուրոյն գիծերու վրայ զարգացած են, բայց իրարու հետ կապուած են միեւնոյն դաւանութեամբ, եւ հոգեւոր միութեամբ միեւնոյն

Երկնային Պետին հետ, որ Տիեզերական Եկեղեցիին նշմարիտ իսկութիւնը կը կացուցանէ :

Հայաստանի Եկեղեցին ինքզինք սերեալ կը նկատէ Ս. Բարբողիմէոս և Ս. Թադէոս առաքեալներէն : Ստոյգ ըլլայ թէ ոչ (*), այն ասութիւնը թէ «*Հայաստան առաջին Պետութիւնն էր աշխարհի մէջ, որ Քրիստոնէութիւնն իրեն համար պաշտօնական կրօն հռչակեց*», տարակոյս չկայ թէ Հայաստան իր ամբողջութիւնով Քրիստոնէութիւնն ընդունեց չորրորդ դարու սկիզբէն, քարոզութեամբ Սրբոյն Գրիգորի Պարթեւի, որ առ հասարակ ծանօթ է Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ անունով : Ան եղաւ առաջին կաթողիկոսն Հայաստանի : Վարեց եւ կազմակերպեց Հայ Եկեղեցին, եւ հետաքրքրաշարժ է յիշատակել թէ մեռաւ յամին 325, Նիկիոյ ժողովին տարին :

Սրբոյն Գրիգորի օրերէն ցայժմ Հայաստանի Եկեղեցին անկախ ընթացքի մը հետեւեցաւ : Իր գոյութեան սկիզբները, կիսարիոյ, Ամստիոփի եւ Կոստանդնուպոլսոյ Եկեղեցիներուն տիրապետական հակումներուն դէմ դրաւ : Աւելի ետեւերը, ենթարկուեցաւ ձեռնագութիւններու յունական, ասորական եւ լատինական Եկեղեցիներու կողմէ, եւ մինչեւ տատիման մըն ալ զանազան բողոքական յարանուանութիւններու կողմէ : Ինչչափ ալ անհատական քաժանդակներ պատահեցան, բայց իր ազգային ուրոյն կեանքն երբեք չվտանգուեցաւ : Ըստ ասութեան Օրմանեան Սրբազանի, «*Անիկայ միշտ ըմբռնեց միութեան իմաստը, բառին որոշ եւ ճշմարիտ առումով : Անիկայ փափաքեցաւ որ միութիւնն հաստատուի Եկեղեցիներու միջեւ հոգեւոր հաղորդակցութեան հիման վրայ, իրենց ուրոյն դիրքերը փոխադարձաբար յարգելով, իր սեփական շրջանակին ու սահմաններուն մէջ իւրօքանչիւրն ազատութիւն վայելելով եւ քրիստոնէական սիրոյ ոգին տիրապետելով ամենուն*» :

Անգղիացի ընթերցողներուն յանձնարարուած այս գիրքին յատուկ մէկ արժանիքն այն է, որ Հայաստանի Եկեղեցւոյն վրայ քննութիւն մըն է ոչ թէ դուրսէն, այլ ներսէն : Հեղինակը Կոստանդնուպոլսոյ Հայ պատրարիքն եղած ըլլալով,

(*) Այդ ստուգութիւնը պատմականապէս ապացուցուած է տարա-
կոյսի տեղիք չիկայ : ՀՐՏ.

իր իսկ եկեղեցիին դատը մէջտեղ դնելու ձեռնհաս է լինովին : Ահա այս կերպով կը պահանջէ որ ունկն դնենք իր բողոքին , երբ կը մերժէ Եւտիֆական հեյեալիսուաթիւնը , որ յաճախ գուգորդուած է Հայաստանի եկեղեցւոյն անունին հետ : Այսպէս նաեւ հեղինակօրէն կը պարզէ անքերի ներդաւաճութիւնը կամ լայնամտութիւնը հանդէպ ուրիշ դաւանութիւններու , որ Հայաստանի եկեղեցւոյն որոշ յատկանիշն եղած է ամէն դարերու մէջ :

Ո՛չ միայն Հայաստանի եկեղեցին կենդանի օրինակ մըն է իր սեփական պատմական գիծերուն վրայ զարգացող եկեղեցիի մը , այլ եւ իր անկախութիւնն ապացուցուած է իր անցեալ եւ ներկայ պատմութեան բազմաթիւ երեւոյթներով : Կը բաւէ իբր օրինակ յիշել , թէ Տիեզերական ժողովներէն երեքը միայն կը բանջնայ , վարդապետութիւններու նուագագոյն թիւ մը միայն անհրաժեշտ նկատելով փրկութեան : Առ այս օրինակներ եմ նաեւ խորհարդներու սահմանումն ու գործածումը Հայաստանի եկեղեցիին մէջ , իր նախնական կարգ ու սարքը , իր աշխարհական դասակարգին զօրաւոր ազդեցութիւնը խորհրդակցութեան եւ վարչութեան մէջ , իր կղերին կամաւոր նըւերներով միայն ապրիլը , իր սոնակարգութիւնը , իրեն յատուկ սուրբերը , եւ ժողովրդական ոգին՝ որով սիրելի եղած է Ազգին :

Կտրծեմ ոչ մէկ գիրք Օրմանեան Սրբազանի գիրքին չափ բովանդակ սահմանի մը մէջ նոյնչափ պայծառ գաղափար մը կուտայ Հայաստանի եկեղեցւոյն վրայ : Երբ չեմ սխալիր , Օրմանեան Սրբազանի գիրքն ո՛չ միայն Անգղիական եկեղեցւոյ անդամներուն մէջ սրտազին եամակրանք մը պիտի շարժէ Հայաստանի եկեղեցւոյն նկատմամբ , այլ եւ աւելի՛ քան երբեք՝ զօրեղ վստահութիւն մը պիտի ներշնչէ անոնց՝ նոյն իսկ Անգղիական եկեղեցւոյ դիրքին նկատմամբ , համաձայն գտնելով զայն Հռոմի եկեղեցւոյն մէջ չճշտուած քրիստոնեայ եկեղեցիներու ոգւոյն եւ կիրառութեան , եւ արդարացած համարելով զայն ո՛չ միայն եկեղեցական պատմութեամբ , այլ նոյն ինքն Յիսուսի Քրիստոսի ոգւովն ու կամովը :

J. E. C. WELLDON

Մանչէսթըր , 16 Մարտ 1912

ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Ի՞նչ է ՄԵՐ ՆՊԱՏԱԿԸ

Ներկայ աշխատութեամբ միտք չենք ունեցած՝ երկար ուսումնասիրութեամբ պատրաստուած գիրք մը ընծայել հասարակութեան: Այն խնդիրները, որ Ընդհանուր Եկեղեցւոյ կամ Մասնաւոր Եկեղեցիներու շուրջը կը յուզուին, ընդարձակ ասպարէզ կը բաձան քննադատական եւ պատմական եւ իմաստասիրական վէճերու, որոնց մէջ մտնելու միտք չունինք. միւս կողմէն ալ այս չէ այն դետինը՝ որուն վրայ մենք նպատակ ունինք կանգնիլ: Պէտք է խոստովանիլ, թէ Եկեղեցին տակաւին ամբողջապէս կը պահէ իւր գոյութիւնն ալ, իւր ազդեցութիւնն ալ, հակառակ այն ծանր հարուածներուն՝ զորս նոր հոգեով դործողներ կարծած են անոր հասցնել: Վարդապետութեան ինչինչ կէտեր իբր անտեղի կը նկատեն, պատմական ինչինչ եղելութիւններ իբրեւ առասպելներ մէկ կողմ կը դնեն, բայց ասով մէկտեղ, թէ՛ Ընդհանուր Եկեղեցին և թէ՛ Մասնաւոր Եկեղեցիներ, չեն դադրած նոյն իսկ քսաներորդ դարուս մէջ, նըշանաւոր կենսունակութիւն մը պահել: Մտաւորական դարպացման ձգտումներն ալ, քաղաքական եւ սկստական կեանքերն ալ, պարտաւորուած են նկատի առնել այն ոյժը՝ զոր կրօնական սկզբունքներ տակաւին հոգիներուն վրայ կը ներգործեն:

Հայը, մինչեւ հիմայ գրեթէ մոռցուած, քանի մը տասնեակ տարիներէ ասդին այժմէութիւն ստացաւ: Իւր անցեալը, իւր ներկան եւ իւր ապագան ուսումնասիրութեանց զատ զատ, կէտեր սկսան կազմել: Վերջապէս ամէն ոք սկսաւ շահադրժուելի պարագաներովն այդ հին ազգութեան, որ բաղմամբիւ դարերու ընթացքին եւ ամենէն աւելի դառն արկածներու չըջանին մէջ, չդադրեցաւ իւր անշիջանելի կենսունակութեան համար յայտնի փաստեր ընծայել: Եթէ որեւէ աղբի կենսունակութեան դադտնիքը թափանցելու համար անհրաժեշտ է անոր կրօնքին ուսումնասիրութիւնն ընել, պէտք է ընդունել, թէ այս տեսակ աշխատութիւն մը Հայոց համար ալ անօ-

ուստ չէ, մանաւանդ երբ դիտողութեան առնուի, որ Հայոց Եկեղեցին, — որ մեր պարագային մէջ, Հայ Ազգութեան հետ ալ նոյնացած է—, նշանաւոր դեր ունեցած է ազգային կեանքին մէջ:

Այս այսպէս ըլլալով մէկտեղ, Հայոց Եկեղեցին հազիւ թէ ճանչցուած է աշխարհի մէջ: Եկեղեցական եւ կենցաղական ուսումնասիրութեանց աւելի հետամուտ մատենադիրներն ալ, իրենց մտադրութեան առարկայ չեն ըրած այս Եկեղեցին: Բայց հակառակ իւր համեստ կացութեան եւ իւր վիճակին մթին մնալուն, նա շատ մեծ եւ առաջնակարգ ու նշանակելի կարեւորութիւն ունի, այն սկզբունքներու եւ այն վարդապետութիւններու տեսակէտէն, որոնք անոր սեփական են: Մենք կը կարծենք, թէ անոր սկզբունքները արժանի են իբր հիմնակէտ նկատուելու այն դաշտափարական մեծ նպատակին՝ որ է քրիստոնէութեան միութիւնն ու պարզութիւնը:

Բայց չկանխենք եզրակացութեան յանդիլ, այլ յաւէտ աշխատինք խնդիրին մէջը մտնել: Այդ նպատակով մենք նախ համառօտ տեղեկութիւններ պիտի տանք այդ Եկեղեցոյն պատմութեան, վարդապետութեան, վարչութեան, բարեկարգութեան եւ ուրիշ հանգամանքներու վրայ: Այդ բանը պիտի ընենք այնպիսի կերպով մը, որ այն եզրակացութիւնը՝ որուն կ'ուզենք աւաջնորդել ընթերցողը, բնական եւ դիւրին կերպով մը յայտնուի, տրամաբանական ոճով եզրակացուի, եւ ընթերցողին միտքին մէջ տեղ ընէ:

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՆՈՅ ԾԱԳՈՒՄԸ

Ամէն մասնաւոր եկեղեցիներու ծագումին վերաբերող եղելութիւններ՝ անթափանցելի վարագոյրի մը ներքեւ ծածկուած են, եւ հետազոտութիւններէ կը խուսափին, որովհետեւ կը պակսին այն վաւերագիրերը՝ որոնք պիտի լուսարանէին առաջին առաքեալներուն գործերը, և ընդհանրապէս բովանդակ առաքելական գործունէութիւնը: Հռոմէական եկեղեցին ալ, որ այդ տեսակէտէն ամենէն նպաստաւոր դիրքն ունեցած է, քանի որ նոյն իսկ կայսերութեան մայրաքաղաքին մէջ իւր ծագումն ստացած է, նա ալ ծանր դժուարութեանց դիմաց կը դառնար, երբ հարկ կ'ըլլայ Ս. Պետրոս առաքեալին Հռոմի մէջ անցուցած ժամանակը ճշդել. մինչդեռ այս խնդիրը իրեն համար էական կէտ մըն է, քանի որ անոր վրայ կը հիմնէ բոլոր իւր վարդապետական կազմածը: Այս պատճառով եկեղեցական պատմութիւնը, երբ հաստատուն և ապացուցական փաստեր չի գտներ, կը գոհանայ առաւելագոյն հաւանականութեան փաստերով, աւանդութեանց վրայ հիմնուած պատճառաբանութիւններով, և շարունակութեամբ հաստատուած եղելութիւններով: Բաւական է, որ այդ կէտը պով ցուցուած կէտերը, դրականապէս հաստատուած և պատմութեամբ ստուգուած եղելութիւններու հետ հակասութեան մէջ չգտնուին: Հետեւաբար անկէ աւելին պէտք չէ պահանջել Հայոց Եկեղեցիէն ալ, իրեն ծագումը հաստատելու համար:

Հայոց Եկեղեցւոյն նախնական և հաստատուն աւանդութիւնը իրեն սկզբնական հիմնադիրներ կը ճանչնայ Ս. Թադէոս և Ս. Բարթողիմէոս առաքեալները, զորս յատուկ կոչմամբ ալ Առաքին Լուսաւորիչի Հայաստանեայց կ'անուանէ: Անոնց գերեզմաններն ալ իբրեւ նուիրական սրբավայրեր կը յարգէ և կը պահպանէ, Արտազի (Մակու) և Աղբակի (Պաշքալէ) վանքերուն մէջ, որոնք Հայաստանի հարաւարեւելեան կողմը կը գտնուին: Բոլոր քրիստոնեայ եկեղեցիներ համա-

միտ են Ս. Բարթողիմէոս առաքեալին նկատմամբ եղած աւանդութեան մասին, և համաձայնութեամբ կ'ընդունին՝ թէ՛ անոր առաքելական շրջանը, և թէ՛ Հայաստանի մէջ քարոզած և այնտեղ մարտիրոս եղած ըլլալը: Աղբան կամ Աղբանոս անունը, զոր օտարներ տուած են անոր մարտիրոսութեան տեղւոյն, կը համաձայնի Աղբակ կամ Աղբակոս անունին, որ նըւիրադործուած է Հայոց աւանդութեամբ եւ գերեզմանին գոյութեամբ: Իսկ Թադէոս առաքեալին նկատմամբ աւանդութիւններ կը տարբերին: Այն աւանդութիւնը՝ որ կը պատմէ, թէ Ս. Թադէոս Դիդիմոս (Երկւորեակ), Ս. Թովմաս առաքեալի եղբայրը, Եդեսիա դացած և անկէ Արտաղ անցած է, Յոյներու և Լատիններու ծանօթ չէ. Ասորիներու աւանդութիւնն ալ, որ Թադէոս Դիդիմոսի գոյութիւնը կ'ընդունի, չի համաձայնիր անոր Եդեսիայէ Արտաղ անցնելուն մասին: Բայց եթէ ասորերէն գրուածը լաւ ղնենք, դժուար չէ անոր մէջ տեսնել կամաւոր աղաւաղումներ, և նոյն իսկ ժամանակագրական վրիպակներ, որոնք պատմուած եղելութիւնները մինչեւ քրիստոնէութեան երկրորդ դարը կրնան յետաձգել: Բայց մենք դիտել կուտանք, թէ առանց այս աւանդութեան ալ, Ս. Թադէոս առաքեալի անունը հաստատուն կը մնայ Հայ Եկեղեցւոյ աւանդութեան համաձայն, որովհետեւ ունինք ուրիշ մէկ աւանդութիւն կամ պատմութիւն ալ, որուն համեմատ Հայաստանի մէջ աւետարանական քարոզութեան սկզբնաւորութիւնը կը վերագրուի Ս. Յուդա Թադէոս առաքեալին, որ Ղերէոս ալ կոչուած է: Այդ վերջին աւանդութիւնը, որուն Յոյն եւ Լատին եկեղեցիներն ալ կը ձայնակցին, և նոյն իսկ Հայ մատենագիրներն ալ իբր ճշմարտանման պատմութիւն կը նկատեն, բաւական է հաստատելու եւ արդարացնելու Հայ Եկեղեցւոյ աւանդութիւնը, ինչպէս նաեւ Արտաղի վկայարանին եւ գերեզմանին վաւերականութիւնը նուիրագործելու:

Առաքելութեան կնիքը, զոր Հայոց եկեղեցին ամէն տուն իրեն սեփուկանած և իւրացուցած է, և զոր ամէն պաշտօնական գրութեանց մէջ համարձակօրէն հոգակած է, մէկ կողմէն կը հաստատէ անոր սկզբնական և նախնական ծագումը, և միւս կողմէն կը հաւաստէ անոր ուղղակի ինքնուրոյն

սկզբնաւորութիւնը, առանց ուրիշ հնադոյն եկեղեցւոյ մը դործակցութեան:

Առաքելական ծագումը, որ ամէն քրիստոնեայ եկեղեցիներէ իրր պայման կը պահանջուի, որպէսզի Քրիստոսի՝ եկեղեցւոյ ներկեալոր Հիմնադիրին հետ միացեալ և կապակցեալ ըլլալին հաստատուի, երկու տեսակ է: Մէկը՝ ուղղակի ծագումն է, երբ եկեղեցին անմիջապէս առաքեալի մը անձնական քարոզութեամբ սկսած է. միւսը՝ անուղղակի սկսած է, երբ ծագումը յառաջ եկած է առաքելներէ հաստատուած ուրիշ եկեղեցւոյ մը միջնորդութեամբ: Ըստ այսմ, Հայոց եկեղեցին տմենայն իրաւամբ կրնայ հռչակել և իրեն սեփականել ուղղակի առաքելական ծագումը:

Սովորական ժամանակագրութիւնը՝ Ս. Թադէոս առաքելին քարոզութեանց ութը տարի միջոց կը վերադրէ (35—43), և տասնուվեց տարի ալ Ս. Բարթողիմէոս առաքեալին քարոզութեանց (44—60), թէպէտ ուրիշ հաշիւներ կը յետաձգեն առաքելոց տարիները: Բայց մենք աւելորդ կը նկատենք թուականներու և տեղերու մանրամասն հետազոտութեանց մտնել, որոնք յաճախ անլուծելի վիճաբանութիւններու տեղի կուտան, եւ եթէ տարբեր լուծումներ ալ ունենան, եղելութեան ստուգութիւնը չեն եղծաներ:

Բնական ըլլայ դիտնալ, թէ Հայոց եկեղեցւոյ ուղղակի առաքելական ծագումը ստոյգ եղելութիւն մըն է եկեղեցական պատմութեան մէջ, յարեւնման ուրիշ առաքելական եկեղեցիներու ծագումին ստուգութեան: Եթէ երբեք ըսուի, թէ այն աւանդական և պատմական աղբիւրները՝ որ այս եղելութիւնը կը հաստատեն, քննադատական դիտողութեանց առիթ կ'ընծայեն, դիտել կուտանք, որ Հայ եկեղեցւոյ աւանդութեանց դէմ յարուցուելիք քննադատութիւնները, աւելի զօրաւոր չեն քան այն քննադատութիւնները՝ որոնք յարուցուած են ուրիշ եկեղեցիներու ծագումին մասին, որոնք ընդհանրապէս իբրեւ առաքելական ճանչցուած են. ուստի անոնց հաւասար ստուգութիւն կը վայելէ Հայոց եկեղեցւոյն առաքելական ծագումն ալ:

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ ՆԱԽՆԱԿԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

Քրիստոնէութիւնը Հայաստանի մէջ տիրող կրօնք դարձաւ չորրորդ դարուն ճիշտ սկիզբը, 301 տարին, իսկ անկէ առաջ միշտ հալածանքներու ենթարկուած էր: Մենք մտադիւր կ'ընդունինք, որ առաջին երեք դարերու շրջանին՝ Հայաստանի մէջ քրիստոնէութեան գոյութիւնն ու զարգացումը հաստատող յիշատակներէն մեզի հասածները, թէ քիչ են և թէ լիութիւն չեն: Այդ յիշատակները իրենց առատութեան կողմէն չեն կրնար բաղդատութեան մտնել այն յիշատակներուն հետ, որ նոյն շրջանին մեզի հասած են Յունահռոմէական աշխարհին պատմութենէն: Սակայն յիշատակներու պակասութիւնը, չի կրնար երբեք եղելութեան մը չգոյութեան փաստ համարուիլ:

Յունահռոմէական՝ աշխարհը այն ատեն իրեն քաղաքակրթութեան գազաթնակէտին վրայ էր, բազմաթիւ մատենագիրներ եւ իմաստուններ ունէր, և իւր դպրոցներով մտաւորական զարգացման դլուխը կը գտնուէր: Ասոր հակառակ, Հայաստան դեռեւս անուսումնութեան խաւարին մէջ կը մընար. ոչ միայն զարգացեալ գրականութիւն մը չունէր, այլ նոյն իսկ սեփական այբուբենի ալ կարօտը կը քաշէր: Այդ հանգամանքներու մէջ յայտնի է, թէ Հայոց համար դժուար՝ և գրեթէ անհնարին էր պատմութիւններ գրել և յիշատակներ աւանդել իրենց ժամանակին եղելութեանց վրայ, որոնցմէ յետագաներ կարենային օգտուիլ: Ասով մէկտեղ, զանազան դէպքեր՝ զորս ազգային աւանդութիւնը մեզի հասաւցած է, և ինչինչ պատմական յիշատակներ՝ զորս օտարազգի մատենագիրներէ կը քաղենք, իրարու խառնուելով կը բաւականանան ցուցնել, թէ ընդհատ ժամանակներու մէջ քրիստոնէութիւնը իսկապէս գոյութիւն ունեցած է Հայաստանի մէջ: Արդ, ուղիղ տրամաբանութիւնը չի ներեր ըսել, որ քրիստոնէական հաւատքի տարածումը հետզհետէ ընդհատուած և վերսկըւած, կամ թէ պարբերական խաւարումներ տեղի ունեցած

ըլլայ այդ շրջանին մէջ: Մեզի հասած աւանդական և պատմական յիշատակներ, որչափ ալ իրարմէ անջատ և ժամանակով ընդհատուած ըլլան, սակայն քանի որ շարայարութիւն մը կը կազմեն, բաւական են հաստատելու, թէ քրիստոնէութիւնը շարունակական և տեւողական գոյութիւն ունեցաւ Հայաստանի մէջ առաջին երեք դարերու շրջանին:

Այդ յիշատակներու կարգին, նախ և առաջ պիտի յիշենք այն աւանդութիւնը, որ Արտաղի աթոռին վրայ եօթը եպիսկոպոսներու անունը կուտայ, որք են, Զաքարիա՝ հինգ, Մուշէ՝ երեսուն, Շահէ՝ քսանուհինգ, Շաւարշ՝ քսան, և Ղեւոնդիոս՝ տասնութ: Այս տարեթիւերը գումարելով կը հասնինք երկրորդ դարուն վերջերը:

Ուրիշ աւանդութիւն մըն ալ Սիւնեաց աթոռին վրայ ութը եպիսկոպոսներ կը յիշէ, որոնք յաջորդած են Եւստաթէոս առաքեալին, որ աւետարանը քարոզած է այդ նահանգին մէջ: Ասոնք ալ են Կումսի, Բաբելաս, Մուշէ: Ասոր յաջորդած է Արտաղի աթոռը, որու վրայ նստած են, Մովսէս Տարօնեցի, Սահակ Տարօնեցի, Զրուանդատ, Ստեփանոս և Յովհաննէս: Այս եպիսկոպոսներուն ալ ժամանակները մերձաւորաբար հաշուով կը հասնին երրորդ դարուն սկիզբները:

Միւս կողմէն Եւսեբիոս Կեսարացի կը յիշէ Աղեքսանդրիոյ հայրապետ Դիոնիսիոսի մէկ նամակը, գրուած չուրջ 254-ին, Հայոց եպիսկոպոս Մեհրուժանի, զոր վերոյիշեալ Արտաղու եպիսկոպոսներուն յաջորդը պէտք է ճանչնալ, նկատի առնելով թէ՛ պարզապէս Հայոց կոչումը, և թէ՛ Մեհրուժանի արեւելեան անունը:

Հայոց Եկեղեցին իւր Տօնացոյցին և Յայսմաւուրքին մէջ ունի առաքելական դարերու մէջ նահատակուած շատ մը մարտիրոսներու անուններ: Այս կարգին առաջին յիշատակածն է Ս. Սանդուխտ արքայազուն իշխանուհին: Անոր հետ կը յիշուին Ս. Զարմանդուխտ ազնուազգի տիկինը, Ս. Սամուէլ և Ս. Իսրայէլ նախարարները, և Ս. Թադէոս առաքելին հետ նահատակուած Հազար վկաները: Կը յիշուին եւս Ս. Բարթողիմէոսի հետ նահատակուած Ս. Ոգուհի արքայազարմ իշխանուհին և Ս. Տերենտիոս զօրավարը, և Բարթողիմէոսի աշակերտած երեք կուսանները, Մարիամ Յուսկանեան, Աննա

Որմղդատեան, և Մարթա Մաքովարեան: Յիշենք եւս տօները Ս. Ոսկեանց և Ս. Սուքիասեանց, որոնք են՝ Ս. Ոսկի՝ չորս ընկերներով, և Ս. Սուքիաս՝ տասներու ընկերներով, նահատակուած երկրորդ դարուն սկիզբները: Լատին մարտիրոսադիրքն ալ կը յիշէ Ս. Արարատեան վկաները, որք են Ս. Ակակիոս զօրավար տասն հազար զինուորակիցներով նահատակուած Հայաստան, Արարատ գաւառին մէջ, Տրայիանոսի կամ Ագրիանոսի կայսրութեան ատեն:

Այդ յիշատակներուն պէտք է կցենք վկայութիւն մը՝ զոր մեզ կ'ընծեռէ Տերտուղիանոս, երկրորդ դարու հռչակաւոր եկեղեցական մատենագիրը: Սա առաջ բերելով Գործք Առաքելոց գիրքին Բ. գլուխին 9 համարը, ուր յիշուած են կարդաւ այն օտար երկիրները, որոնց լեզուները լսուեցան Պենտեկոստէի հրաշալի օրը, Միջագետքի և Գամիրքի մէջտեղ կը յիշէ, Հայաստան, և ոչ Հրէաստան, ինչպէս կ'ընթեռնունք աստուածաշունչի սովորական օրինակներուն մէջ: Արդ, Հրէաստան երբեք չէր կրնար օտար երկիրներու կարգը դասուիլ, և յայտնի ալ է, որ Հրէաստան Միջագետքի և Գամիրքի մէջտեղը չի գտնուիր: Տեղագրական ճշդութեամբ և տրամաբանական պահանջմամբ Միջագետքի և Գամիրքի կամ Կասպագովիիոյ մէջտեղ գտնուող երկիրը Հայաստանն է: Օգոստինոս Հիպպոնացին ալ կրկնած է Տերտուղիանոսի ընթերցուածը: Ասկէ կը հետեւի, թէ Ամիրիկեան եկեղեցւոյ այդ երկու վարդապետները հաստատուն համոզում ունէին, թէ Հայաստանն ալ այն երկիրներէն մէկն էր, ուր Քրիստոնէութիւնը տարածուած էր առաքելական դարուն մէջ:

Նմանապէս Հայաստանի դրեթէ վայրկենապէս քրիստոնէութեան դառնալը չորրորդ դարուն սկիզբը, հնար չէ ուրիշ կերպով մեկնիլ, բայց եթէ Հայաստանի մէջ քրիստոնէական տարրի մը առաջուրնէ գոյութիւն ունեցած ըլլալն ընդունելով: Եւ իրօք, պատմութիւնն ալ կը յիշէ, թէ Հայոց թագաւորներէն Արտաշէս 110-ին ատենները, Խոսրով չուրջ 230-ին և Տրդատ 287-ին սլաշտօնապէս հալածանքներ հրամայեցին քրիստոնէութեան դէմ: Արդ, այսպիսի հալածանքներ տեղի ունեցած չէին ըլլար, եթէ Հայաստանի մէջ բաւականաչափ քրիստոնեաներու բազմութիւն մը գտնուած չըլլար: Այդ հա-

լածանքներէն վերջինին ատենն էր, որ Ս. Թէոդորոս Սալահունին ալ մարտիրոս եղաւ, նոյն իսկ իւր հօր՝ Սուրէն նախարարին ձեռքով:

Այդ ամէն յիշատակները իրարու կցելով, մեզի իրաւունք կուտան եզրակացնել, թէ քրիստոնէութիւնը ստուգապէս դոյութիւն ունեցած է Հայաստանի մէջ առաջին երեք դարերու շրջանին, թէ քրիստոնէութիւնը բաղմաթիւ հետեւողներ ունեցած է Հայերու մէջ, և թէ հաւատացելոց այդ առաջին խումբն եղած է, որ իւր անդրդուելի հաստատութեամբ և արդեւներու և հալածանքներու դէմ տոկունութեամբ՝ պահած է քրիստոնէութիւնը Հայաստանի մէջ մինչեւ այն ատեն, որ ան տիրող կրօնք հռչակուեցաւ:

Դ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՄԲՈՂՋԱԿԱՆ ԴԱՐՁԸ

Հայաստանի ամբողջական քրիստոնէութեան դառնալուն, կամ քրիստոնէութեան Հայաստանի մէջ տիրող կրօնք հռչակուելուն թուական ընդունուած է 301 տարին, հետեւելով ժամանակադրական ճշդագոյն հետալօտութեանց: Նոր հեղինակներէն ոմանք այդ թուականը մինչեւ 285 կը բարձրացընեն, ինչ որ աւելի հաւանական չի կարծուիր: Սակայն 301 թուականն ալ կը բաւէ հաստատելու, թէ Հայաստան աշխարհի մէջ առաջինն եղաւ, ուր թագաւորը, թագաւորական գերդաստանը, նախարարները, բանակն ու ժողովուրդը համանշամայն քրիստոնէութեան դարձան, և քրիստոնէութիւնը պաշտօնական կրօնք հռչակուեցաւ: Կոստանդիանոս կայսեր դարձը, տասուերկու տարի ետքը, 313-ին կատարուած իրողութիւն մըն է:

Այն հրաշալի դարձին գլուխն ու նոր առաքեալը եղաւ Գրիգոր Պարթև, զոր Հայեր Լուսաւորիչ անունով պատուած են, որովհետեւ նա եղաւ որ Հայ աղգը ամբողջութեամբ աւետարանի լոյսով լուսաւորեց: Տրդատ թագաւորն ալ պէտք է

ճանչնալ իբր Գրիգորի գործակից, այսինքն առաքելակից եւ լուսաւորչակից մը: Տրդատ Թագաւոր Արշակունի հարստութենէ էր, և Պարթեւական ծագում ունէր, ինչպէս էր նաեւ Գրիգորի հայրը, այնպէս որ ազգակցութեան կապ մըն ալ կը միացնէր երկու գործակիցները, քրիստոնէութեան քարոզիչ առաքեալը և քրիստոնէութեան պաշտպան Թագաւորը: Բայց արեւակցութենէ աւելի հաւատոյ եռանդն էր, որ երկուքը զօրաւոր կապերով իրարու միացուցած էր:

Քաղաքական յեղափոխութիւն մը տեղի ունեցած էր այդ միջոցին Պարսկաստանի մէջ: Սասանեանք յաջորդած էին Արշակունիներու, մինչ տակաւին Արշակունիներու Հայկական ճիւղը կը Թագաւորէր Հայաստանի մէջ: Պարսկաստանի նոր հարստութիւնը պէտք ունէր այն ալ կործանելու, որ կարենար ասպահովապէս հաստատուիլ. սակայն զէնքի բախտը նպաստաւոր չէր եղած Սասանեաններուն: Այդ պարագային, Արշակունի մը, Անակ իշխանը, յօժարութեամբ ստանձնեց Հայոց Թագաւոր և իւր մերձաւոր ազգական ինսուրովը դաւաճանութեամբ սպաննել: Յանձնառութիւնը կատարեց, բայց ինքն ալ սպաննուեցաւ Հայ նախարարներու ձեռքով: Գրիգոր՝ Անակի որդին էր, Տրդատ ալ՝ ինսուրովը, բայց երկուքն ալ տակաւին մանուկ էին 240 տարին, որ կրկին սպանութեանց թուականն է:

Առանց կենսագրական մանրամասնութեանց մտնելու, բաւական կը սեպենք յիշել, թէ Գրիգոր քրիստոնէութեան մէջ մեծցաւ ու կրթուեցաւ Կապադովկիոյ Կեսարիա քաղաքը, մինչ Տրդատ իրեն նախնեաց կրօնքին մէջ մնաց, և Հռոմայեցւոց ու Պարսից միջեւ տեղի ունեցած պատերազմներու հետեւանքով արկածալից պատահարներու մէջ դռնուեցաւ: Տրդատ վերջին անգամ Հայոց Թագաւորական գահը գրաւած էր Դիոկղետիանոս կայսեր օգնութեամբ, 287 թուականին, երբ Ներիդայի մէջ կատարուած դոհարանական տօնախմբութիւններու առիթով յայտնուեցան Գրիգորի ծագումն ու հաւատքը, և անտանկի չարչարանքներէ ետքը Արտաշատի վերապին արգելարանը նետուեցաւ: Գրիգոր տասնութինգ տարի ապրեցաւ այդ սոսկալի գուբին խորը, և կենդանի մնաց մահացու և երկարատեւ տանջանքներու մէջ: Ազգային պատմու-

թիւնը՝ վերնային նախախնամութեան յայտնի նշանը կը տեսնէ այդ պարագային մէջ :

Նոյն յիշոցին Հայաստանի մայրաքաղաքը՝ Վաղարշապատ հասան խումբ մը քրիստոնեայ կուսաններ, իրենց աբասուհւոյն՝ Ս. Գայրիանէի առաջնորդութեամբ, Հռոմէական կայսրութեան մէջ բռնացող հալածանքներէն փախչելով : Ընդհանուր կարծիք է, թէ Հռոմէ եկած են Պաղեստինի և Միջագետքի ճանպող, բայց արդեւ մը չկայ կարծելու՝ որ ուղղակի Հայաստանի սահմանակից կայսերական գաւառներէն և աւելի հաւանականութեամբ Մծբին քաղաքէն, եթէ ուղենք այդ պարագան համեմատել Ս. Փեբրոնէի վկայաբանութեան հետ : Կրնան նաեւ հայ ազգի կուսաններ եղած ըլլալ, Հոգեաց վանքի կուսաստանէն եկած. սակայն ծագումի մասին կարծիքներու տարբերութիւնը, անոնց իսկութեան չի վնասեր : Այդ կոյսերէն մէկուն՝ Ս. Հռիփսիմէի անզուգական գեղեցկութիւնը մտադրութիւնը գրաւեց թագաւորին, որ ուզեց զայն իւրացնել : Բայց զանազան պարագաներ, ինչպէս են կոյսին դիմադրութիւնը թագաւորին հրապոյրներուն և բռնութեանց դէմ, երեսունեօթը կոյսերուն մարտիրոսութիւնը, թագաւորին վրայ եկած գայլամարդութեան ախտը և կատաղութիւնը, գործածուած դարմաններուն ապարդիւնութիւնը, թագաւորին քոյ խոսրովիդուխտի կողմէ քրիստոնէից Աստուծոյն դիմելու թախանձանքը, և Վիրապէն հանուած Գրիգորին աղօթքով թագաւորին բժշկուելը, որոնք 300 տարւոյ վերջերը և 301 տարւոյ սկիզբները տեղի ունեցան, — այնպիսի մեծ ազդեցութիւն գործեցին, որ Տրդատը քրիստոնէութիւն ընդունելու «տիպեցին» : Անիկա ալ նորահաւատ եռանդին բորբոքմամբ՝ փութաց քրիստոնէութիւնը իբր պետութեան պաշտօնակոն կրօնք հռչակել ու տարածել :

Գրիգոր Պարթեւ պարզ աշխարհական մըն էր, և իրեն հետ ո՛չ քարոզիչ ընկեր ունէր, և ո՛չ գործակից եկեղեցականներու խումբ մը. այսու հանգերձ 301 տարին չվերջացած, Հայաստանի կրօնական կերպարանը հիմնապէս փոփոխուած էր, աստուածներու պաշտօնը զրեթէ դադրած, և քրիստոնէութիւնն ընդհանուր կերպով ընդունուած էր : Արդ, այս երեւոյթը անմեկնելի կը մնայ, եթէ ընդունուի քրիստոնէութեան

կանուխէն տարածուած ըլլալը, ինչպէս վերեւ ալ դիտել տուինք:

Այդ հրաշալի դարձին ստուգութեան վկայութիւնները կը գտնուին ժամանակակից պատմիչներու և յաջորդ դարու մատենագիրներու մօտ: Նոյնը կը հաստատեն Ս. Հռիփսիմէի, Ս. Գայիանէի և Ս. Մարիանէի կամ Շողակաթի վկայարաններն ալ, որք չորրորդ դարուն շինուած են էջմիածնի կամ Վաղարշապատի մօտերը, և որոնց մէջ կը գտնուին յիշուած սրբուհիներուն դերեղմանները: Վաւերական արձանագրութիւններ ալ պակաս չեն, որ այդ եղելութեանց կ'ակնարկեն:

Ուրիշ ոչ նուազ կարեւոր վկայութիւն մըն ալ կ'ընծայէ Եւսեբիոս Կեսարացիի պատմութիւնը, երբ կը խօսի 311 տարին տեղի ունեցած պատերազմին վրայ, անոնց քրիստոնէութեան դարձած ըլլալուն համար:

Ե.

ՆՈՒՒՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆԸ

Ս. Գրիգոր ինքնին նշանակուած էր Հայոց Եկեղեցւոյ գլուխ ըլլալու, իւր ընծայած սուրբ Երախտիքին և կատարած մեծ դործունէութեան հետեւանօք: Ուստի բնական կերպով այդ աստիճանին կոչուեցաւ Թաղաւորին ու ազգին կողմէ, իսկ եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւնը ստացաւ 302-ին, Կեսարիոյ Կապադովկիացւոց արքեպիսկոպոս Ղեւոնդիոսի ձեռքէն: Եղելութիւնները պատմադիրներով և աղբային աւանդութեամբ հաստատուած են: Միայն թէ այդ ձեռնադրութիւնը առիթ տուած է զանազան վիճաբանութեան, անոր նշանակութիւնը, այսինքն Հայաստանեայց աթոռին Կեսարիոյ աթոռին հետ ունեցած յարաբերութիւնները ճշդելու տեսակէտէն: Յոյներ կը կարծեն թէ Հայոց աթոռը Կեսարիոյ աթոռին ենթարկուած էր, և թէ հինգերորդ դարու մէջ աթոռներուն իրարմէ բաժնուիլը՝ պարզ հերձուածի հետեւանք եղած է: Լատիններ ալ կ'ըսեն, թէ Հայոց աթոռը սկիզբէն Կեսա-

րիոյ աթոռին ենթարկուած էր, այլ յետոյ ինքնագլուխ աթոռ հռչակուեցաւ Սեղբեստրոս Ա. պապէն տրուած առանձնաշնորհութեամբ: Հայոց տեսութիւնը ոչ մէկն է, ոչ միւսը: Անոնք իրենց աթոռը առաքելական հաստատութիւն կը ճանչնան, իւր ծաղումն ինքնուրոյն, և իւր սկիզբէն ինքնագլուխ եղած, ու նոյնպէս ալ շարունակած. որովհետեւ, ինչպէս բացատրեցինք, Հայոց աթոռը ոչ թէ սկզբնաւորեցաւ, այլ վերանորոգուեցաւ Ս. Գրիգորի ձեռքով, և Կեսարիայէ ձեռնադրութիւն ընդունած ըլլալը, երբեք նուիրապետական կախում ունեցած կամ անոր ենթարկուած ըլլալու փաստ մը չէ:

Անոնք որ կ'աշխատին Հայաստանը իբր Կեսարիոյ ենթարկուած վիճակ մը ցուցնել, կ'ենթադրեն թէ Հայաստանի մէջ սկսած առաքելական քարոզութիւնը վաղանցուկ երեւոյթ մը եղած է, որ հետք թողած չէ: Կը կարծեն եւս թէ Ս. Գրիգորի քարոզութիւնը պարզապէս Կեսարիոյ աթոռին կարգադրութեամբը կատարուած է, և թէ քրիստոնէութիւնը. Հայաստանի մէջ առաջին անգամ չորրորդ դարուն մէջ հաստատուած է: Բայց մեր յառաջ բերած պատմական յիշատակները և անոնցմէ քաղած հետեւութիւնները հակառակը կը հաստատեն, և պէտք չենք տեսներ նորէն կրկնել այն փաստերը, որոնցմով հաստատեցինք Լուսաւորիչէ առաջ Հայաստանի մէջ քրիստոնէութեան տարածուած ըլլալը: Որչափ ալ մեր յառաջ բերած յիշատակներուն վրայ դիտողութիւններ ըլլան, աւանդական պատմութեան հիմը հաստատուն կը մնայ: Մինչ հակառակը պնդողներ ոչ մի հին յիշատակութիւն և ոչ մի աւանդութիւն չունին իրենց կարծիքը հաստատող, և լոկ մտացածին ենթադրութիւններով կը խօսին, Հայոց Եկեղեցւոյ առաքելականութիւնը ուրանալու մարմաջէն ազդուած:

Իսկ Սեղբեստրոսէ տրուած կարծեցեալ առանձնաշնորհութեան ենթադրութիւնը կը հիմնուի Խաչակիրներու ժամանակ Հայերու կողմէ յօրինուած կեղծ պրումաժի մը վրայ, որ Գաշանց Թուղթ անունով աննշցուած է: Այդ դրուածին նստակը եղած է Հայոց Աթոռին անկախութիւնը կամ ինքնագլխութիւնը պաշտպանել, առանց սլապութեան անձնասիրութիւնը վիրաւորելու, որպէսզի միեւնոյն ատեն հնար ըլլայ Խաչակիրներուն օգնութիւնն ունենալ՝ Կիլիկեան թագաւո-

րութիւնը պաշտպանելու համար: Արդէն բոլոր պատմական, ժամանակագրական, քննադատական և լեզուաբանական հանգամանքներն ալ, համաձայն կերպով կը հաստատեն նոյն գրուածին կեղծ ու սուտ ըլլալը, որ այլ եւս իրեն նպաստաւոր պաշտպան մըն ալ չունի: Հայոց աթոռին սկզբնական եւ կատարեալ անկախութիւնը, զոր Հայ Եկեղեցւոյ բոլոր հայրապետներն ու մատենագիրները շարունակ և համարձակաբար հռչակած են, ուրիշ հանգամանքներով և տեսութիւններով ալ կը հաստատուի:

Յայտնի է թէ Հռոմէական կայսրութեան սահմաններուն մէջ, պատրիարքներու և մետրապոլիտներու փոխադարձ յարաբերութեանց և իրաւասութեանց սահմանները, կատարելապէս կուսակալներու և կառավարիչներու քաղաքական կազմակերպութեան միայն ձեւուած են: Երկու իշխանութեանց, այսինքն քաղաքականին և եկեղեցականին կազմութիւնները, իրարու կատարելապէս նման ու ճշդիւ համահաւասար են: Այդ գրութեան հետեւանքով այն ամէն երկիրները, որ կայսրութեան գաւառներուն շարքին մէջ չէին, եւ կայսրութեան մաս չէին կազմեր, Յունահռոմէական սահմաններուն մէջ գտնուող պատրիարքութեանց ալ կազմակերպութենէն դուրս մնացին: Այս կերպով կազմուեցան Հայոց և Պարսից և Եթովպացւոց անկախ աթոռները, որոնց երկիրները կայսերական սահմաններէն դուրս կը մնային:

Կեսարիոյ կամ Պոնտոսի եքսարքութեան ներքեւ կը գտնուէին Հայք անունով երկու մետրապոլիտութիւններ: Առաջին—Հայք կամ Սեբաստիա, և Երկրորդ—Հայք կամ Մելիտինէ, որոնք կատարելապէս Կեսարիոյ արքեպիսկոպոսին իրաւասութեան ներքեւ էին: Այդ Հայք կոչումն է, որ առիթ տուաւ երբեմն անունները իրարու հետ շփոթելու, և Առաջին ու Երկրորդ Հայքը՝ Մեծ—Հայք և Փոքր—Հայք գրելու: Այդ անուններու փոխանակութենէն առաջ եկած շփոթութիւնն յայտնի կերպով կը հաստատուի, երբ Պատրիարքութեանց տեղեկութիւններ կոչուած եկեղեցական ցանկերը՝ Գաւառաց ցուցակներ կոչուած քաղաքական ցանկերու հետ բաղդատութեան կը դրուին:

Կեսարիոյ աթոռն ալ, ինչպէս նաեւ Անտիոքի և Կոստանդ—

նուպոլսոյ պատրիարքութիւնները, ոչ մի պարագայի մէջ, բուն Հայաստան կոչուած սահմաններու վրայ իշխանութեան կամ իրաւասութեան գործ մը կատարած չեն: Կեսարիոյ արքեպիսկոպոս Ս. Բարսեղի թուղթերուն մէջ ալ Հայոց նկատմամբ տեսնուած ակնարկութիւններ կամ կարգադրութիւններ, յայտնապէս Նիկոպոլսոյ և Սատաղայի եպիսկոպոսութեանց կը վերաբերին, անոնք Պոնտոսի եքսարքութեան ենթակուած Առաջին-Հայոց և Երկրորդ-Հայոց մէջ կը գտնուէին, և ոչ թէ Մեծ-Հայոց սահմանին մէջ:

Այս տեսութիւններէ դատ, պէտք է նաեւ դիտել, որ եթէ չորրորդ դարուն սկիզբը և Նիկիոյ ժողովէն, այսինքն 325-էն առաջ մեծ աթոռներու մէջ տիրող եկեղեցական յարաբերութեանց պատմութիւնը խղճամիտ կերպով ուսումնասիրենք, պիտի տեսնենք որ երբեք նշան մը կամ յիշատակութիւն մը չկայ, որով մէկ աթոռը միւսին գործերուն միջպատէ, կամ միջամտելուն ենթադրութիւնը արդարանայ: Այս բանն ալ բնաւ զարմանալու կէտ մը չէ, որովհետեւ իւրաքանչիւր եկեղեցական շրջանակ խստիւ սահմանափակուած էր իրեն համապատասխանող և իրեն կազմակերպութեան հիմը կազմող քաղաքական շրջանակով:

Ուրիշ կողմէ ալ դիտենք որ չորրորդ և հինգերորդ դարերու մէջ չի յիշուիր հաստատ եղելութիւն մը, որով Հայաստանի և Կեսարիոյ աթոռներուն յարաբերութեանց մէջ փոփոխութիւն մը տեղի ունեցած ըլլայ: Այդ որեւէ յիշատակութեան բացակայութիւնը իրաւունք կուտայ եզրակացնելու, թէ ինքնադուրս անկախութեան ձեւը՝ որ մշտատեւ կերպով կ'երեւայ, ոչ թէ յետագայ պարագայով մը սկսած է, այլ իւր ծագումն ունեցած է նոյն իսկ նուիրապետութեան սկզբնաւորութեան օրէն, և միեւնոյն կերպով պահուած է Հայ Եկեղեցւոյ պատմութեան մէջ:

Իրօք ալ, ինչ որ ասոր հակառակ կրցած են ըսել հակառակ կարծիքը պաշտպանողներ, պարզ ենթադրութիւններէն անդին չ'անցնիր: Անոնք կը հիմնուին այն տեսակ ձեւակերպութիւններու վրայ, որոնք տեղի չունէին նախկին դարերուն մէջ՝ որոնց վրայ կը խօսինք, այլ յետագայ դարերուն մէջ երեւան եկած նորութիւններ են: Ինչինչ փոփոխութիւն-

ներ տեղի ունեցան յետադայ դարերուն մէջ: Բիւզանդական տիրապետութեան Հայաստանի վրայ տարածուած ատեն, և թաշակիրներու արշաւանքներուն ազդեցութեան ներքեւ, աթոռներու յարաբերութիւններն ալ այլայլեցան: Բայց այս պատահարները չէին կրնար և չկրցան յետադարձ ներգործութիւն մը ունենալ, և ոչ ալ հնար էր առաջին դարերու եղելութիւններուն իսկութիւնը՝ յետին դարերու եղելութեանց վրայ ձեւել:

Հետեւաբար Ս. Լուսաւորչին Կեսարիոյ արքեպիսկոպոսէն ձեռնադրութիւն ընդունիլը, պէտք է որեւէ պատահական պարագայի վերադրել, որ իրական կամ իրաւասական նշանակութիւն մը չունի: Թերեւս նոյն ինքն Ս. Լուսաւորչին անձնական փափաքէն յառաջ եկած է, քանի որ Կեսարիոյ մէջ և՛ դած էր անոր դաստիարակութիւնը: Իսկ այս պարագան չի կրնար երբեք ծառայել իբրեւ եկեղեցական յարաբերութիւնները ճշդելու փաստ մը:

Զ.

ՉՈՐՐՈՐԴ ԴԱՐՈՒ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ Հայ Եկեղեցին կառավարեց քաւորդ դարու միջոց մը, և լրացուց այն ամէն դործողութիւնները՝ որոնք պէտք էին անոր հաստատուն և ամբողջական կաղմակերպութիւն մը տալու համար: Իրեն անունով ունինք Կանոններ և Յաճախապատում ճառեր: Կան շատ մըն ալ բարեկարգական և ծիսական սովորութիւններ, որոնց ծագումը մինչեւ իւր օրը կը բարձրանայ: Նա չորս հարիւրի չափ եպիսկոպոսական և արքեպիսկոպոսական վիճակներ սահմանեց, Հայաստանի և անոր յարակից երկիրներու հոգեւորական վարչութեան համար: Ինքն եղաւ, որ գլուխ կանգնեցաւ Վերաստանի, Աղուանքի և Ատրպատականի քրիստոնէութեան դառնալուն, և եկեղեցական պաշտօնեաներ ղրկեց այդ կողմերը, և վախճանեցաւ 325-ին, Նիկիոյ ժողովին գումարման միջոցին: Իրեն յաջորդեցին իւր որդիները, նախ կրտսերը Ս.

Արիստակէս (325—333), որ կուսակրօն էր. յետոյ երէց որդին Ս. Վրթանէս (333—341), որ ամուսնացած էր: Այս վերջինին ալ յաջորդեց իւր իսկ որդին Ս. Յուսիկ (341—347): Հայրապետական յաջորդութեան միեւնոյն ընտանիքին մէջ շարունակելը, այն ատեն ազգին համար փափաքելի ձեւ մը եղաւ: Այս կերպով Հայր ոչ թէ միայն իւր Լուսաւորչին հանդէպ խորին յարգանքի նշանակ մը կ'ընծայէր, այլ և հեթանոսական հին սովորութեան հետեւած կ'ըլլար, թերեւս առանց ուշադրութիւն իսկ դարձնելու: Իսկ Յուսիկի ղաւակներուն եկեղեցական կոչում ընդունելու դէմ ցուցած հակառակութիւնը, հայրապետական աթոռ բարձրացուց Փառէն Աշտիշատեցին (348—452), Լուսաւորչի գերդաստանին մերձաւոր կամ ազգակից մը. բայց նորէն շուտով ձեռք առնուեցաւ Լուսաւորչի սերունդին ուղղակի յաջորդութիւնը, և ընտրուեցաւ Ս. Ներսէս (353—373), Ս. Յուսիկի թոռը: Անոր մահուան ատեն, իւր զաւակին կանոնական տարիք չունենալուն պատճառով, ազգին կողմէ հայրապետական աթոռ կոչուեցան Շահակ (373—377), Զաւէն (377—381), և Ասպուրակէս (381—386), երեքն ալ Մանազկերտացիք, այսինքն Աղբիանոսի քահանայական սերունդէն, որ Ս. Լուսաւորչին գործակիցն ու օգնականը եղած էր աւետարանի քարոզութեան մէջ: Ասոնցմէ ետքը հայրապետական աթոռը անգամ մըն ալ Ս. Լուսաւորչի սերունդին կը դառնար ընտրութեամբը Ս. Սահակի՝ որ Ս. Ներսէսի որդին էր, և որ ամբողջ յիսներեակ յորեւեան մը լրացուց հայրապետական աթոռին վրայ (387—436): Գիտենք որ չորրորդ դարու կաթողիկոսներուն ժամանակագրական թուականները, և մինչեւ իսկ տնունները, տարբերութիւններ ունին նոր պատմագիրներուն մօտ, սակայն մեր նըշանակած կարգն ու թուականները հիմնուած են նախնական աղբիւրներու բաղդատութեան վրայ, և անձամբ կատարուած ուսումնասիրութիւններով ճշդուած են:

Չորրորդ դարու Հայ Եկեղեցին, թէպէտեւ նուիրապետութեան և վարչութեան տեսակէտէն պէտք եղած կազմակերպութիւնը ստացած էր, սակայն ամէնակարեւոր տարր մը կը պակսէր իրեն, այն է՝ իւր սեփական լեզուով աստուածաշունչի թարգմանութիւն և ծիսական գիրքեր ունենալ, որովհետեւ հայերէն լեզուն այբուբեն չունէր տակաւին, և չէր

կրնար Սուրբ Գիրքերուն կենդանի խօսքերուն մնայուն և հաստատուն դրոշմ տալ գրութեան միջոցով: Դպրոցական ուսումն ու կրթութիւնը Հայաստանի մէջ օտար լեզուներով կը տրուէր, և Կեսարիոյ և Եդեսիոյ հռչակաւոր դպրոցներն էին Հայոց լուսոյ վառարանները, որոնցմէ մտաւորական լոյսը կ'ստանային^(*): Յունարէն լեզուն կը գործածուէր Կեսարիոյ դպրոցին մէջ, ուր կը յաճախէին Հայաստանի հիւսիսային նահանգներուն ուսանողները: Ասորերէնը կը գործածուէր Եդեսիոյ դպրոցին մէջ, ուր կը դիմէին հարաւային նահանգներու ուսումնատենչները: Ս. Գրիգոր Հայաստանի մէջ սկսաւ քրիստոնէական դպրոցներ բանալ, սակայն պարտաւորուած էր անոնց գլուխը օտարազգի կամ օտարախօս ուսուցիչներ դնել: Իւր յաջորդներն ալ իւր օրինակին հետեւեցան, բայց ամենէն աւելի այդ գործին զարկ տուաւ Ս. Ներսէս Մեծ հայրապետը, որ կրթական և բարեգործական հաստատութիւնները բազմացուց ու ծաղկեցուց:

Ս. Գրիգոր հայրապետի և Ս. Տրդատ Թազաւորի միացած ջանքերուն հակառակ, Հայաստանի անթերի քրիստոնէանալը բացառութիւններ ունեցաւ, և հեթանոսական պաշտամունքը աստեւանդ ծածկուած մնացին, և բոլորովին չանհետացան: Մանաւանդ լեռնային և դժուարամատչելի կողմեր հին չաստուածներ իրենց համար տաճարներ և զիրենք պատուող քուրմեր ունէին տակաւին: Ուստի Լուսաւորչին յաջորդող հայրապետները ամենայն նախանձայուզութեամբ աշխատեցան հեթանոսական զեղծումները վերցնել. բայց բոլորովին արմատախիլ ընել դիւրին չէր: Այս վիճակը շարունակեց մինչեւ Ս. Ներսէսի օրերը, որ անոնց դրեթէ վերջնական հարուածը տուաւ, թէպէտեւ ինչինչ հետքեր Ս. Սահակի օրով ալ տակաւին կը գտնուէին: Աւելի դժուար եղաւ անհետացնել հեթանոսական սովորութիւններն ու զեղծումները, որոնք ժողովուրդին մէջ կը տիրէին, և առաւելապէս արքու-

(*) Մեր կարծիքով, Կեսարիոյ մէջ ալ կային հայկական վարժարաններ, ուր յունարէնին հետ կ'աւանդուէր նաեւ Հայ լեզուն, զի մեծ թիւ մը կը կազմէր նաեւ հայութիւնը ընդհանուր ընտանիքեան մէջ: Թերեւս նոյնը կարելի է ըսել Եդեսիոյ համար: ՀՐՏ.

ներին և նախարարներու տուններուն մէջ: Հայրապետներ, նոյն իսկ քաղաքական իշխանութեան կողմէ եղած սպառնալիքներն ու անոնց զայրոյթէն բխած վտանգներն ալ անարգելով, հովուական արիութեամբ և վեհօգի նախանձայուղութեամբ դիմադրեցին և բարոյական զեղծումներու և ամպարիշտ սովորութիւններու դէմ մաքառեցան: Իրենց այս քաջասրտութեան հետեւանք եղաւ, որ Ս. Արիստակէս՝ Ծովաց նախարարին դաւաճանութեամբը սպաննուեցաւ. Ս. Վրթանէս հաղիւ կրցաւ թագուհին կողմէն գրգռուած Սիմ (Սասուն) գաւառին լաոնականներուն յարձակումներէն ազատիլ. Ս. Յուսիկ՝ Տիրան թագաւորի կամակեցութեամբ բրածեծ հարուածներու հետեւանօք հոգին աւանդեց, և Ս. Դանիէլ Աշտիշատեցին ալ, որ հայրապետական աթոռ կոչուած էր, միեւնոյն վախճանն ունեցաւ: Բայց այդ հալածանքները երբեք չնուազեցուցին ու չչիջուցին սուրբ հայրապետներուն քաջարի նախանձայուղութիւնը:

Գալով վարդապետութեան, զոր ունէին չորրորդ դարու Հայ Եկեղեցւոյ հայրապետները, այս մասին յատուկ լսելիք մը չունինք: Միեւնոյն դաւանութիւնն էր որ չորրորդ դարուն մէջ բոլոր եկեղեցիները կը միացնէր, և Արեւելք և Արեւմուտք՝ հաւատոյ և սիրոյ կատարեալ հաղորդակցութեան մէջ էին: Այդ միջոցին երեւցած մոլորութիւնները, ինչպէս եղան Արիանոսներու, Մակեդոնեաններու հերետիկոսութիւնները, ընդհանուր եկեղեցւոյ համաձայնութեամբ դատապարտուեցան Նիկիոյ (325), և Կոստանդնուպոլսոյ (381) Ժողովներուն մէջ, և Հայոց Եկեղեցին ալ կատարելապէս այդ ժողովներուն դաւանութիւնն ու որոշումները ընդունեցաւ: Ս. Արիստակէս անձամբ ներկայ եղաւ յիշուած Ժողովներէն առաջինին, և եթէ երկրորդին մէջ Հայոց Եկեղեցին ներկայացուցիչ չունեցաւ, սակայն ուղղակի տեղեկութիւն ստացաւ անոր որոշումներուն նկատմամբ, և ըստ ամենայնի համակերպեցաւ և միացաւ անոր ողբոյն և անոր դաւանական կանոններուն:

Հայ Եկեղեցւոյ սեփական և ազդային ծէսին մասին արդէն ակնարկեցինք, թէ այն դեռ եւս կազմակերպուած չէր, որովհետեւ հայ լեզուն ո՛չ այբուբեն և ո՛չ բնիկ դպրութիւն

ունէր, և աստուածաշունչն ու ծիսարանները յունարէն և ասորերէն լեզուով կը գործածուէին: Բայց հասարակ ժողովուրդը չէր կրնար օտար լեզուներու տեղեակ ըլլալ, անոր համար կարդացուած գիրքերը նոյն իսկ եկեղեցւոյ մէջ բերանացի կը թարգմանուէին: Այս նպատակով Թարգմանիչ պաշտօնեաներու յատուկ դասակարգ մը կար, որ եկեղեցական պաշտամունքներու կը մասնակցէր, և պաշտօն ունէր բերանացի թարգմանել և բացատրել աստուածաշունչի այն կտորները՝ զոր Վերծանող պաշտօնեաներ օտար լեզուով կը կարդային: Թարգմանիչներու պաշտօնն էր նաեւ մայրենի լեզուով ժողովուրդին բացատրել ծիսական աղօթքները, և անոնց սորվեցնել բերանացի և գոց արտասանել սաղմոսներէ կամ ծիսարաններէ առնուած գլխաւոր աղօթքները: Եթէ մտադրութիւն դարձուի այն բառերու տարբերութեանց, որոնց կը հանդիպինք պաշտամանց մէջ պարունակուած միեւնոյն սաղմոսներուն բացատրութիւնները իրարու հետ բաղդատած ատեննիս, դիւրաւ պիտի կարենանք զանազանել աղօթական հատուածներուն նկատմամբ երկու տարբեր թարգմանութիւններ, մէկը չորրորդ դարու մէջ կատարուած ժողովրդական կիրառութեան համար, և միւսը հինգերորդ դարու մէջ դասական ոճով կատարուած յունական բնագիրին վրայ: (*)

(*) Այս պարագան ինքնին կարելի է նկատել որոշ փաստ, թէ նախ քան գիրի գիւտը, Հայաստանի մէջ, Լուսաւորչէն սկսած մինչեւ Մեծն Ներսէսի միջոցով բացուած զպրօցներուն մէջ կ'աւանդուէր նաեւ Հայ լեզուն, կիրարկելով յոյն կամ ասորի տառերը: Եւ այս զպրօցներուն մէջ էր անշուշտ, որ կը պատրաստուէին քարգմանիչները: Ս. Սահակ եւ Ս. Մեսրոպ ոչ մէկ կասկած թէ այս զպրօց ներուն մէջ ուսած էին հայերէնը այնքան կատարեալ հմտութեամբ:

ՀԱՅ ԴՊՐՈՒԹԵԱՆՑ ՍԿՋԲՆԱԻՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Յատուկ այբուբենի և ազգային գրականութեան պակասութիւնը՝ հիմնական արգելք մըն էր ոչ միայն ազգին մտաւորական և կենցաղական զարգացման, այլեւ եկեղեցւոյ գոյութեան և անկախութեան, որ առանց անոր չէր կրնար ոչ իրեն յատուկ և սեփական կազմակերպութիւնն ունենալ, և ոչ ալ զայն պահել ու պաշտպանել: Ժողովուրդը ոչ մի հաստատուն միջոց չունէր իւր կրօնական կեանքին և հոգեւոր շինութեան համար, քանի որ բերանացի և անցաւոր թարգմանութիւններ չէին կրնար իւր սիրտին ձգտումները և հոգեւոր տենչանքը յագեցնել: Այդ կացութիւնը առաւելապէս Ս. Սահակ հայրապետին մտադրութեան առարկայ և հոգացողութեան նիւթ պիտի ըլլար, քանի որ ինքն հելլենական և ասորական դպրութեանց և գիտութեանց մէջ այնպէս կատարեալ կերպով զարգացած էր, որ ժամանակակիցներու վկայութեամբ, իւր դարուն իմաստուններուն մէջ գերազանց դիրք մը կը գրաւէր:

Ս. Մեսրոպ Մաշտոց, նախկին արքունական դիւանագէտ, յետոյ Ս. Ներսէս հայրապետի աշակերտած, միտքը գրաւ անհետացնել հեթանոսական վերջին մնացորդները, որոնք տակաւին Գողթն (Ագուլիս) գաւառին մէջ կը գտնուէին: Այդ աշխատութեան պահուն էր, որ փորձով զգաց այբուբեն մը չունենալու անտեղութիւնները, և տեսաւ թէ անհնար կ'ըլլայ հաստատուն պատուէրներ և գրաւոր ուսանելիքներ յանձնել այն ժողովուրդին, որ լոկ բերանացի քարոզութեամբ աշակերտած էր: Ս. Սահակ հայրապետի հետ խորհրդակցեցաւ, և երկուքը միասին դիմեցին Վռամշապուհ թագաւորին, որ այդ տխուր կացութեան դարման մը հոգացուի: Այս առաջին շարժումը տեղի կ'ունենար հինգերորդ դարուն ճիշտ սկիզբը, 401 տարին: Վռամշապուհ անոնց տրամադրութեան ներքեւ դրաւ, ինչ միջոց և դիւրութիւն որ ձեռ-

քէն կուգար: Շատ մը աշխատութիւններէ և դիմումներէ ետքը, 404 տարին, Ս. Մեսրոպ յաջողեցաւ կաղմակերպել առաջին այբուբեն մը, որ երկու տարիէն, 406-ին վերջնապէս լրացաւ(*), այնպէս որ կատարեալ կերպով կը համապատասխանէր հայ լեզուին ոգւոյն և առողջանութեան: Որովհետեւ Ս. Մեսրոպ իւր նպատակին մէջ յաջողելու համար աղօթքով ալ դիմած էր երկնային օգնութեան, անոր յաջողութիւնն ալ աստուածային սքանչելեաց արդիւնք ընդունուեցաւ: Հայերն ալ ազգովին, իրենց համար միշտ պարծանքի նիւթ ըրած են, որ իրենց ազգային դպրութեան ծագումը՝ դերբնական ազգեցութեան արդիւնք եղած ըլլայ: Ս. Մեսրոպի գործը Ս. Սահակի գլխաւորութեամբ կատարելագործուեցաւ, և նոյն ինքն սուրբ հայրապետը գլուխ ճանչցուեցաւ այն մեծ գործունէութեան, որ դրական էր և նուիրական միանգամայն: Այս է պատճառը որ Հայերը Ս. Սահակը կը ճանչնան իբր Լուսաւորիչ մտաց՝ դպրութեանց լոյսով (**), ինչպէս Ս. Գրիգոր եղած է Լուսաւորիչ հոգւոց՝ հաւատքի լոյսով, և Ս. Ներսէս՝ Լուսաւորիչ սրտից՝ բարոյականութեան լոյսով:

Հայ այբուբենը սկիզբէն երեսունուվեց տառեր ունէր, որք կը պարունակէին Հայ լեզուի ամէն հնչումներն ու առողջանութիւնները. իսկ վերջին ատենները երկու տառեր ևս աւելցան, և ամբողջութիւնը երեսունութնի լրացաւ: Այդ տառերուն յարմարութիւնը այնչափ յաջող ու կատարեալ է, որ կրնայ առանց դժուարութեան օտար լեզուներու գրեթէ բոլոր հնչումները արտադրել: Մենք մեր նպատակին մէջ ամփոփւինք, և այդ նոր յաջողութեան եկեղեցական տեսակէտէ ունեցած արդիւնքները բացատրենք:

Առաջին ձեռնարկուած գործն եղաւ Աստուածաշունչի Թարգմանութիւնը, որուն նուիրուեցան Ս. Սահակ և Ս. Մեսրոպ, իրենց ընտրելագոյն աշակերտներուն գործակցութեամբ, զորս զատած էին Թարգմանիչ պաշտօնեաներու դասակարգէն: Երկուքին աշակերտներուն թիւը պատմութիւնը հարիւրի կը հասցնէ, որոնց վաթսունը Ս. Սահակի հետե-

(*) Ճշտագոյն թուական ընդունուած է 412. ըստ այսմ 1912ին կատարուեցաւ Գրի Գիւտի 1500-ամեակը: ՀՐՏ.

(**) Ս. Սահակէն անբաժան է նաեւ Ս. Մեսրոպ: ՀՐՏ.

ւողներ էին, և մնացածը Ս. Մեսրոպի: Հին Կտակարանի հայերէն թարգմանութիւնը եղած է Եօթանասնից կոչուած յունական օրինակին վրայէն, բայց բաւական թուով տարբերութիւններ կը նկատուին հետեւողութեամբ ասորական թարգմանութեան: Թարգմանութեան աշխատութիւնը, որ 404-ին սկսած էր, վերջապէս փակուեցաւ նոր վերաքննութեանէ մը ետքը, զոր Ս. Սահակ անձամբ կատարեց Կոստանդնուպոլսոյ Մաքսիմիանոս պատրիարքէն 432-ին յատկապէս ղրկուած ընտիր օրինակին հետ բաղդատելով: Աստուածաշունչի թարգմանութեանէ ետքը, սկսան ծիսական կարգերը կամ գիրքերը պատրաստել, ինչպէս են, պատարագամատոյցը, մկրտութեան և դրոշմի կանոնները, ձեռնադրութեան և ամուսնութեան կարգերը, եկեղեցեաց հիմնարկութիւնն ու նուիրագործութիւնը, թաղման կանոնները, օրական ժամերգութիւնները, և տօներու տոմարը: Ս. Սահակ այդ աշխատութիւնները կատարեց, ըլլայ ուղղակի անձամբ, ըլլայ անուղղակի Ս. Մեսրոպի և իւր աշակերտներուն զործակցութեամբ: Հայոց ծիսական կարգադրութիւնները ընդհանրապէս ներչնչուած են Ս. Բարսեղի կոչուած արարողութիւններէն, որ կը կազմեն Կեսարիոյ կամ Կապադովկացւոց եկեղեցւոյն ծէսը: Այդ բանն ալ իրաց բնական ընթացքին համաձայն էր, քանի որ, ինչպէս յայտնի է, Հայ Եկեղեցւոյ պետերը իրենց կրթութիւնն ու ուսմունքը Կապադովկիոյ դպրոցին մէջ առած էին:

Բայց Կեսարիոյ կամ Կապադովկացւոց ծէսին հետեւելով ալ, բնաւ անոր ստրկական հետեւողութիւն չունեցան և կատարելապէս բառացի թարգմանութիւն չըրին: Ս. Լուսաւորիչն արդէն Հայոց ազգային սովորութիւններէն և հեթանոսական ծէսերէն շատ կէտեր ու ձեւեր առած, և քրիստոնէական ծիսակատարութեան վերածած էր: Այս փոփոխութիւնները դարու մը տեւողութեամբ և ժամանակին ազդեցութեամբ, ազգային քրիստոնէական սովորութեանց մէջ այնչափ խոր արմատացած էին, որ հինգերորդ դարու բարեկարգիչները չէին կրնար այլ եւս անոնց ազդեցութիւնը չյարգել, ոչ ալ կրնային անոնք խափանել ու տարբեր ձեւեր մտցնել: Այս պատճառաւ չուղեցին և չկրցան ալ ծառայաբար համակերպիլ յունական ծէսին ամէն մանրամասնութեանց: Ինչ որ

հայկական ծէսին առանձնատուկ պէտք է նկատել, իւր շարականներն են, որոնք բնիկ աղգային և սեփական ճաշակ մը ունին, և աղգային հին երգերու արձագանգներն են, թէպէտեւ մասամբ Ս. Եփրեմի ասորերէն երգերուն հետ ալ նրմանութիւններ ունին:

Հայկական գրականութեան յատկանիշներէն մէկն ալ, սուրբ հայրերուն գործերուն թարգմանութեանց առատութիւնն է: Նկատողութեան արժանի է, որ անոնց գործերէն ոմանք, որոնք բնագրական լեզուով կորսուած են, հայերէն թարգմանութեան մէջ պահուած կը մնան: Սուրբ հայրերէն զատ թարգմանուած են եւս հին իմաստասէրներուն գործերէն չատեր: Իսկ իբր բնագրական գործեր ունինք միայն հին և ժամանակակից պատմութեան գիրքեր բաւական թիւով:

Ը.

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴԻ ԴԱՐՈՒ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Ս. Սահակի հայրապետութեան միջոցը կը գրաւէ հինգերորդ դարուն առաջին երրորդ մասը: Եթէ նկատի չառնենք գրական յաջողութիւնները, որ այդ միջոցը պայծառացուցին, ուրիշ կողմէ նշանաւոր պարագայ մը չկայ յառաջ բերելու արժանի: Համարձակ կրնանք ըսել թէ այդ յաջողութեան մէջ պէտք է երկնային նախախնամութեան յատուկ ներգործութիւնը տեսնել, որովհետեւ այն եղաւ որ աղգեցութիւն և զօրութիւն ունեցաւ աղգը յայտնի կործանումէ և ստոյգ ոչնչացումէ աղատելու. այն եղաւ որ Հայութեան տուաւ ինքնուրոյն և անկախ գոյութեան պէտք եղած տարրերը, երբ ուրիշ ամէն կենցաղական և քաղաքական պարագաներ անոր տեւականութեան դէմ կը դառնային: Հայաստան կանուխէն Յոյներուն և Պարսիկներուն մէջ բաժնուած էր (384), և Ս. Սահակի կաթողիկոսութիւնը եղած էր Պարսկական բաժնին վրայ թաղաւորող Խոսրովի կամքովը միայն, երբ Արշակ առանձինն կը թաղաւորէր Յունական բաժնին մէջ: Ս. Սահա-

կի ձեռք առած խոհական և իմաստուն միջոցներուն արդիւնքն էր, որ իւր հայրապետութիւնը երկու բաժիններու մէջ ալ հաւասարապէս զնահատուեցաւ ու ճանչցուեցաւ: Քիչ ետքը Յունական Հայաստանը Բիւզանդացի կուսակալներու յանձնուեցաւ, իսկ Պարսկական Հայաստանի վրայ, Վռամշապուհի համեմատաբար խաղաղական թաղաւորութենէ ետքը, Պարսիկ Շապուհը թաղաւորեց, որուն յաջորդեց Արշակունի Արտաշէսը, մեղադրելի և մոլի երիտասարդ մը: Նոյնինքն Հայ նախարարներ դատախազ կանգնեցան իրենց թաղաւորին դէմ Պարսիկ վեհապետին առջեւ, Արտաշէսի գահընկէցութիւնը պահանջեցին, և Պարսիկ կուսակալով կառավարուելու խնդրամատոյց եղան: Իրենց դիմումը առանց դժուարութեան ընդունուեցաւ և անմիջապէս Վեհմիհրշապուհ Պարսիկ նախարարը Պարսկական Հայաստանի մարզպան անուանուեցաւ (428): Նախարարները Ս. Սահակն ալ բռնադատեցին իրենց հետ միանալ, և ամէն տեսակ միջոցներ գործածեցին, սպառնալիքներ ու հրապոյրներ ալ փորձեցին, որպէսզի իրենց հետ դաւաճանելու ստիպեն, բայց չյաջողեցան: Ասոր վրայ սուրբ հայրապետին դիմադրութեան վրէժը լուծելու համար, ան ալ ամբաստանեցին թէ Արտաշէսի կամակից է և Պարսիկ վեհապետին թշնամի: Այդ դաւաճանութեան հետեւանքով Ս. Սահակ ալ պաշտօնանկ հռչակուեցաւ և Պարսկաստան աքսորուեցաւ, և իրեն տեղ հակաթոռ կաթողիկոս անուանուեցաւ Սուրմակ Մանաղկերտացի, որ նախարարներուն միացած էր (428):

Այդ փոփոխութիւնը մեծ խառնակութիւն պատճառեց Հայաստանի եկեղեցական դործերուն մէջ: Հայրապետական աթոռը վարչական կերպով հակաթոռներու ձեռքն անցաւ, որոնք դրամական հասոյթներ և նիւթական օգուտներ միայն կը քաղէին: Հաստատուն կացութիւն ալ չունէին, որովհետեւ շուտ շուտ իրարու յաջորդեցին, Սուրմակ (428), Բըրքիշոյ (429), Շմուէլ (432), և դարձեալ Սուրմակ (437): Իսկ եպիսկոպոսական դասակարգը, կղերն ու ժողովուրդը բացէիբաց մերժեցին հակաթոռներուն իշխանութիւնը, և միշտ իբր իրենց հոգեւոր գլուխ և հայրապետ ճանչցան աքսորական Ս. Սահակը: Երբ սա աքսորէ ալ դարձաւ, չուզեց պաշտօնական

դիրք կաղմել, այլ առանձնացաւ Բագրեւանդ գաւառի Բլուր գիւղը (Ալաշկերտի Եահնիթէքէն), և Ս. Մեսրոպ ու Ս. Ղեւոնդ, իբրեւ օգնականներ, կրօնական և հոգեւորական գործերը կը հոգային՝ միշտ Ս. Սահակի հովանաւորութեամբ, որ ոչ մի ժամանակ ձեռքէ չթողուց իւր հաւատացեալ հօտին խնամքն ու հսկողութիւնը:

Հակառակ այդ անկայուն կացութեան, Ս. Սահակ ընդհանուր եկեղեցւոյ պատկանող խնդիրներու մէջ ալ գործունեայ դեր մը պահեց: Եփեսոսի Ս. Ժողովը (431) դատապարտած էր Նեստորի մոլորութիւնները, և ժողովին վճիռները Կոստանդնուպոլիսէ Հայաստան բերուած էին Ս. Սահակի աշակերտներուն ձեռքով. բայց Թէոդորոս Մոպսուեստացիի գիրքերը, որ Նեստորի նախընթաց կարապետն էր եղած, ժողովին մտադրութեան առարկայ եղած չէին: Նեստորականներ այդ զանցառութենէ օգտուելով, կը յաջողէին իրենց մոլորութիւնները քօղարկել Թէոդորոսի անունովը: Ս. Սահակ խնդիրը ձեռք առաւ, Աշտիշատի մէջ ժողով մը գումարեց (435), Թէոդորոսի մոլորութիւնները երեւան հանեց, և դաւանական դրութեամբ մը հաղորդեց Կոստանդնուպոլսոյ Պրովիդ պատրիարքին: Այդ նամակը վերջէն իբրեւ փաստ ծառայեց Կոստանդնուպոլսոյ Երկրորդ ժողովին (553), Երից-Գլխոց դատապարտութիւնը վճռելու համար:

Ս. Սահակի մահը (439) աւելի աղէտալի պատահարներու սկզբնաւորութիւն եղաւ: Սուրմակ կը շարունակէր հայրապետական աթոռը դրաւել իբր Պարսկական տիրապետութենէ ճանչցուած գլուխ, մինչ Մեսրոպ կը յարատեւէր հոգեւոր հսկողութիւնն ու հոգացողութիւնը կատարել իբր հայրապետական տեղակալ. բայց նա ալ չուշացաւ Ս. Սահակին հետեւիլ հանդերձեալի ճանպուն մէջ (440): Ս. Յովսէփ Հողոյմեցի Ս. Մեսրոպի տեղ անցաւ հոգեւոր գործերու հսկողութեան կամ հայրապետական տեղակալութեան մէջ, մինչեւ որ Սուրմակն մահուանէ ետքը (444), Վասակ Սիւնի մարգպանին միջնորդութեամբ, Պարսից տէրութենէն ալ ճանչցուեցաւ իբրեւ հոգեւոր գլուխ և կաթողիկոս:

Պարսից արքայից-արքան, որ Հայաստանը իւր պետութեանը խառնած և մարդ կամ արքունական գաւառ մը դար-

ձուլցած էր, Զրադաշտական կրօնքին պաշտօնեայ մոգերուն խորհրդով՝ յորդորուեցաւ քրիստոնէութիւնը ջնջել Հայաստանէն ալ, և բոլոր իւր հպատակները արեւի և կրակի պաշտաման բռնադատել: Այդ նպատակը իրագործելու համար, նախ ձեռնարկեց Հայաստանը մերկացնել իւր ղինուորական զօրութենէն, և Հայոց այրուցի գունդերը փոխադրեց դէպի հիւսիս, Կովկասաբնակ բարբարոս ազգերու դէմ պատերազմելու համար: Անկէ ետքը հրովարտակ մը հրատարակեց (449), որով դէնիմազդէզը կամ զրադաշտական կրօնքը պարտաւորիչ կը հռչակէր բոլոր իւր տիրապետութեան հպատակներուն անխորաբար: Այդ առթիւ սկսաւ յայտնի հալածանք մը քրիստոնէութեան դէմ, որուն մէջ նախ և առաջ նահատակուեցան Ս. Ատոմ Գնունի և Ս. Մանածիհր Ռշտունի իրենց գունդերով: Եպիսկոպոսները Արժաշատի մէջ ժողովի հրաւիրուեցան (450), և հաւատոյ ջատագովական գրութեամբ մը բացարձակապէս յայտարարեցին իրենց անդրդուելի հաստատամտութիւնը քրիստոնէական հաւատոյ վրայ: Այդ բացարձակ ընդդիմութեան պատճառով զլիսաւոր նախարարներէն տասը հոգի Պարսից արքունիքը կանչուեցան, և բռնադատութեան ենթարկուեցան իրենց քրիստոնէական հաւատքն ուրանալու: Նախարարները երկսայրի վտանգներու հեռապատկերին հանդէպ գտնուեցան, կամ արքայից արքային կամքին հնազանդիլ, կամ իրենց երկիրը անգլուխ և անպաշտպան լքանել: Անելանելի տաղնապէն ստիպեալ՝ որոշեցին կեղծուրացութեամբ ազատութիւն ստանալ, և իրենց երկիրը դառնալով կանոնաւոր և զօրաւոր դիմադրութիւն պատրաստել:

Արեւի և կրակի պաշտօնեայ մոգերու բազմութիւն մը, իրենց կրօնքին պէտք եղած առարկաներով ու նշաններով և յաղթական ձեւով՝ ճանալայ ելան կեղծուրաց նախարարներուն հետ, բայց պարտաւորուեցան ցրուիլ և ընկրկիլ Բագրեւանդի դաշտին մէջ ղինեալ ժողովուրդին յարձակումներուն առջեւ, որոնց կ'առաջնորդէր Ս. Ղեւոնդ մեծ երէցը: Տարուան մը պայմանաժամ տրուած էր, 450 օգոստոսէ 451 օգոստոս, Հայաստանի մէջէն քրիստոնէութիւնը անհետացնելու, և Հայեր այդ պայմանաժամէն օգտուեցան ղինեալ դիմադրու-

Թիւն պատրաստելու Պարսիկ բանակներուն դէմ, որոնք կուղային արքունի հրամաններուն հսկելու և ընդդիմադիրները ընկճելու: Շատ հաւանական է, որ եթէ Հայեր այդ պարաղային իրենց բոլոր ոյժերը համամիտ և համերաշխ կերպով միացուցած ըլլային, պիտի կարենային իրենց դիմադրութեան մէջ յաջողիլ, և Թշնամի բանակը ամօթով յետս դարձնել: Դժբախտաբար նախարարներէն մաս մը, Վասակ մարզպանը գլուխ ունենալով, Պարսիկներու հետ համաձայնած էին և անոնց կողմը կը սլաշտպանէին: Երբ 451 տարւոյ մայիս 26 օրը, Աւարայրի ճակատամարտին մէջ վաթսուներկէց հազար Հայեր, Վարդան Մամիկոնեանի ընդհանուր հրամանատարութեամբ, երկու հարիւր հազար Թշնամիներու դէմ կը դնէին, հայազունդ նշանաւոր բանակ մըն ալ Թշնամի գունդերու մէջ էր և անոնց կողմը կը զօրացնէր: Ս. Վարդան և ութը Ս. զօրավարներ և հազար քսանեօթը Ս. զօրականներ, պատերազմի դաշտին մէջ նահատակուեցան: Ասոնց յիշատակը ամէն տարի բուն բարեկենդանին նախընթաց հինգշաբթի օրը կը տօնուի Հայ Եկեղեցւոյ մէջ Ս. Վարդանանց անունով:

Այդ օրէն սկսելով Հայոց եկեղեցին դժբախտ ժամանակամիջոց մը ունեցաւ չփոթութիւններով և նեղութիւններով լեցուն, որոնք յառաջ եկան ներքին և արտաքին արկածներէ, և որոնց ներքեւ եկեղեցին տառապեցաւ և տանջուեցաւ: Ս. Յովսէփ հայրապետ, որ իբր կրօնական շարժումին գրգռիչը ամբաստանուած էր, ձերբակալուեցաւ, Պարսկաստան աքսորուեցաւ և մարտիրոսութեամբ նահատակուեցաւ (454), ուրիշ եկեղեցական ընկերներու հետ, որոնց յիշատակը կը տօնուի Ս. Ղեւոնդեանց անունով: Անոր յաջորդեցին Մելիտէ (452—456) և Մովսէս (456—461), և ասոնցմէ ետքը հռչակաւորն Գիւտ Արահեղացի (461—478): Սա նորէն պարտաւորուեցաւ Պարսիկներուն հալածանքներէն տառապիլ, որոնք կրկին անդամ ձեռնարկած էին իրենց կրօնքը պարտաւորիչ ընել իրենց հպատակներուն: Անգամ մըն ալ Հայերը ստիպուեցան զէնքի դիմել Վահան Մամիկոնեանի հրամանատարութեամբ, որ Ս. Վարդանի եղբորորդին էր: Թշնամական գործողութիւնները շարունակեցին մինչեւ Յովհաննէս Մանդակունի հայրապետին ժամանակը (478—490), որ Գիւտի յաջորդած

էր: Այդ կացութիւնը անվերջանալի ըլլալ կը սպառնար, երբ Վաղարշ, նոր արքայից արքան, համոզուելով իրենց ճիգերուն անօգտակարութեան, վերջ տուաւ կրօնական հալածանքներուն: Խոհական նախատեսութեամբ կրօնի ազատութիւն հռչակեց, և նոյնինքն Վահանը նախ զինուորական սպարապետ նշանակեց (484), և ետքէն Հայաստանի մարզպան կամ կուսակալ անուանեց (485): Ասով Հայաստանի մէջ թէ քաղաքական և թէ կրօնական խաղաղութեան ժամանակ մը սկսաւ: Այդ առթիւ երանելին Յովհաննէս Մանդակունի հայրապետական աթոռը պաշտօնապէս Դուին փոխադրեց, Պարսկական կուսակալութեան մայրաքաղաքը, քրիստոնեայ մարզպանին հովանաւորութեան ներքեւ, և սկսաւ ամենայն փութաջանութեամբ և ազատութեամբ աշխատիլ եկեղեցւոյ բարեզարդութեան և ժողովուրդին բարեկարգութեան: Իւր իմաստուն վարչութեամբ մեծապէս արդիւնաւոր եղաւ, և բազմամեայ խռովութիւններու և պատերազմներու երեսէն կործանուածները վերաշինեց և խանգարուածները դարմանեց: Այս պատճառով իւր անունը Ս. Սահակի անունէն ետքը առաջին տեղը կը դրաւ պատմութեան մէջ, իբրեւ եկեղեցւոյ պայծառացուցիչ և ժողովուրդին բարեկարգիչ:

Թ.

Ք Ա Ղ Կ Ե Դ Ո Ն Ի Ժ Ո Ղ Ո Վ Ը

Եւտիքէս Բիւզանդացի վանահայրը այնչափ սաստիկ նախանձալուզութեամբ զինուած էր Նեստորի մոլորութեան դէմ, որ իւր բուն յարձակումը բոլորովին հակառակ արդիւնքի յանգեցաւ: Եւտիքէսի յարուցած վիճաբանութիւնները առիթ տուին անվերջանալի խնդիրներու, թէ՛ Քրիստոսի համար մէկ բնութի՞ւն, թէ ոչ երկու բնութիւն բացատրութիւնը գործածուելու է. և ասկէ սաստիկ հակառակութիւններ յուզուեցան Կոստանդնուպոլսոյ, Աղեքսանդրիոյ և Հռոմայ պատրիարքութեանց միջեւ: Անտիոքի դպրոցը, որուն կը հետեւէր Կոստանդնուպոլսոյ աթոռն ալ, այնպիսի վարդապետութիւն մը

կը սորվեցնէր, որ Քրիստոսի աստուածութեան և մարդկութեան մէջ կերպով մը բաժանում կամ անջատում կ'ենթադրուէր: Իսկ Աղեքսանդրիոյ դպրոցը ասոր հակառակ Քրիստոսի աստուածութեան և մարդկութեան մէջ կառարեալ միաւորութիւն կը պաշտպանէր, որպէսզի փրկագործութեան խորհուրդին որեւէ կերպով նուազութիւն կամ ստուերած մը չհասնի: Եփեսոսի երրորդ տիեզերական ժողովին մէջ (431) յաղթութիւնը և վճիռը Աղեքսանդրիոյ դպրոցին վարդապետութեան կողմը ևս արեւելք, և իբր քրիստոնէութեան հիմնական վարդապետութիւն ընդունուած էր Ս. Կիւրեղ Աղեքսանդրացիի կողմած բանաձեւը, Մի քնուրթիւն Բանին մարմնացելոյ: Նեստոր, Անտիոքայ դպրոցին աշակերտ, որ Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարք ընտրուած էր, և Քրիստոսի երկու բնութեանց, այսինքն աստուածութեան և մարդկութեան մէջ պարզ և լոկ բարոյական միաւորութիւն մը կը սորվեցընէր, նոյն ժողովին վճիռովը դատապարտուեցաւ: Ասկէ ետքն էր որ Եւտիքէս, եօթանասնամեայ ծերունի վանահայր մը, իւր վարդապետութիւնը հրապարակեց (447), որով միաւորութիւնը մինչեւ երկու բնութեանց իրարու խառնուելուն ու չփոթուելուն ու նոյնանալուն կէտը կը մղէր, այնպէս որ մարդկային բնութիւնը գրեթէ կը ջնջուէր և Քրիստոսի մարմինին ալ երկնային ծագում կը վերագրուէր:

Այս եղաւ պատճառը, որ Փլաբիանոս Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքը մասնաւոր ժողով մը գումարեց իւր աթոռին մէջ (448), և Եւտիքէսն ու նորա վարդապետութիւնը դատապարտեց: Դիոսկորոս Աղեքսանդրիոյ հայրապետ, Փլաբիանոսի այդ որոշումը իւր նախորդներուն և իւր դպրոցին անարգանք և անոնց վարդապետութեան հերքում և կերպով մը նեւտորական մոլորութեան արդարացում ըմբռնեց: Այս պատճառով նոր ժողով մը գումարեց Եփեսոսի մէջ (449), այն տեղ կրկին անգամ դատապարտել տուաւ Նեստորականները, Փլաբիանոսն ալ մէկտեղ: Այս անգամ Լեւոն Ա. Հռոմայ հայրապետը մէջտեղ ելաւ Փլաբիանոսը պաշտպանելու Աղեքսանդրիոյ աթոռին դէմ, և մասնաւոր ժողով մը գումարեց Հռոմի մէջ (449), և դատապարտեց Եւտիքէսն ու Դիոսկորոսը: Լեւոն իւր ձեռնարկին աւելի ծանրակշռութիւն և զօրու-

Թիւն տալու համար, Մարկիանոս կայսրը համոզեց նոր ընդհանուր ժողով մը գումարելու, որ հաւաքուեցաւ Քաղկեդոն քաղաքը (451), և ուր արտաքին և բռնադատական միջոցներով իբրեւ հաւատոյ կանոն ընդունիլ տուաւ իւր առ Փլաքիանոս գրած Թուղթը, որ ծանօթ է Տոմար Լեւոնի աշունով:

Երկու կողմերուն մէջ մղուած այս կատաղի հակառակութեան պատճառը իմանալու համար պէտք է գիտնալ, որ գըլխաւոր խնդիրը ոչ թէ պարզապէս աստուածաբանական վերացեալ կէտ մըն էր, Քրիստոսի բնութեանց տեսական խնդիրը, այլ բուն նպատակը կատարելապէս գործնական և վերադանցապէս Թանձրացեալ կէտ մըն էր, այսինքն է հայրապետական աթոռներու փոխադարձ յարաբերութեանց և առաւելագոյն ազդեցութեան խնդիրը: Նիկիոյ ժողովին ժամանակ, Յունահռոմէական քրիստոնէութիւնը երեք աթոռներու վրայ բաշխուած էր, որոնք էին Հռոմայ, Աղեքսանդրիոյ և Անտիոքայ պատրիարքութիւնները: Ասոնցմէ իւրաքանչիւրը իւր սահմանին մէջ իրաւասութիւն կը վարէր, առանց ուրիշներու վրայ գերիշխանութիւն յաւակնելու: Բայց կացութիւնը փոփոխուած էր հինգերորդ դարուն սկիզբները: Կոստանդնուպոլսոյ աթոռը պատրիարքութեան կը բարձրացուէր նոյն քաղաքին մէջ գումարուած ժողովին վճիռով (381), և Հին Հռոմի ազդեցութեան հետզհետէ տկարանալն ու իյնալը, և Նոր Հռոմի ազդեցութեան օր ըստ օրէ աճիլը, սկսած էր Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքներուն կարծեցնել տալ թէ իրենք միւս պատրիարքներէն բարձր են: Արդ, Աղեքսանդրիոյ աթոռը չէր կրնար այդպիսի յաւակնոտ ձգտումներու հանդուրժել. նա գիտակից էր այն ազդեցութեան զոր ինքն ունեցած էր նախընթաց ընդհանուր ժողովներուն մէջ: Յայտնի կը տեսնէր այն նշանաւոր արդիւնքները՝ զորս ունեցած էին իւր աթոռին հայրապետներէն Աղեքսանդր, Աթանաս, Թէոփիլոս, Կիւրեղ և Դիոսկորոս, և համոզուած էր թէ իրեն սեփական իրաւունքն է քրիստոնէական վարդապետութեան մասին որոշումներ արտասանել, և դաւանական խնդիրներու մէջ վերջնական վճիռ տալ: Կը կարծէր եւս որ Աթանասի՝ Նիկիոյ, և Կիւրեղի՝ Եփեսոսի ժողովին մէջ տրած պայծառ յաղթութիւնները կը նսեմանային, եթէ Փլա-

բիանոսի և Ղեւոնի յաւակնոտ պահանջները իրականանային, և թէ անոնց ընթացքը նախատինք մըն էր Աղեքսանդրիոյ աթոռին դէմ արձակուած: Իրօք ալ Աղեքսանդրիոյ այդ պահանջկոտութիւնը մերժելու և ճնշելու համար էր, որ Հռոմի և Կոստանդնուպոլսոյ աթոռները դաշնակցած էին հասարակաց հակառակորդին դէմ, և Մարկիանոսի աշխարհական բաղուկն ալ իրենց պաշտպան հանդիսացած էր, և այս անուղիղ միջոցներով կրցած էին Քաղկեդոնի մէջ Աղեքսանդրիոյ աթոռին վրայ յաղթանակ տանիլ:

Սաւայն եթէ գործին իսկութեան թափանցենք, կարծեցեալ յաղթութիւնը ո՛չ իրական էր և ո՛չ հաստատուն: Քաղկեդոնի ժողովը, ուրիշ որոշումներու կարգին, վճռած էր նաեւ Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքութեան միւս պատրիարքութեանց վրայ նախաթող ըլլալուն իրաւունքը: Ասիկա Հռոմ չէր կրնար ընդունիլ, զի հինգերորդէն երկրորդ տեղը անցնող աթոռը, երկրորդէն ալ առաջինը կրնար անցնիլ, որ կայսերական մայրաքաղաքին եպիսկոպոսին իրաւունքն էր դարձած: Այդ պատճառով Հռոմ չընդունեցաւ Քաղկեդոնի ժողովին այդ կանոնը, և միեւնոյն ժողովին նկատմամբ ընդունելի և անընդունելի կանոններու տարբերութիւն մը սկսաւ դնել: Յունահռոմէական աշխարհի եպիսկոպոսներն ալ երկու խումբի բաժնուեցան: Նոյնպէս իրենց ժողովուրդներն ալ, որոնք իրարու դէմ բուռն ու կատաղի ցուցմունքներ սկսան կատարել: Նեստորականութիւնը քաջալերած ըլլալու դայթաղութիւնը օրըստօրէ կը տարածուէր մասնաւոր եկեղեցիներու մէջ, և երկու ամձմաւորութեանց և երկու բրնձութեանց մէջ մտածուած նուրբ տարբերութիւնը, չէր բաւեր քրիստոնէից խիղճերը հանդարտել: Այս պատճառով Քաղկեդոնի կանոնները առկախ կը մնային, և ընդհանուր կերպով ամէն եկեղեցիներէ և բովանդակ քրիստոնէութենէ ընդունուած չէին: Անտիոքի մէջ նոր ժողով մը գումարուեցաւ (476), որ Քաղկեդոնի ժողովին վարդապետութիւնը կասկածելի հռչակեց: Բասիլիսկոս կայսրն ալ հրովարտակով արգիլեց անոր կանոնները պաշտպանել: Չենոն կայսր Հեմառիկոն հրովարտաւ հրատարակեց (482), որով Քաղկեդոնի ժողովին հեղինակութիւնը կը մերժէր, և Նիքիոսի սուրբ ժողովին

(431), կանոնները իբրեւ վերջնական և հիմնական կը նշանակէր: Վերջապէս Անաստաս կայսրն ալ ուրիշ հրովարտակ մը կը հանէր (491), և անով կը ջնջէր Քաղկեդոնի ժողովին կարեւորութիւնը, և անոր բնաւ զօրութիւն և նշանակութիւն չէր վերադրեր: Այդ ամէն գործողութեանց մէջ պաշտօնական նպատակը նեստորականութեան դէմ մաքառիլն էր, որ Յունական կայսրութեան սահմաններէն հալածուած, ապաստանած էր Ասորական տարրին մէջ, և օգուտ կը քաղէր այն ազատութենէն՝ զոր իրեն կը շնորհէին Պարսիկ Թազաւորները: Բայց չմոռնանք, թէ միշտ պատրիարքական աթոռներու մըրջակցութիւնն էր, որ նշանակելի դեր մը կը վարէր այդ հաւանականութեանց մէջ:

Հայաստան այս խնդիրներու մէջ մասնակցութիւն չունեցաւ մինչեւ վեցերորդ դարուն սկիզբները: Ինքն աեղեկութիւն չէր ունեցած Եւտիքէսի հակառակ կամ անոր նպաստաւոր ժողովներուն գումարմանց նկատմամբ: Քաղկեդոնի ժողովը, որ 451 հոկտեմբեր 8-ին սկսած էր, Աւարայրի ճակատամարտին, այսինքն 451 մայիս 26-ին գրեթէ վաղուիկ կ'իյնար: Արդէն պատմեցինք թէ Հայաստան ինչ աղէտակի և անկերպարան վիճակի մէջ էր այդ միջոցին: Կաթողիկոսն ու եպիսկոպոսներ կամ բանտարկուած էին և կամ աքսորուած, նախարարներ հալածուած ու ցրուած, զինուորական գունդերը ցանուցիր եղած, ժողովուրդը ահուդողի մատնուած ու սարսափահար եղած: Դիւրին է ըմբռնել, թէ ինչո՞ւ Հայաստանէ գուրս յուղուած թէ՛ դաւանական և թէ՛ պատրիարքական խնդիրներ չէին կրնար Հայոց մտադրութիւնը գրաւել: Մեխտէ և Մովսէս, որ Ս. Յովսէփի յաջորդեցին, այդ խնդիրներով զբաղելու կարող անձեր չէին: Դիւտ և Յովհաննէս կաթողիկոսները, թէեւ ուսմամբ զարգացած և կարողութեամբ հռչակուած, բայց կրօնական հալածանքներու և բռնադատեալ ուրացութեանց դէմ մաքառելու պարտաւորուած՝ ընդհանուր խռովութեանց մէջ էին: Երբ վերջապէս Յովհաննէս Մանդակունի պահ մը հանդարտութեան երես տեսաւ, հազիւ թէ կրնար ներքին գործերու անհրաժեշտ պէտքերուն հասնիլ: Թող որ այդ միջոցին Քաղկեդոնի ժողովը մտադրութիւն գրաւելու և կարեւորութիւն ազդելու

կերպարպին ալ չունէր: Յունական սահմաններուն մէջ ալ հակառակութեանց առարկայ եղած և կայսերական հրովարտակներով հեղինակութենէ զուրկ հռչակուած էր: Ուստի բնաւ պէտք չէ զարմանալ որ Քաղկեդոնի ժողովը, իւր գումարումէն քառասուն տարի ետքը, տակաւին Հայոց Եկեղեցւոյն և հայրապետներուն կողմէն նկատի առնուած եղելութիւն մը չէր:

Այդ մասին առաջին շշուկները Պարսկաստանի կողմէն հասան՝ Բաբգէն Ոթմսեցի կաթողիկոսին օրով (490-516): Նեստորականներ արդէն հաստատուած և հետզհետէ զօրացած էին Պարսկական Միջագետքի մէջ: Իսկ Եփեսոսի ժողովին ուղղափառ դաւանութեան հաւատարիմ մնացած Ասորիներ, սկսած էին նեղուիլ անոնց ազդեցութեան զօրանալէն, և դաւանական շփոթութեանց ալ մատնուած էին: Ուստի, որոշեցին Հայոց Եկեղեցւոյն դիմել, ուղիղ վարդապետութեան մասին լոյս մը և իրենց ընթացքին կանոն մը ստանալու համար: Հայերն ալ, Ս. Սահակէ աւանդուած հակաճեստորական սկզբունքներու վրայ խղճամիտ՝ կերպով հաստատուած, չէին կրնար հարկաւ այդ մասին որեւէ զիջողութիւն ընդունիլ կամ յարմարելու՝ համաձայնիլ: Նեստորականներ իրենց պաշտպանութեան համար յառաջ կը բերէին Կոստանդնուպոլսոյ եկեղեցւոյն կողմէն գումարուած Քաղկեդոնի ժողովը, որ հակառակ եղած էր Աղեքսանդրիոյ եկեղեցւոյն, որուն վարդապետութեանց հետ Հայերը անխզելի կերպով կապուած էին՝ սկիզբէն իսկ, այսինքն Նիկիոյ և Եփեսոսի ժողովներէն: Աւելցնենք նաեւ որ Քաղկեդոնի ժողովը գումարուած և յաջողած էր Մարկիանոսի ձեռքով, այն՝ որ մերժած էր Հայոց պատգամաւորութիւնը, երբ ասոնք կայսերութեան օգնութիւնը կը խնդրէին Պարսիկներուն դէմ՝ քրիստոնէական հաւատոյ պաշտպանութեան համար: Ասկից զատ, Քաղկեդոնի ժողովը անկարեւոր դատուած էր Բասիլիսկոս, Զենոն և Անաստաս կայսրներու հրովարտականերով, որոնք պաշտօնապէս մերժած էին քաղկեդոնական դաւանութիւնը: Այս պարագաներու հանդէպ դժուար չէր նախատեսել, թէ ինչ պէտք էր ըլլար Հայ Եկեղեցւոյ բռնելիք դիրքը՝ իրեն եղած դիմումին հանդէպ:

Դուինի ժողովը, որ գումարուեցաւ Բարգէն կաթողիկոսի նախագահութեամբ (506) հայ, վրացի և Աղուան եպիսկոպոսներուն ներկայութեամբ, պաշտօնապէս և բացարձակապէս հռչակեց Եփեսոսի ժողովին հաւատոյ դաւանութիւնը, և մերժեց ամէն հակառակ եղած վարդապետութիւն, թէ՛ բուն նեստորականը եւ թէ՛ նեստորականութեան կասկած տուողը, Քաղկեդոնի ժողովին որոշումներն ալ մէջը ըլլալով: Բայց Դրնայ ժողովը չիւրացուց Եւտիքէսի վարդապետութիւնը, որուն անունը յայտնապէս և պաշտօնապէս դատաւարտեց Արիոսի, Մակեդոնի և Նեստորի անուններուն կարգին: Այս եղած է Հայոց Եկեղեցւոյն անդրանիկ պաշտօնական յայտարարութիւնը Քաղկեդոնի ժողովին նըկատմամբ:

Յոյներ ու Լատիններ, յետագայ դարուն մէջ, իրենց հակառակութենէն ետ կենալով, Քաղկեդոնի ժողովը իբր չորրորդ տիեզերական ժողով ընդունեցան: Բայց Հայոց Եկեղեցին երբեք իւր որոշումէն ետ դառնալու զիջողութեան չհամակերպեցաւ. մանաւանդ որ միւսներուն յետս կասիլն ալ բնաւ աստուածաբանական տեսութիւններէ յառաջ եկած չէր: Հայ Եկեղեցին հաստատուն և անսասան մնաց և կը մնայ իւր առաջին որոշման վրայ, և չէ դադրած այդ մասին իւր պահպանողական դիրքին վրայ ամուր կենալէ: Նա իրեն հաստատուն կանոն ըրած է աստուածային յայտնութեան աւանդին վրայ եղած որեւէ յաւելում չմերժել, ինչպէս նաեւ չընդունիլ որեւէ նորութիւն, որ կրնայ դոյզն չափով ալ նախնական դաւանութիւնն ալայլել: Նա չէր կրնար չտեսնել որ քաղկեդոնական խնդիրներուն մեծ շարժառիթը Յունահռոմէական աշխարհին հայրապետութեանց նախանձընդդէմ մրցումն ու հակառակութիւնն էր. բան մը՝ որ իրեն համար կարեւորութիւն չունէր, և չէր կրնար զինքն չահադրուել, քանի որ ինք այդ շրջանակէն դուրս էր: Նա միտք ալ չունէր Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքութիւնը պաշտպանել, որ Քաղկեդոնի մէջ իւր նախապատուութիւնն ու նախաթողութիւնը յաջողցնելու աշխատած էր, իրեն նեցուկ ու հովանաւոր ունենալով քաղաքային իշխանութեան աշխարհային բազուկը:

Դուինի ժողովին մէջ հաստատուած հաւատոյ դաւանութիւնը: (506), Բարգէնի կաթողիկոսութեան ժամանակին ամենէն նշանաւոր եղելութիւնն է: Նոյն սկզբունքն ու դաւանութիւնը պաշտպանեցին իրեն յաջորդներն ալ, Սամուէլ Արքեպիսկոպոս (516-526), Մուշէ Այլարեբեցի (526-534), Սահակ Բ. Ուզկեցի (534-539), Քրիստափոր Տիրառիջի (539-545), և Ղեւոնդ Եռաստեցի (545-548): Այս կաթողիկոսներուն քառասնամեայ միջոցին մէջ յիշատակուելու արժանի բան մը չենք գտներ: Քաղկեդոնի ժողովին նկատմամբ անգամ մը տրուած որոշումը, կրկին հաստատուեցաւ Ներսէս Բ. Բագրեւանդեցի կաթողիկոսին օրով (548 - 557), Դուինի մէջ երկրորդ անգամ գումարուած ժողովով (554), ուր անգամ մըն ալ բացարձակ կերպով հաստատուեցաւ ու հռչակուեցաւ եփեսոսական դաւանութեան ճշմարտութիւնը, նետորականներու մոլորութեանց և քաղկեդոնականներու յաւակնութեանց դէմ:

Ժ.

ՔԱՂԿԵԴՈՆԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐ

Հայ Եկեղեցւոյ պատմութիւնը այդ միջոցին կը ներկայէ կրօնական խնդիրներու շարք մը, որոնք թէպէտ դարերով տեւեցին և տարբեր տարբեր ուղղութիւններ ունեցան, բայց երբեք չայլայլեցին եկեղեցւոյ հիմնական դիրքն ու հաստատուն կերպարանը: Միտք չունինք մտնել այդ խնդիրներուն մանրամասնութեանց, որոնք չեն յարմարիր մեր հետեւած համառօտութեան, և կրնան ընթերցողներն ալ ձանձրացընել: Բաւական ըլլայ ըսել, թէ այդ խնդիրներուն ու յուղմունքներուն սկզբնական պատճառը Հայաստանի վրայ տիրող պետութեան, կամ Հայաստանի դրացի պետութեանց քաղաքական ազդեցութիւնն էր: Հայաստան իւր անկախութիւնը կորսնցնելէ ետքը, հետզհետէ ենթարկուեցաւ Պարսկական, Յունական և Արաբական տիրապետութեանց, որոնք

երկրին կրօնական վիճակէն կը քաղէին իրենց քաղաքական ուղղութեան ներշնչումները: Հայերուն ալ անհնարին էր այդ դիւանագիտական ճարտարութեանց ազդեցութենէն ազատ մնալ և անկախաբար գործել: Մէկ կողմէն չէին ուզեր հեռանալ այն դաւանական սկզբունքէն, զոր անգամ մը պաշտօնապէս 506 տարւոյ ժողովով հաստատած էին. միւս կողմէն կ'աշխատէին պետութիւններու համակրանքը գրաւել, որպէսզի աւելի ազդեցիկ եղողին կողմէ յուսացուած քաղաքական օգուտներէ չզրկուին: Այս պատճառով ալ չէին ուզեր ոչ մէկ կողմը վիրաւորել, եւ պատրաստ էին նոյն իսկ զիջողութիւններ ալ ընել մինչեւ ուր որ կրնային, առանց իրենց հիմնական սկզբունքներուն հետ հակասութեան մէջ գտնուելու:

Հայաստան յաճախ քանի մը տէրութեանց մէջ բաժնուած էր, բայց իւր բախտը կապուած էր այն տէրութեան հետ՝ որ մեծագոյն մասին վրայ կը տիրէր: Պարսկական տիրապետութիւնը, զոր կը վարէին արքայից-արքաներուն կողմէ անուանուած մարզպաններ, երկու ամբողջ դար շարունակեց (428 — 633): Անոր յաջորդեց Յունական տիրապետութիւնը, զոր կը վարէին կայսրներէ անուանուած կիւրապաղատներ. բայց ասոնց իշխանութիւնը երկար չեղաւ, հագիւ վաթսուն տարւոյ միջոց մը (633—698): Մտեւէն եկաւ Սարակինոսներու տիրապետութիւնը: Ասոնք Յունականէն ետքը իրենց իշխանութիւնը հաստատեցին, և ամիրապետներուն կամ խալիֆաներուն կողմէն անուանուած ոստիկաններ՝ մէկուկէս դարէ աւելի (698—862) Հայաստանը կառավարեցին: Սակայն հանդարտ ու խաղաղական տիրապետութիւններ չեղան ասոնք: Զանազան տէրութիւններու իրարու դէմ մղած պատերազմները ընդհանրապէս Հայաստանի մէջ կը կատարուէին, և կռիւներու ասպարէզ դարձած երկիրը կը կրէր անոնց աղէտալի հետեւանքները: Իսկ Հայերը, իրարու հակառակ տէրութեանց մէջտեղը մնացած, անկայուն ու տարտամ քաղաքականութեան կը հետեւէին. ո՛չ կրնային իրենց քաղաքական շահերը վտանգել, ո՛չ կ'ուզէին իրենց հաւատոյ սկիզբունքները փոխել: Յունական կայսրութեան ազդեցութիւնը միշտ ծանրակշիւթիւն ունէր քրիստոնէութեան տե-

սակէտէն, եթէ քաղաքականապէս ալ Հայեր Յոյներու տիրապետութեան ներքեւ չգտնուէին: Յունական ազդեցութիւնը շարունակ Հայերը կ'ստիպէր քաղկեդոնական դաւանութիւնն ընդունիլ, և որպէսզի Հայեր զիջողութեան յորդորուին, քաղաքական խոստումները կ'առատացնէր: Իսկ Պարսիկներ և Արաբացիներ, անոնց աչքին առաւել հրապուրիչ երեւոյթներ կը ներկայացնէին, պայմանաւ որ Յունաց հետ յարաբերութենէն խզուին ու հեռանան: Հայեր ոչ կրնային և ոչ կ'ուզէին Յոյներուն հրապոյրներուն հետեւելով Քաղկեդոնի դաւանութեան համակերպիլ, և ոչ ալ կ'ուզէին բացարձակ մերժումով անոնց թշնամութիւնը գրգռել: Ինչպէս որ չէին ալ ուզեր ինքզինքնին կատարելապէս ոչ-քրիստոնեայ պետութեանց ձեռքը յանձնել: Այդ դժուարին կացութիւնը և այդ տարտամ անորոշութեան հոգին, կը բնորոշեն Հայ Եկեղեցւոյ պատմութեան ընթացքը վեցերորդէն մինչեւ իններորդ դար. ժամանակամիջոց մը՝ զոր կ'ուզենք ընդհանուր գիծերով նկարագրել, ամենէն նշանաւոր եղելութիւնները յիշատակելով:

Պարսկաստանի քրիստոնէից յարաբերութիւնները, որոնց առաջին նշանները տեսանք Բարգէշի ժամանակ, շարունակուեցան անկէ ետքն ալ՝ յաճախ դիմումներով Հայոց կաթողիկոսութեան: Սա ալ ամէն կերպով ջանաց անոնք պաշտպանել նեստորականներու բռնաբարութեանց դէմ, որոնք յաջողած էին Պարսիկ արքունիքին համակրութիւնը չահիլ, իրենց հակայունական ուղղութեամբ: Մասնաւորապէս Քրիստափոր Տիրաուիջի կաթողիկոսը ոչ միայն հականեստորական քրիստոնեաները արքայից-արքային առջեւ պաշտպանեց, այլեւ անոնց համար եպիսկոպոսներ ձեռնադրեց, և անոնց եկեղեցւոյն կառավարութեան և բարեկարգութեան համար պէտք եղած հոգածութիւնները կատարեց:

Ծանօթ է Կոստանդնուպոլսոյ Երկրորդ Ժողովին պատմութիւնը, զոր Յոյներ ու Լատիններ հինգերորդ տիեզերական կը ճանչնան: Քաղկեդոնի Ժողովով յուզուած խնդիրները դեռ հանդարտած չէին, երբ Յուստինիանոս կայսերական գահը բարձրացաւ (527): Երկու կողմերուն մէջ խաղաղութիւն գոյացնելու համար թափած ճիգերուն ապարդիւն մնալը տեսնելով, Յուստինիանոս որոշեց դատապարտել տալ

Երեւմտեան Գլուխք կոչուած գրութիւնները, որոնք են՝ Թէոդորոս Մոպսուեստացիի, Թէոդորեոս Կիւրացիի և Իբաս Եղեսացիի գրուածները։ Ասոնք Նեստորի վարդապետութեան նպաստաւոր և եփեսոսական վճիռներուն հակառակ էին, և քաղկեդոնական դաւանութեան համաձայն կը հնչէին։ Յուստինիանոս կը մտածէր այս կերպով Եփեսոսի դաւանութեան հաւատարիմ ուղղափառները շահել, և միանգամայն Քաղկեդոնականներուն բռն ձգտումները չափաւորել։ Նոր Ժողովը գումարերու հրովարտակը արդէն հրատարակուած էր (546), բայց Հռոմի պապերը սկսան դժուարութիւններ հանել, վախնալով որ չլլայ թէ անուղակի կերպով Տոմար Լեւոնի ալ դատապարտուած կարծուի, և իրենց աթոռին ազդեցութիւնը նուազի։ Ագապետոս պապը Կոստանդնուպոլիս բերուեցաւ, բայց լուծման չյանգած՝ հոն մեռաւ։ Իրեն տեղ ընտրուեցաւ Վիգիլիոս՝ կայսեր կամքով, և այն պայմանով որ Երեւմտեան Գլուխքներուն դատապարտութեան հաւանի։ Բայց Հռոմայեցիք զինքը չընդունեցան և Սիլվերիոսը պապ հռչակեցին։ Սակայն այս վերջինին վերահաս մահը դիմադրութիւնն ընկճեց, և Վիգիլիոս ընդունուեցաւ։ Ժողովը վերջիվերջոյ բացուեցաւ (553) և Երեւմտեան Գլուխքներ դատապարտուեցան։ Վիգիլիոս ալ համակերպեցաւ, և այս կերպով քաղկեդոնական խնդիրը Յունահռոմէական աշխարհին մէջ վերջացաւ, բայց բոլորովին անուղղակի կերպով մը, և չեչտելով Քրիստոսի վրայ միութեան կամ միաւորութեան դաւանութիւնը, ինչ որ կրկնումն էր Եփեսոսի ժողովին վճիռներուն։

Հայերը որ Եփեսոսի ժողովին դաւանութեան անդրդուելի կերպով հաւատարիմ մնացած էին, հակառակ Քաղկեդոնականներու կողմէ գործածուած խուսափողական ձեւերու, բռնաւ նոր վճիռի պէտք չունէին եփեսոսական ուղղափառութեան դառնալու համար։ Այս պատճառով անոնք պէտք չունեցան կարեւորութիւն ընծայել նոր ժողովին վճիռներուն, որչափ ալ անոնք՝ ոչ միայն իրենց սկզբունքներուն համաձայն էին, այլև հաստատուած էին իրենց հայրապետին՝ Ս. Սահակի հեղինակութեամբը, որուն առ Պրոկղ ուղղած թուղթը հանդիսապէս կարդացուեցաւ նոյն ժողովին մէջ, Ս. Կիւրեղ Աղեքսանդրացիի երկոտասան գլուխներէն անմիջապէս ետքը։

Ներսէս Բ. Բագրեւանդացի կաթողիկոսը բաւական սեպեց յաջորդ տարին Դուինի մէջ ժողով մը գումարելով՝ (554) անգամ մըն ալ կրկնել ու հռչակել եփեսոսական դաւանութիւնը՝ Քաղկեդոնականներուն յաւակնութեանց դէմ :

Յոյներուն յորդորներն ու հրապոյրները, որոնք Հայերուն վրայ ազդեցութիւն չունեցան, յաջող ընդունելութիւն գտան Վրացիներուն մօտ : Կիւրիոն Վրաց կաթողիկոսը, թէեւ Հայոց հայրապետանոցին մէջ սնած ու յառաջացած, Հայոց աթոռէն բաժնուելու զաղափարը յղացաւ, Յունաց պատրիարքութեան հետ միանալով կայսերական շնորհներու արժանանալու համար : Քաղկեդոնի ժողովը և անոր դաւանութիւնըն ընդունիլը՝ անհրաժեշտ պայման էր այդ նպատակը իրագործելու, և Կիւրիոն այն ալ ընդունեցաւ : Մովսէս Բ. Նղիվարդեցիի (574 — 604) մահուընէ ետքը աթոռը կառավարող Վրթանէս տեղակալի ջանքերը, և նոր կաթողիկոսին՝ Աբրահամ Աղբաթանեցիի (607—615) աշխատութիւնները չկրցան Կիւրիոնը իւր մտադրութենէն դարձնել, և Վրաց եկեղեցին, Կիւրիոնի գլխաւորութեամբ, քաղկեդոնական դաւանութեան աշակերտեցաւ և Յունական եկեղեցւոյն խառնուեցաւ : Կաթողիկոսը նոր ժողովով մը (608) վճռեց Վրաց եկեղեցւոյն Հայոց Ուղղափառ եկեղեցիէն բաժնուած ըլլալը : Այս բաժանումը վերջիվերջոյ ձախող հետեւանք պիտի ունենար Վրաց եկեղեցւոյն համար . որովհետեւ երբ իննեւտասաներորդ դարուն սկիզբը Ռուսական տիրապետութիւնը տարածուեցաւ Կովկասի վրայ, Վրաց ազգային եկեղեցին այլեւս առանձին գոյութեան նշանակութիւնը կորսնցուց, և միեւնոյն դաւանութեան և սկզբունքներուն պատճառով Վրաց եկեղեցին ընկճեցաւ և ձուլուեցաւ Ռուսաց եկեղեցւոյն հետ : Այսօր ամենայն ինչ ռուսացած է Վրաստանի մէջ, նուիրապետութիւնն ու եկեղեցականութիւնը, արարողութիւններն ու լեզուն, նոյն իսկ Վրաց եքսարքն և եպիսկոպոսներն ալ Ռուս կղերին մէջէն կ'ընտրուին : (*)

Պէտք չէ լռութեամբ անցընենք, Հայերը իրենց կողմը գրաւելու համար Յոյներու կողմէ կատարուած վերջին

(*) Այժմ ունին առանձին կաթողիկոս :

փորձն ալ: Որովհետեւ Հայաստանի մէկ մասը Բիւզանդական կայսրութեան ներքեւ կը գտնուէր, կայսրն ու պատրիարք փութացին իրենց հլու և կուսակից կաթողիկոս մը հաստատել այնտեղ (590), Մովսէս Եղիվարդեցիի կենդանութեան ատեն. այդ եղաւ Յովհաննէս Բագարանցին: Բայց այս նոր փորձն ալ ապարդիւն մնաց, որովհետեւ նոր հաստատուած հակաթող կաթողիկոսութիւնը նոյն իսկ Յովհաննէսով վերջացաւ, երբ սա գերի ինկաւ Պարսից ձեռքը և գերութեան մէջ մեռաւ (611): Յոյները այլեւս անոր յաջորդ մը չէրին, որովհետեւ չքաջալերուեցան իրենց նպատակին մէջ, քանի որ նոյն իսկ Յունական տիրապետութեան ներքեւ եղող Հայերն ալ չուզեցին հակաթող կաթողիկոսը ճանչնալ, և ոչ ալ ընդունիլ քաղկեդոնական դաւանութիւնը, որուն նա ներկայացուցիչը պիտի ըլլար:

ԺԱ.

ԽՆԴԻՐՆԵՐՈՒ ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Պարսից բանակը Յունական կայսրութեան վրայ յարձակած, Երուսաղէմը գրաւած և Ս. Խաչափայտը գերի տարած էր (614), անկէց անցնելով մինչեւ Կոստանդնուպոլիս հասած, և մայրաքաղաքին պարիսպներուն դիմաց բանակած էր: Հազիւ այդ պարագային Հերակլ կայսրը իւր թմրութենէն շարժեցաւ, պատերազմի ելաւ և յաջողութիւն ունեցաւ (623): Պարսիկները յաղթուեցան, և պարտաւորուեցան ետ դարձնել Խաչափայտը, որ նորէն Երուսաղէմ յանձնուեցաւ: Հայագունդ գինուորները, ՄԺԺԳ Գնունիի հրամանատարութեամբ, մեծապէս օգնած էին պատերազմին յաջողութեան: Ասկէ ետքն էր որ Հերակլ խորհեցաւ Յոյներու և Հայերու միջեւ դաւանական միութիւն ալ հաստատել: Այդ նպատակով փորձեց Հայերը ստիպել ընդունելու քաղկեդոնական վարդապետութիւնը, զոր Յունական եկեղեցին վերջիվերջոյ ընդունած էր Երեք-Գլուխներու դատապարտութենէն ետքը: Այդ խորհուրդը իրականացնելու դիտմամբ երկրորդ անգամ

Հայաստան եկաւ, և բանակցութիւններու մտաւ: Կաթողիկոսական աթոռին վրայ կը գտնուէր Եզր Փառաժնակերտացի, որ աթոռ բարձրացած էր Աբրահամ Աղբաթանեցիէ, (607 — 615), և Կոմիտաս Աղցեցիէ (615—628), և Քրիստափոր Ապահունիէ (628—630) ետքը:

Եզրի և իւր եպիսկոպոսներուն վարանումները, և Յոյն ու Հայ եպիսկոպոսներուն բանակցութիւնները վերջացան դաւանական բանաձեւով մը, որ կայսեր կողմէ պատրաստուեցաւ ու հրամայուեցաւ: Այդ բանաձեւը ընդհանրապէս համաձայն էր Հայ Եկեղեցւոյ դաւանական սկզբունքներուն, միայն թէ Քաղկեդոնի ժողովին նկատմամբ բացարձակ լռութիւն պահուած էր: Համաձայնութիւնը հաստատուեցաւ Կարինի մէջ գումարուած ժողովով (633), որուն վերջը հանդիսապէս պատարագ մատուցուեցաւ և երկու կողմեր, Յոյներ ու Հայեր, միասին հաղորդուեցան: Կաթողիկոսին կողմէ յայտնուած զիջողութիւնը և Կայսեր կամքին առջեւ խոնարհիլը, մեծապէս զայրացուց Հայ եպիսկոպոսները և բոլոր Հայ ժողովուրդը: Սաստիկ գրգռութիւն մը բորբոքեցաւ Եզրի դէմ. բայց գրգռութեան չափն ինչ ալ ըլլայ, զինքն աթոռէն վար առնել չխորհեցան: Սակայն զայրացման զգացումն ալ երբեք չմարեցաւ, և դարէ դար շարունակեց, իւր անունը կաթողիկոսներու շարքին մէջ գլխավայր գլխազիրով գրելու չափ: Սակայն արդար ըլլալու համար պէտք է դիտել տանք, թէ Եզր Հերակլէ աւելի քաղկեդոնիկ չէր կրնար ըլլալ. իսկ Հերակլ Միակամեայց վարդապետութեան հետեւողն էր, և այդ վարդապետութեան հեղինակն եղող Կոստանդնուպոլսոյ Սերգիոս կամ Սարգիս պատրիարքին սլաշտպանն էր: Միակամեայց վարդապետութիւնն ալ, քողարկեալ կերպով կրկնումն էր Եփեսոսի ժողովին միաբնակ վարդապետութեան, որ Հայերուն ընդունած և բուռն հողով պաշտպանած դաւանութիւնն էր: Յոյներ չէին կրնար այլեւս Քաղկեդոնի ժողովին դէմ ուղղակի հակառակութիւն ցուցնել, քանի որ 553 տարւոյ ժողովով զայն սլաշտնապէս ընդունած էին. անոր համար անուղղակի միջոցներու կը դիմէին, և քաղկեդոնիկ դաւանութեան նշանակութիւնը կը տրկարացնէին, թէ՛ Երեք-Գլուխները դատապարտելով, և թէ՛

Քրիստոսի վրայ կամքի միութիւնը պաշտպանելով, որ բնութեանց միաւորութեան հետ կը նոյնանար:

Առանձին յիշատակութեան արժանի է Ներսէս Գ. Իշխանցի կաթողիկոսը, որ Շինոգ մականունն ստացած է, իւր իշխանութեան միջոցին ցոյց տուած շինարար արդիւնքներուն համար: Այդ նախկին ղինուորականը աթոռ բարձրացած էր Սարակինոսներու արշաւանքին սկիզբները (641): Հայաստան տարակուսանքի մատնուած էր, չէր գիտեր թէ հին տիրապետողներու կողմը բռնէր, թէ ոչ նոր եկողներուն կողմը դառնար: Ներսէս անձամբ Յունական տիրապետութեան կուսակից էր, բայց Յոյներուն անգործունեայ և անկարող ըլլալէն զատ, Հայաստանի ղինուորական գլխաւորները, Սմբատ Բագրատունի և Թէոդորոս Ռշտունի, Սարակինոսներուն առջեւ խոնարհելու պէտքը կ'զգային: Կոստանդին Գ. կայսրը ուղեց Հայերուն Յոյներէն պաղելուն ու բաժնուելուն վրէժը լուծել, և զօրաւոր բանակի մը գլուխն անցած՝ յարձակեցաւ, ոչ միայն քաղաքականապէս այլեւ կրօնապէս Հայերը նուաճելու համար: Ներսէս Գ. կաթողիկոս յաջողեցաւ կայսրը ամոքել, բայց Յոյներուն հեռանալէն ետքը, նոր ժողով մը գումարեց Դուինի մէջ (645), և նորէն համարձակօրէն հռչակեց առաջին երեք ժողովներէն զատ ուրիշ դաւանական վճիռ չընդունելու որոշումը, հերքելով և մերժելով ինչ որ անոնցմէ ետքը հաւատոյ դաւանութեան վրայ եղած յաւելումներ են: Սակայն քաղաքական ուղղութեամբ Ներսէս կաթողիկոս և Թէոդորոս նախարար դէմ դէմի ելան: Թէոդորոսի կողմը աւելի զօրաւոր էր, և Ներսէս սլարաւորուեցաւ դործերէ քաշուիլ մինչեւ Թէոդորոսի մահը, որ վեց տարի ետքը տեղի ունեցաւ: Անկէ ետքը նորէն Յունական ազդեցութիւնը զօրացաւ Ներսէսի ձեռքով. բայց միշտ տէսր և վարանոտ կերպով:

Այդ կացութիւնը Ներսէսի մահուանէն (661) ետք ալ շարունակեց իւր յաջորդներուն օրով, որք եղան Անաստաս Ակոռեցի (661-667), Իսրայէլ Ողմսեցի (667-677) և Սահակ Գ. Ձորափորեցի (677-703): Այս վերջինի կաթողիկոսութեան ատեն արաբական տիրապետութիւնը վերջնականապէս հաստատուեցաւ Հայաստանի վրայ, և այդ պատճառով

Յունահայ դաւանական խնդիրներ իրենց կարեւորութիւնը կորսնցուցին: Արաբացի ամիրապետներն ալ կ'ուզէին և իրենց համար օգտակար կը տեսնէին, որ Հայերը իրենց կրօնական խնդիրները Յոյներու հակառակ ուղղութեան մէջ դնեն, որով իրարմէ հեռացած կ'ըլլային: Սահակ Գ. կաթողիկոս ճանապայ ելած էր Արաբացի զօրավարին երթալով անոր սիրտն առնելու, և Հայաստանի վրայ սպառնացող արկածները խափանելու համար, երբ ճանապորդութեան միջոցին վախճանեցաւ: Բայց իւր ձեռնարկը ապարդիւն չմնաց, վասնզի իւր խնդրած կրօնական առանձնաշնորհումներուն մեծադոյն մասը խալիֆայութեան կողմէն շնորհուեցաւ:

Իւր յաջորդին՝ Եղիա Արճիշեցի կաթողիկոսին (703—717) գլխաւոր գործն եղաւ այն նախանձայոյզ աշխատութիւնը, որով Աղուանից եկեղեցին Հայոց Եկեղեցիին հետ միաբանութեան մէջ պահեց: Ներսէս Բակուր, Աղուանից կաթողիկոսը, փորձուեցաւ Կիւրիոն Վրաց կաթողիկոսին ընթացքին հետեւիլ, և Յունական եկեղեցւոյն հետ միանալու կողմը հակիլ: Եղիա փութաց զայն աթոռէ զրկել, և անոր տեղ Սիմէոնը Աղուանից կաթողիկոս ձեռնադրեց: Եղիա նոյն նախանձայուղութիւնը ցուցուց նաեւ քանի մը Հայ վարդապետներու հանդէպ, որոնք Կոստանդնուպոլսոյ մէջ ուսած ըլլալով՝ քաղկեդոնիկ միտումներ ստացած և նոյն միտքով քարոզել սկսած էին:

Յովհաննէս Գ. Օձնեցի կաթողիկոսը (717—728), որ Իմաստասէր մականունն ստացաւ, զարգացեալ, գիտնական և վարչազէտ անձ մըն էր, և իւր դարուն ամենէն կարկառուն դէմքը եղած է: Զանազան մոլորութեանց դէմ գրած ճառերը, և բարեկարգական և ծիսական բարենորոգումները, նորա ունեցած խորին հմտութիւնը կը հաստատեն: Ինքն է նաեւ հեղինակը եկեղեցական կանոններու և կանոնական թողութեան հաւաքածոներուն, որոնք եկեղեցական իրաւագիտութեան կանոնագիրք մը կը կազմեն: Դիտելու արժանի է, որ այդ հաւաքածոները Հռոմէական եկեղեցւոյ Սուտ-Իսիդորեան հաւաքածոներէն առաջ են: Ամիրապետներու հետ պահած յարաբերութիւնները և ձեռք առած առանձնաշնորհութիւնները, վարչական կարողութիւնը բարձրացնող փաստեր են: Դաւա-

նական շրջանակին մէջ ալ յաջողեցաւ վերջացնել Քրիստոսի մարմնոյն նկատմամբ յուզուած ապականելիութեան խնդիրը, որ ուղղափառ միաբնակներու մէջ կը յուզուէր: Այդ խնդիրը ծագում առած է Յուլիանեանց և Սեւերեանց վարդապետութիւններէն, և Հայկական և Ասորական եկեղեցիներու միջեւ բաժանման առիթ տուած էր: Մանազկերտի ժողովը, զոր Յովհաննէս իւր նախագահութեամբ հաւաքեց (726), Հայ և Ասորի եպիսկոպոսներու մասնակցութեամբ, տասը կանոններ հաստատեց: Այս կերպով երկու աղանդներուն ալ ծայրայեղութիւնները հերքուեցան, և Քրիստոսի մարմնոյն նկատմամբ ողջամիտ և ուղղափառ վարդապետութիւնը հաստատուեցաւ, անոր ծագման և հանգամանաց բնականութիւնը հռչակելով, և միանգամայն պաշտպանելով այն գերադանցութիւնն ու յարգանքը, զոր պէտք է ընծայել Բանին Մարդացելոյ մարմինին: Յովհաննէս Օձնեցի փառօք կնքեց իւր կեանքը (728), և իւր յիշատակը Հայոց Եկեղեցւոյն կողմանէ տօնելի սուրբերու հետ դասակարգուեցաւ:

Օձնեցիին յաջորդող շրջանին վրայ (728-755) շատ ըսելիք բան չկայ: Տասուերկու կաթողիկոսներ իրարու յաջորդեցին այն խաղաղութեան միջոցին, զոր ամիրապետներ Հայոց Եկեղեցւոյն թողուցին: Միայն յիշատակութեան արժանի կը սեպենք, որ երբ ամիրապետները Հայաստանի հարկատու թագաւորութիւններ շնորհեցին և Հայեր սկսան ինքնուրոյն կառավարութիւն վայելել, Փոտ Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքը նորէն ձեռնարկեց Հայ Եկեղեցւոյ հետ յարաբերութիւններ հաստատել: Այդ մերձեցման շնորհիւ նա կ'ուզէր նոր նեցուկ մը աւելցնել, որ կրնար իրեն օգտակար ըլլալ Հռոմի եկեղեցւոյն հետ յուզած խնդիրներուն մէջ: Այս նպատակով յատուկ թուղթեր գրեց Զաքարիա Զադեցի կաթողիկոսին (755-776), և Աշոտ Բագրատունի իշխանաց-իշխանին, հրաւէր կարդալով Քաղկեդոնի ժողովին վճիռներն ընդունիլ: Բայց կաթողիկոսին և իշխանապետին կողմէ գրուած վճռական պատասխանները, վիճաբանութեան մտնելու յոյսն ալ կտրեցին, և Փոտի ձեռնարկած փորձը արդիւնք մը չունեցաւ:

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ ՏԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Հայոց կաթողիկոսութիւնը երբեք տեղագրական անուն չունեցաւ աթոռին կամ հայրապետանոցին տեղէն առնուած, այլ միշտ կոչուեցաւ Կաթողիկոսութիւն Ամենայն Հայոց: Այդ կոչման զօրութեամբ նա իրաւունք ունեցաւ իւր հայրապետանոցը հաստատել այնտեղ՝ ուր կը գտնուէր ազգին քաղաքական կեդրոնը, ո՛րն ալ ըլլար ժամանակին իշխող կամ տիրապետող կառավարութեան գլխաւոր քաղաքը: Էջմիածինը, որ նախնական աթոռը եղաւ քրիստոնէութեան Հայաստանի պաշտօնական կրօնքն ըլլալէն սկսելով, նոյնինքն չորրորդ դարուն սկիզբը Հայոց թագաւորութեան մայրաքաղաքն եղող Վաղարշապատն էր: Արշակունեաց թագաւորութեան վերջանալէն և անոր յաջորդող խռովութեանց դադարելէն ետքը, երբ Դուինի մէջ Հայ մարզպան մը, Վահան Մամիկոնեան, խաղաղական կառավարութիւն հաստատեց (484), Յովհաննէս Ա. Մանգալունի կաթողիկոսը այնտեղ փոխադրեց պաշտօնապէս հայրապետական աթոռը: Այնտեղ, Մասիսի ստորոտը, Արարատի դաշտին մէջ, Էջմիածինէն ոչ շատ հեռու, նստեցան Հայոց կաթողիկոսները չորս դարէ աւելի, մինչեւ Յովհաննէս Ե. Դրասխանակերտացի (898—929):

Ամիրապետներուն կողմանէ Հայերուն շնորհուած հարկատու թագաւորութեան ձեւը, ազգին համար նշանաւոր և օգտակար արդիւնք չունեցաւ: Նախ որ այդ ձեւով կազմուած թագաւորութիւնները հետզհետէ շատցան, և Անի, Վան, Կարս, Դուգարք, իրենց համար դատ զատ թագաւորներ ունեցան, որք իրարու հետ թշնամական մրցումներ վարեցին: Ասկէ դատ, Հայազգի թագաւորութիւններուն հաստատութիւնը չվերջացուց իշխանութիւնը Արարական ոստիկաններուն, որոնք հարկերը կը գանձէին, և ներքին կառավարութեան վրայ կը հսկէին, և մինչեւ իսկ թագաւորներուն անձին վրայ մահու և կենաց իրաւունք կը գործածէին: Մեր

միտքը չէ մանրամասնօրէն պատմել այն տխուր պատահարները, որոնք նոր հաստատուած կառավարական ոճին հետեւանքն եղան:

Բազրատունի թագաւորները, Անի մայրաքաղաքը շէնցնելէն և հոն հաստատուելէն առաջ, առժամաբար Շիրակաւան, Բաղարան ու աստեւանդ կը մնային, և հայրապետանոցն ալ կը շարունակէր պաշտօնապէս Դուինի մէջ մնալ, մինչեւ որ վերջնապէս աւերեցաւ Յուսուֆ ոստիկանին ձեռքով: Յովհաննէս Ե. կաթողիկոսը, որ իբր հաշտութեան բանադնաց ոստիկանին մօտ դացած էր, պատանդ պահուեցաւ, և փրկանք վճարելով աղատելէն ետքը, երկարատեան Հայաստանի մէջ թափառեցաւ, ու չկրցաւ Դուինի հայրապետանոցը նորոգել: Այս եղաւ պատճառը, որ իւր կեանքին վերջերը որոշեց երթալ հաստատուիլ Վանայ կողմերը՝ Վասպուրականի թագաւորներուն պաշտպանութեանը ներքեւ: Պահ մը մնաց Ձորավանք՝ Վան քաղաքի մօտերը, և անկէ անցաւ Աղթամար կղզին, ուր Վասպուրականի թագաւորները հաստատեցին իրենց արքունիքը: Այստեղ Յովհաննէս Ե. կաթողիկոս, Պատմաբան մականուանեալ, կնքեց իւր կեանքը (929), իբր երեսունութեակու տարի շարունակ երկրին աղէտներուն և արկածներուն փորձառու և ականատես վկայ ըլլալէ, և անոնց պատմութիւնը յետիններուն աւանդելէ ետքը:

Իւր յաջորդներէն երեքը միայն, Ստեփանոս Բ. (929—930), Թէոդորոս Ա. (930—941) և Եղիսէ Ա. (941—946), մնացին Աղթամարի հայրապետանոցը՝ Վասպուրականի Արծրունի թագաւորներուն արքունքին մօտ: Իսկ Անանիա Մոկացի կաթողիկոսը (946—968) օգտակարագոյն սեպեց Աղթամարի կղզիին մեկուսացած դիրքէն ելլել և Հայաստանի միջավայրը հաստատուիլ, Անի նստող Բազրատունի թագաւորներուն մօտ: Նախ առժամապէս հաստատուեցաւ Արգինա քաղաքը, Անիի մօտ, մինչեւ որ Անիի մէջ հայրապետանոց մը և կաթողիկէ եկեղեցի մը կառուցուէր: Անանիա կաթողիկոս նշանաւոր դիրք կը վայելէ կաթողիկոսներու շարքին մէջ, իրեն կատարած եկեղեցական բարեկարգութիւններով, քաղաքական ձեռնարկներով և խոհական վարչութեամբ, որով յաջողեցաւ թէ՛ եկե-

դեցւոյն և թէ՛ ազդին համեմատաբար խաղաղ ու կանոնաւոր կացութիւն մը պատրաստել: Վահան Սիւնի, որ անոր յաջորդեց (968-969), կասկածելի եղաւ, Յոյներու հետ ցուցած համաձայնութեամբը, քաղկեդոնիկ վարդապետութեան միտումովը, եւ ինչինչ յունական ծէսեր մուծանելովը: Հայ եկեղեցւոյ եպիսկոպոսական դասակարգը զգածուեցաւ անոր ընթացքէն, Անիի մէջ ժողով գումարուեցաւ, և Վահան կաթողիկոս գահընկէց հռչակուեցաւ, և Ստեփանոս Գ. Սեւանցի կաթողիկոս հաստատուեցաւ (969-972): Նորընտիր կաթողիկոսը Բագրատունի թագաւորներու պաշտպանութիւնը կը վայելէր: Վահան, ընդհակառակն, Արծրունի թագաւորներու հովանաւորութեան ապաւինած էր, և այդ պատճառով ներքին դժուարութիւններ և թշնամութիւններ տեղի ունեցան Հայաստանի մէջ, մինչեւ որ, երկուքն ալ, Ստեփանոս և Վահան, միեւնոյն տարին վախճանեցան: Ասոր վրայ թաշիկ Ա. Արշարունի, կարող և գործունեայ անձնաւորութիւն մը, երկու կողմերու համաձայնութեամբ կաթողիկոսութեան բարձրացաւ (972-992): Նա ոչ միայն կրցաւ հաշտութիւն գոյացնել զանազան Հայազգի թագաւորութեանց և իշխանութեանց միջեւ, այլեւ ուժգնակի պաշտպանեց աղգային եկեղեցւոյ դաւանութեան հետեւող Հայերը, որ Բիւզանդական գաւառներու մէջ կը գտնուէին, և որոնց վրայ բռնադատութիւններ կը գործադրուէին Յունական եկեղեցւոյ գիրկը մտնելու համար: Թաշիկ եղաւ, որ պաշտօնապէս Հայ եպիսկոպոսներ ձեռնադրեց Յունական վիճակներու մէջ գտնուող Հայադաւան հաւատացեալներու համար: Մինչեւ այն ատեն, իւրաքանչիւր վիճակի մէջ մէկէ աւելի թեմակալ եպիսկոպոս չէր գտնուեր, եկեղեցական նախնական կանոններու համաձայն: Իրօք ալ այդ միջոցէն սկսեալ կը տեսնենք, որ միեւնոյն վիճակի մէջ տարբեր եպիսկոպոսներ կը գտնուին, ծէսերու և դաւանութիւններու տարբերութեանց համեմատ: Թաշիկ առաջ Արդինայի մէջ հայրապետանոց ու կաթողիկէ եկեղեցի մը չինեց, և վերջէն ձեռնարկեց աւելի փառաւորները կառուցանել Անիի մէջ, բայց վայելելու չհասաւ: Իւր յաջորդն Սարգիս Ա. Սեւանցի (992-1019) անոնց նաւակատիքը կատարեց և այնտեղ հաստատուեցաւ. բայց երկար չեղաւ անոնց տեւողութիւնը, որովհետեւ նոյնիսկ

Սարգիսի անմիջական յաջորդը՝ Պետրոս Ա. Գետադարձ (1019–1058) պարտաւորուեցաւ Անիէ հեռանալ, երբ այն Յոյներէ զրաւուեցաւ (1044) :

Վերջէն յիշուած երկու կաթողիկոսներուն օրով տեղի ունեցած եղելութիւններէն մէկն ալ Թոնդրակեցւոց աղանդին գործն է : Ասոնք Պաւղիկեաններու մէկ տեսակն էին, ամէն արտաքին պաշտամունքներու կը հակառակէին, և իրենց եռանդը մինչեւ յանդգնութիւն ու բռնութիւն կը մղէին : Թակոր Հարքայ եպիսկոպոսը անոնց կողմն անցաւ, և սկսաւ իւր վիճակը կառավարել նոյն աղանդին սկզբունքներուն համեմատ, առանց ուղղափառ եկեղեցւոյ հետ իւր հաղորդակցութիւնը խզելու : Թակոր երկու ռնգամ եպիսկոպոսական ատեանի առջեւ դատաստանի ենթարկուեցաւ, և դիտցաւ վարպետութեամբ զինքն արդարացնել : Բայց վերջապէս հնար եղաւ իւր ընթացքին եւ մոլորութեան մասին հաստատուն փաստեր ձեռք ձգել, և Սարգիս կաթողիկոսէ դատապարտուեցաւ և կարգէն ու աստիճանէն զրկուեցաւ : Կաշի գիւղի մէջ հաստատուած աղանդաւորներու խումբ մըն ալ Սաչիկի գլուխը կանգնած խաչը կործանած էր : Այդ սրբապիղծ ձեռնարկին գործիչներն ալ փնտռուեցան, գտնուեցան ու պատժուեցան խիստ կերպով : Մարմնոյ պատիժներ ալ գործածուեցան այդ աղանդաւորներուն դէմ, ինչ որ Հայոց Եկեղեցւոյն համար սովորական բան մը չէր : Բայց այդ պարագային հաւանեցան հետեւիլ Յունական եկեղեցւոյ օրինակին, որ ամենախիստ կերպով կը վարէր Պաւղիկեանց հետ, քանի որ անոնց յանդուգն գործերը հասարակ եղեռնագործութեանց ոճիրներ էին, ինչպէս յայտնի եղելութիւններ կը հաստատեն :

Անիի առումը և Բագրատունեաց հարստութեան վերջանալը, ներքին կերպով կապուած են Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսին անունին հետ : Պետրոս, որ Սաչիկի եղբորորդին էր, աթոռ բարձրացած է Սարգիսի կենդանութեան, որ կաժմովին հրաժարեցաւ (1019) և քանի մը տարի ետքը վախճանեցաւ (1022) : Գագիկ, Անիի թագաւորը, իւր մահուընէ ետքը (1020) իրեն յաջորդ թողած էր իւր երէց որդին Յովհաննէս Սմբատը . թուլամորթ ու տկարամիտ անձ մը, որ խորհեցաւ իւր իշխանութիւնը ապահովել Վասիլ Բ. կայսեր հետ դաշնակցելով, և

իւր մահունէ ետքը Հայոց Թագաւորութիւնը անոր Թողլով : Պետրոս կաթողիկոս անձամբ Տրապիզոն գնաց (1022) , կայսեր հետ դաշնադրութիւնը յաջողցնելու և հաստատելու համար : Անկէ դառնալով Սեբաստիա մնաց (1023) , ուր կը Թագաւորէր Սենեքերիմ Արծրունի , որ իւր Ժառանգական Վասպուրականի երկիրը Յոյներու հոտ փոխանակած էր՝ Սեբաստիոյ գաւառը անոնցմէ ստանալով :

Պետրոս Սեբաստիայէ Զորավանք գնաց Վանայ մօտ (1029) , անկից Անի եկաւ (1036) , բայց յանկարծ աթոռէն վար առնուեցաւ , և իրեն տեղ կաթողիկոս հռչակուեցաւ Դիոսկորոս Սանահնեցին : Կղերն ու Ժողովուրդը այդ փոփոխութեան չհամակերպեցան , և հազիւ տարի մը ետքը Դիոսկորոս վտարուեցաւ (1037) , և Պետրոս իւր աթոռին վրայ վերահաստատուեցաւ , և տասը տարիի չափ եւս այդ վիճակը շարունակեց : Յովհաննէս Սմբատ մեռաւ (1042) առանց զաւակ թողլու , և յաջորդութիւնը ինկաւ իւր Աշոտ եղբորորդւոյն՝ Գագիկի , հազիւ հինգետասանամեայ պատանի մը , զոր ուզեցին իրաւունքէ զրկել : Պետրոս կաթողիկոս գիտէր Տրապիզոնի դաշնադրութիւնը , որուն վաւերական գիրը Միքայէլ Դ. Պափղագոնացի կայսեր ձեռքը անցած էր : Վեստ Սարգիս , վախճանեալ Թագաւորին գլխաւոր պաշտօնեան , ինքն կը մտածէր Թագաւոր հռչակուիլ : Միայն Վահրամ Պահլավունի սպարապետն էր , որ ազգին իրաւունքին և անկախութեան պաշտպանութիւնը անկեղծօրէն ըստանձնած էր : Յոյներ , Թաթարներ և Գուգուրաց Թագաւորը իրարու հետ կը մրցէին Անին գրաւելու համար : Վահրամ յաջողեցաւ յաջորդաբար անոնց յարձակումները ետ մղել , և բաւական տարիներ մրցիլ Պետրոս Գետադարձի և Վեստ Սարգիսի մեքենայութեանց դէմ : Բայց վերջիվերջոյ իւր ոյժերը սպառեցան , և Անի քաղաք անձնատուր եղաւ Յունաց կայսերական բանակներուն (1044) : Կաթողիկոսը առաջ ամէն տեսակ ակնածութեանց և պատիւներու առարկայ եղաւ Յոյներուն կողմէ , որոնք վերջէն զինքն Կոստանդնուպոլիս տարին , և հոն պահեցին երեք տարի արգելական վիճակով : Պետրոս ետքը Սեբաստիա փոխադրուեցաւ՝ կաթողիկոսութեան պաշտօնին մէջ մնալով , և այդ տեղ կնքեց իր կեանքը

(1058) : Արդէն Կոստանդնուպոլիս գտնուած ժամանակին իրեն օգնական և աթոռակից առած էր իւր եղբորորդին Խաչիկը, որ կաթողիկոսական գործերը կը վարէր, թէ՛ Պետրոսի բացակայութեան և թէ՛ անոր վերջին տարիները, և ետքէն ալ անոր յաջորդեց :

Խաչիկ Բ. Անեցին ալ Կոստանդնուպոլիս տարուեցաւ, ուր տեսակ տեսակ նեղութեանց ենթարկուեցաւ, որպէսզի թէ՛ Պետրոսէ մնացած գանձերը յայտնէ ու յանձնէ, և թէ՛ Յունական եկեղեցւոյ դաւանութեան հաւանի : Բայց նա իւր հաստատամտութենէն ետ չկեցաւ, ամէն առաջարկութեանց դիմադրեց, ու նեղութիւններուն ներքեւ չտկարացաւ : Վերջապէս երեք տարի (1059-1062) Կոստանդնուպոլսոյ մէջ մընալէն ետեւ, Թաւրուր ըսուած աւանը ղրկուեցաւ, Փոքր Ասիոյ մէջ, Տարանտիա (Տարէնտէ) քաղաքին մօտերը, և այնտեղ մնաց մինչեւ իւր մահը (1065) :

ԺԳ.

ԿԻԼԻԿԻՈՅ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱՆՈՅԸ

Յոյներ, որ ամբողջապէս Հայաստանի տիրացած էին, Խաչիկի մահուընէ ետքը նոր կաթողիկոսի ընտրութեան դէմ արգելքներ դրին, կարծելով թէ այս կերպով կրնան Հայերը Յունական եկեղեցւոյ դաւանութիւնն ընդունելու և անոր հետ ձուլուելու ստիպել : Բայց իրենց ճիգերուն ապարդիւն մնալը, ամէն կողմէ կրկնուած դանդատները, և Կարսի Թագաւոր Գագիկի միջամտութիւնը, որ իւր ժառանգական երկիրը Յոյներուն յանձնելով Ամասիոյ դաւառակին հետ փոխանակած էր, վերջիվերջոյ Յոյները զիջողութեան յարդորեցին : Կոստանդին Տուկիժ կայսրը հաւանեցաւ Գրիգոր Վահրամի կաթողիկոս անուանելուն : Սա Յունական կայսրութեան ներքեւ կուսակալութեան պաշտօն վարող Գրիգոր Մազիստրոսի որդին էր, ինքն ալ արդէն կայսերական պաշտօններու մէջ դործածուած անձ մը (1066) : Բայց միանգա-

մայն պայման դրուեցաւ, որ նոր կաթողիկոսն՝ Գրիգոր Բ. Վկայասէր, Հայաստանի մէջ չհաստատէ իւր աթոռը: Այդ պատճառով նա իրեն կեդրոն ընտրեց Մամնդաւ աւանը, երբեմն Կարսի և յետոյ Ամասիոյ թագաւոր Գաղիկի սահմաններուն մէջ:

Վկայասէրի կաթողիկոսութեան տեւողութիւնը քառասուն տարի եղաւ (1066–1105): Ընտիր ձիրքերու տէր և մեծ հմտութիւն ունեցող անձ մըն էր, բայց իւր կաթողիկոսութիւնը նշանաւոր արդիւնք մը չունեցաւ, անշուշտ առանց յօժարութեան պաշտօնը ստանձնած ըլլալուն համար, զգացում մը՝ զոր մինչեւ ետքը անփոփոխ պահեց: Կրնանք ըսել որ ինքն կաթողիկոսանալու հաւանութիւն տուած էր պարզապէս կաթողիկոսական աթոռին պարապութեան վերջ մը տալու համար, քանի որ իւր անունը Յոյներուն վստահութիւն պիտի ներշնչէր, և ոչ թէ իսկապէս աստիճանին կապւած պաշտօնը վարելու համար:

Նա իւր բոլոր ժամանակը անցուց գրական աշխատութիւններով: Պաղեստին ու Նգիպտոս ճամբորդելով, Կաթողիկոսական պաշտօնին բոլոր գործերը թողուց փոխանորդներու ձեռքը, զորս ինք ընտրեց, և աթոռակցութեան աստիճանին բարձրացուց՝ օժուժ ալ տալով և լիազօր իշխանութիւն ալ յանձնելով անոնց: Ասոնց առաջինը, Գէորգ Գ. Լոռեցի (1067–1107), իւր գործունէութեան մէջ յաջող չեղաւ և չգոհացուց, ուստի վար առնուեցաւ: Իրեն տեղ դրուեցաւ Բարսեղ Ա. Անեցի, Վկայասէրին քեռորդին (1085), որ խոհական ու գործունեայ տեղակալ մը եղաւ: Ամէն պատասխանատուութիւն վրան առնելով կատարելապէս կաթողիկոսութիւն վարեց, մինչեւ իւր մօրեղբոր մահը (1105), ուսկից ետքը պաշտօնապէս ալ անոր յաջորդեց: Հայրապետանոցը այդ միջոցին պաշտօնապէս Մամնդաւի մէջ կը նկատուէր, Ամասիոյ մօտ, բայց թէ՛ կաթողիկոսը և թէ՛ իւր աթոռակիցները շատ քիչ այնտեղ մնացին: Բարսեղ երբեմն Անի կը գտնուէր, և երբեմն ալ Կիլիկիոյ ու Կոմագէնի նահանգները, ուր սկսած էին գաղթել Հայերը, Թաթարներուն արշաւանքներէն փախչելով:

Շուրջ վաւեր, որ Ամանոսի կամ Սեաւ–Լեռի բարձունք–

ներուն վրայ ծաղկիլ սկսած վանականութեան կեդրոնն էր, Հայրապետութեան աթոռանիստ եղաւ, որովհետեւ այն կողմերը սկսած էր կազմուիլ Կիլիկիոյ Հայ իշխանապետութիւնը: Ռուբէն, Անիի Բագրատունի թագաւորներուն ազգակցութենէն, հիմ դրած էր այդ իշխանութեան, որ աւելի կերպաւորուեցաւ իւր որդւոյն Կոստանդինի օրով (1095—1110): Ասոր ալ յաջորդեց Թորոս, որուն Բարսեղ կաթողիկոս զօրաւոր թեւթիկունք եղաւ, նոր իշխանապետութեան քաղաքական ձեւ տալու և սահմանները հետզհետէ ընդարձակելու համար: Բարսեղ պատահական արկածով մեռաւ, տանիքի մը փլչելուն հետեւանօք (1113): Անոր յաջորդեց Գրիգոր Գ. Պահլաւունի, հազիւ քսան տարեկան երիտասարդ մը, որուն կաթողիկոսացման համար յատուկ յանձնարարութիւններ ըրած էր Գրիգոր Բ. Վկայասէր իւր վերջին օրերուն մէջ, տեսնելով անոր վրայ գեղեցիկ ձիրքերու և կանխահաս կարողութեան յայտնի նշաններ:

Գրիգոր Վկայասէրին կաթողիկոսական պաշտօնավարութեան մէջ թուլութիւնը, առիթ ընծայած էր հակաթոռներու երեւնալուն, ինչպէս եղան Սարգիս Հոնեցի, Թէոդորոս Ալախօսիկ և Պօղոս Վարազցի, որոնք սակայն պարտաւորուեցան տեղի տալ Բարսեղի գործունէութեան առջեւ: Գրիգոր Պահլաւունիի երիտասարդութիւնը պատճառանք եղաւ Աղթամարի արքեպիսկոպոս Դաւիթ Թոռնիկեանի ինքզինք կաթողիկոս հռչակելու: Անանիա Մոկացի կաթողիկոսի ատեն հայրապետանոցին Աղթամարէն Արգինա փոխադրուելուն օրէն, Աղթամարի արքեպիսկոպոսներ հայրապետական ձեւեր պահելու և իրենք իրենց բացառիկ պատիւներ և իրաւունքներ վերագրելու մեծամտութիւնն ունեցած էին, որուն սակայն կարեւորութիւն չէր տրուած: Դաւիթ Թոռնիկեան, ժրաջան ու գործունեայ անձնաւորութիւն մը, այդ մեծամտութեան աւելի ընդարձակութիւն տուաւ և յաւակնոտ ձեռնարկներու ալ յանդգնեցաւ: Գրիգոր Պահլաւունիի երիտասարդութիւնը իր անվաւերութեան փաստ գործածեց, և ամենայն Հայոց կաթողիկոսութիւնը ուզեց իրեն վերագրել (1114): Անսովոր բազմութեամբ երկու հազար հինգ հարիւր եկեղեցականներու ներկայութեամբ ժողով մը գումարուե-

ցաւ, Կիլիկիոյ իշխանապետութեան հեղինակութիւնն ալ զայն զօրացուց, և Դաւիթ Թոռնիկեան դատապարտուեցաւ: Բայց հակառակ այդ ժողովին վճիռին, Աղթամարայ հակաթոռ կաթողիկոսները իրենց յաջորդութիւնը պահեցին, մինչեւ որ Մայրաթոռին հետ իրենց հաղորդակցութիւնն ալ կանոնաւորեցին, և շարունակեցին մինչեւ մեր օրերը (1895):

Կաթողիկոսական աթոռը միշտ երերուն ու թափառական, տակաւին Սեաւ-Լեռ կը գտնուէր, երբ Գրիգոր Գ. Պահլավունի աթոռ բարձրացաւ: Տասներկու տարի ետքը, հայրապետանոցը փոխադրեց Ծովք (Տիւլիւք) դղեակը, որ իւր դերդաստանին իշխանական սեփականութիւնն էր: Հոն մնաց քսաներկու տարի (1125–1147): Բայց Գրիգոր, կաթողիկոսութեան համար աւելի վայելուչ աթոռանիստ տեղ մը ուզելով պատրաստել, Գերմանիկիոյ (Մարաշ) կոմս Ժոսւէնի որդիէն գնեց Հռոմկլայ (Ռումֆալէ) դղեակը և հոն հաստատուեցաւ: Կաթողիկոսներ մէկուկէս դար այնտեղ բնակեցան (1147–1293), մինչեւ որ դղեակը Եգիպտացիներուն կողմէ գրաւուեցաւ: Անկէ ետքը անցան Սիս, Կիլիկիոյ Հայ Թագաւորութեան մայրաքաղաքը, և մէկուկէս դար ալ այնտեղ բնակեցան (1293–1441): Անկէ ետքն է որ կաթողիկոսական աթոռանիստը կամ հայրապետանոցը նորէն իջմիածին դարձաւ, իւր նախկին տեղը: Հայոց կաթողիկոսարանին տեղափոխութիւններուն տեւողութիւնը, Դուինէն հեռանալէն մինչեւ իջմիածին դառնալը, ընդամէնը 540 տարի տեւեց (901–1441):

ԺԴ.

Մ Ի Ա Բ Ա Ն Ա Կ Ա Ն Փ Ո Ր Զ Ե Ր

Յիրաւի պէտք է զարմանալ, երբ մէկը դիտէ Հայոց Եկեղեցւոյն ընթացքը: Մէկ կողմէն միաբանութեան համար ըրած ձեռնարկները, և միւս կողմէն իւր դաւանութեան վրայ հաստատամտութիւնը: Իրօք ալ առեղծուածական պէտք էր սեպել այդ ընթացքը, եթէ նկատի չառնուէր անոր գերազանցապէս թոյլատու և ներողամիտ ուղղութիւնը: Հայ Եկե-

ղեցին միշտ բարեմտութեամբ ընդունած է միաբանութեան առաջարկները, քանի անգամ որ իրեն ներկայացուած են. բայց միշտ հեռացած չէ իւր ինքնուրոյն և առանձնայատուկ կացութեան դիրքէն: Իսկ այն եկեղեցիները, որոնց հետ Հայ Եկեղեցին կրցած է յարաբերութեան մէջ ըլլալ, են Յունականը, Ասորականը և Լատինականը:

Յունական եկեղեցին, իրմէ աւելի զօրաւոր և աւելի ընդարձակ ըլլալով, աներկբայապէս գերագոյն դիրք մը կը գրաւէր: Ասիկա յառաջ կուգար հելլենական զարգացման հին աշխարհին մէջ վայելած բարձրագոյն ազդեցութենէն, և Արեւելեան կայսրութեան ունեցած քաղաքական զօրութենէն: Այս պատճառով Յունական եկեղեցին ջանաց միշտ Հայ Եկեղեցւոյ վրայ տիրող դիրք մը ունենալ և զօրաւոր ազդեցութիւն գործածել: Աշխատեցաւ զայն իրեն հպատակեցնել, մինչեւ իսկ զայն իրեն մէջ ձուլել, եթէ գործը իւր կամքէն կախում ունենար և իւր կարողութեան սահմանին մէջ ըլլար: Այն համալսօտ տեղեկութիւնները, զորս տուինք Քաղկեդոնի Ժողովէն ետքը տեղի ունեցած խնդիրներուն վրայ, բաւական են ընթերցողին պէտք եղած գաղափարը տալու այս մասին: Հայերը երբեք Յոյներու առաջարկներուն առջեւ կանուխէն դուռները չգոցեցին, բայց երբեք ալ վերջնականապէս հաւանութիւ չտուին, և դրական կերպով առաջարկի մը չհամակերպեցան:

Ասորական եկեղեցին Հայ Եկեղեցւոյ հանդէպ աւելի տկար կացութիւն մը ունենալուն, անոր հետ համաձայնութիւնը աւելի դիւրին եղաւ: Եթէ մէկ կողմէն Ասորիներ չէին կրնար յաւակնոտ պահանջներ առաջարկել, միւս կողմէն ալ Հայեր երբեք իրենց պայմանները ծայրայեղութեան չհասցուցին:

Լատինական եկեղեցւոյ հետ յարաբերութիւնները ուշատեն տեղի ունեցան, անոր հեռաւորութեան պատճառով, և Խաչակիրներու Ժամանակ սկսան:

Հայոց Եկեղեցին միաբանութիւնը հասկցաւ միշտ բառին ճիշտ և սեղմ նշանակութեամբ: Նա միաբանութիւնը սկզբնականում ուղեց ունենալ եկեղեցիներու միջեւ հոգեւորական հաղորդակցութիւն, փոխադարձ յարաբերութիւն, և իրարու

դիրքին հանդէպ յարգանք իւրաքանչիւրին համար իւր շրջանակին և սահմաններուն մէջ ազատութիւն, և ամէնուն վրայ տիրապետող քրիստոնէական սուրբ սէրը: Նա երբեք չուղեց հանդուրժել, որ միաբանութիւնը տիրապետութեան փոխուի, և մարդոսութեան վերածուի: Դժբախտաբար Յունական և Լատինական եկեղեցիներ, իրենց քաղաքական և կենցաղական դիրքերուն առաւելութիւններէն զրոգուելով, այն համոզմամբ վարուեցան, թէ եկեղեցիներու միաբանութիւնը ուրիշ կերպով չի կրնար իրականանալ, բայց եթէ ուրիշները իրենց եկեղեցւոյն հնազանդեցնելով: Մեր միտքը յայտնելու մէջ աւելի ճիշտ ըլլալ ուղեւով, պէտք կ'ղգանք աւելցնել, որ Լատիններուն կողմէն գործածուած ձեւը աւելի տիրապետութիւնն է եղած, մինչ Յոյները աւելի շահելու և աշակերտելու ձեւին են հետեւած: Հայեր թէ՛ մէկին և թէ՛ միւսին կողմանէ եղած առաջարկութեանց հանդէպ, երբեք բանակցութեանց մտնելէ չքաջուեցան, թէպէտեւ գրեթէ միշտ իրենց ակնկալութեանց մէջ յուսախաբութեան հանդիպեցան: Այսու հանդերձ առանց ձանձրանալու միշտ վերադարձան միաբանութեան և հաշտութեան առաջարկներուն վրայ բանակցելու, որչափ ալ անոնց յաջող ելք ունենալուն ակնկալութիւնն ու վստահութիւնը չունէին:

Մենք բացէի՞րաց հերքում մը պիտի չդիմադրենք անոնց, որ Հայերուն զիջողականութեան մէջ օգուտի դիմումներ ալ կ'ուզեն տեսնել, և ոչ լոկ քրիստոնէական ոգւոյ արտայայտութիւն մը: Հայերուն քաղաքական և կենցաղական կացութեան վրայ ակնարկ մըն ալ կը բաւէ ցուցնելու, թէ անոնք զօրաւոր և անկախ վիճակ մը չունեցան, և այս բաւական է անոնց վերադրուած օգուտի նպատակն արդարացնելու: Հայեր ներքին գաւառներու մէջ կղզիացած, և ամէն կողմէն՝ արեւելքէն ու արեւմուտքէն, հիւսիսէն ու հարաւէն եկող հրոսակներուն և արչաւանքներուն ասպարէզ դարձած, իրենք թուով ալ տկար, և նիւթական ու մտաւորական միջոյններէ զրկուած, պէտք զգացին միշտ իրենց պաշտպան մը ունենալ քրիստոնեայ իշխանութեանց մէջէն: Ահա այդ նպատակով է, որ միաբանութեան փափաքներ կը սնուցանէին ու ձգտումներ կը մշակէին, բայց երբեք յանձնառու չեղան կրօնական տիրապետու-

թեան ալ ենթարկուիլ, և ոչ ալ հրապոյրներով որսացուիլ։ Այս է բուն պատճառը, որուն համար միշտ առանձնացած մընացին, և իրենց դաւանական և կազմակերպական աւանդութեանց վրայ պնդեցին։ Որչափ ալ միաբանութեան մէջ տեսան իրենց կենցաղական և քաղաքական շահերուն համար փրկութեան ակնկալութիւններ, բայց ետ քաշուեցան երբ խնդիրը իրենց քրիստոնէական և կրօնական սկզբունքները զոհելու կէտին մօտեցաւ։ Պէտք չէ նաեւ միաբանութեան համար եղած ճիգերը իբր վերջին ատեններու նորութիւն նկատել։ Մենք տեսանք արդէն, թէ այդ ձգտումներով շատ յարաբերութիւններ եղան Յոյներու հետ ալ, թէպէտեւ գործնական արդիւնք մը չունեցան։ Հայ Եկեղեցին երբեք իւր ուղղութենէն չչեղեցաւ, և հաստատուն մնաց միեւնոյն ատեն միաբանութիւնն ու անկախութիւնը սիրող դիրքին մէջ, նոյն իսկ երբ հարկատու թագաւորութիւններն ալ հետզհետէ կը տկարանային ու կ'իյնային, և Թաթարներու արշաւանքներուն երեսէն եկած հարուածները կ'ընդարձակուէին։

Այդ միջոցին էր որ Հայեր խմբովին գաղթականութիւններով սկսան ցրուիլ, ինչ որ գլխաւոր պատճառն է եղած Հայկական հայրենիքին հետզհետէ իյնալուն և քայքայուելուն։ Գաղթականութեանց մէկ մասը հիւսիսակողման ճանպան բռնեց, Կովկասեան լեռները և Եւքսինեան ծովն անցաւ, և գնաց բնակիլ Վրաստան և Խրիմ, Ուլահ ու Պուղտան, Լեհաստան ու Մաճառաստան։ Մենք միտք չունինք այս խումբին գնացքին հետեւիլ, որ հետզհետէ իւր կերպարանը մերկանալու, և դառնալով տեղերուն բնիկներուն հետ ձուլուելու դժբախտութիւնն ունեցաւ։ Ուրիշ ճիւղ մը հարաւակողման ճանպան բռնեց, և հետզհետէ բնակեցաւ Կոմագենէ և Ասորիք, Կիլիկիա և Իսաւրիա, Լիկայոնիա և Պամփիլիա, ուր առաջ իշխանակալութիւն մը հաստատեց, որ յետոյ Թաղաւորութիւն եղաւ, և երկրին կերպարանն ալ փոխուելով, նոր Հայաստան մը դարձաւ։ Այսպէս յայտնի կ'ըլլայ թէ ինչո՞ւ Հայեր պարագաներու ստիպմամբ և Արեւելքէն եկող արշաւանքներուն առջեւէն փախչելով, դէպի Արեւմուտք դարձուցին իրենց աչքերը և քրիստոնեայ տէրութիւններէն պաշտպանութիւն ակնկալեցին։ Ահա թէ ինչո՞ւ, ինչպէս

պատմական յիշատակներ ալ կը վկայեն, անընդհատ կերպով միաբանական բանակցութիւններ շարունակեցին Ռուբինեան հարստութեան ժամանակ (1080—1375), թէ՛ Յոյներուն և թէ՛ Լատիններուն հետ հաւասարապէս: Անոնք որ այդ բանակցութեանց, գլխաւորապէս Լատիններու հետ եղածներուն մէջ, կը կարծեն Հռոմէական կաթողիկոսութեան փաստեր տեսնել, պէտք չէ նկատառութենէ վրիպեցնեն, որ միեւնոյն ատեն միաբանական բանակցութիւններ կ'ըլլային Յոյներուն հետ ալ, այնպիսի ժամանակ մը՝ երբ Յոյներ ու Լատիններ պառակտած և եկեղեցականապէս իրարմէ բաժնուած էին, Փոտ պատրիարքի ժամանակէն սկսած խնդիրներուն հետեւանօք: Հարկաւ Հայեր միեւնոյն ատեն երկու կողմերու հետ ալ կրօնական միաբանութիւն հաստատել պիտի չկարենային, եթէ երկուքէն մէկուն հետ դաւանապէս միացած ըլլային, և իրենց անկախ ինքնուրոյն դիրքը պահած չըլլային:

Միաբանական բանակցութեանց առաջին փորձերը ըսկսան Գրիգոր Վկայասէրին օրէն, որ իրեն ուղեւորութեանց միջոցին, երբ գլխաւոր նստատակ ունէր մարտիրոսներու վկայաբանութիւններ հաւաքել, փորձեց նաեւ Կոստանդնուպոլսոյ, Աղեքսանդրիոյ և Երուսաղէմի եկեղեցիներուն հետ մերձաւորութիւններ և համաձայնութիւններ մշակել: Գիտենք որ պատմագիրներէն մէկուն մէջ Հռոմ գացած ըլլալու ակնարկ մըն ալ կայ. բայց այլեւս ստուգուած է, թէ Վկայասէր Հռոմ գացած չէ, այլ միայն Հռոմ ու Հռոմ բառերու գրչագրական շփոթութիւնը թիւրիմացութեան պատճառ տուած է: Միանգամայն յայտնի է որ Վկայասէրի օրով բընաւ մէկ կողմի հետ պաշտօնական բանակցութիւն չբացուցաւ, հակառակ Վկայասէրին Յոյներու հետ ունեցած սերտ ու մտերմական յարաբերութեանց: Անոր ձեռք ձգած մեծ յաջողութիւնն եղաւ վերջացնել այն բռնադատութիւններն ու ճնշումները՝ զորս կայսրները կը գործադրէին Պետրոս Ա. և Նաչիկ Բ. կաթողիկոսներու ատեն:

Լեւոն Ա. իշխանապետին օրով (1123—1137) Յոյներ ու Հայեր իրարու հետ պատերազմի ելան, որովհետեւ Լեւոն Յոյներուն ձեռքէն քանի մը քաղաքներ գրաւեր էր: Այդ թշնամութիւնները յանգեցան Հայ իշխանին գերութեան և

իւր երկրին գրաւման (1137), որ տեւեց մինչեւ որ Թորոս Բ., գերի ինկած Լեւոնի որդին, կրցաւ ձեռք ձգել հօրենական իշխանութեան ժառանգութիւնը (1144):

Այդ թշնամութիւնն ու գերութիւնը առիթ տուին, որ Կիլիկիոյ իշխանապետութեան Հայերը յարաբերութեան մտնեն Խաչակիրներուն ձեռքով Արեւելքի մէջ նոր հաստատուած Լատին իշխանութիւններուն հետ: Գրիգոր Գ. կաթողիկոս և իւր եղբայրը՝ Ներսէս եպիսկոպոս Շնորհալի հրաւիրուեցան Անտիոքայ լատին ժողովին (1141), որ պիտի գումարուէր պապին նուիրակ Ալբերիկոս կարդինալին նախագահութեամբ, Անտիոքի լատին եպիսկոպոս Հուսէօրփոսի գործը քննելու համար: Պապին նուիրակը, ժողովէն ետքը, Գրիգոր կաթողիկոսը հրաւիրեց միասին երթալու Սուրբ Տեղիք, ուր իրեն պատուոյ տեղ մըն ալ նշանակեց Երուսաղէմի ժողովին մէջ (1142): Այդ առթիւ նուիրակը իւր խօսակցութիւններն աւելի առաջ տանելով կաթողիկոսը հրաւիրեց Հռոմի եկեղեցւոյն հետ միաբանութիւն հաստատելու, բայց կաթողիկոսը խոհական կերպով առաջարկութեան առջեւն առաւ, յայտարարելով թէ երկու եկեղեցիները իրարմէ բաժնող էական կէտ մը չի տեսներ ինք:

Երկու կողմերն ալ օգտակար չդատեցին վիճաբանութիւններն աւելի առաջ մղել, որովհետեւ թէ՛ Լատիններ և թէ՛ Հայեր փոխադարձաբար իրարմէ օգտուելու և օգնութիւն գտնելու յոյսեր ունէին: Ղուկիոս Բ. պապը (1141-1145) փութաց Գրիգոր կաթողիկոսին եկեղեցական ընծաներ յղել: Ասոր դիմաց կաթողիկոսն ալ չուզեց առատաձեռնութեան մէջ ետեւ մնալ. և իւր ընծաները յղեց յատուկ պատգամաւորութեան մը ձեռքով, որ Վիթէրպօ քաղաքին մէջ ներկայացաւ Եւգինէոս Գ. պապին (1145-1153): Այդ առթիւ սկսան վարդապետական և ծիսական տարբերութեանց նկատմամբ վիճաբանութիւններ բացուիլ: Եւգինէոս Գ. պապ պաշտօնապէս գիր մը ուղղեց Գրիգոր Գ. կաթողիկոսին, հրաւիրելով որ Հռոմայ եկեղեցւոյն համակերպի և անոր հետ միանայ: Այս գիրին պատասխան չտրուեցաւ: Այսպէս, առանց հետեւանքի վերջացաւ Հայերու և Լատիններու մէջ սկսած յարաբերութեանց առաջին շրջանը:

Ներսէս եպիսկոպոս Շնորհալի, կաթողիկոսին եղբայրը, որ Թորոս և Օշին իշխանները հաշտեցնելու և երկուքին միջեւ տեղի ունեցած թշնամութիւնները վերջացնելու համար Լամբրոն դղեակը գացած էր, դարձած ատեն Մոպսուեստիա հանդիպեցաւ, Յունական Ասիոյ կուսակալ Աղեքսիս իշխանին այցելութիւն մը տալու համար (1165): Այդ առթիւ նորէն խօսք բացուեցաւ Յոյն և Հայ եկեղեցիներու միաբանութեան վրայ, և խնդիրը հիմնապէս լուսաբանութեանց առարկայ եղաւ, որովհետեւ թէ՛ եպիսկոպոսն և թէ՛ իշխանը կրօնական խնդիրներու մասին խորունկ հմտութիւն ունեցողներ էին: Ներսէս Հայոց Եկեղեցւոյն վարդապետութեան և ծէսին նկատմամբ ջատագովական գրութիւն մըն ալ պատրաստեց այնտեղ և իշխանին յանձնեց, որ ուրախութեամբ առաւ, և խոստացաւ անձամբ տանիլ և ներկայացնել Մանուէլ Ա. Կոմնենոս կայսեր (1143–1180): Նոյն միջոցին Գրիգոր Գ. պաշտօնէ հրաժարեցաւ և իրեն տեղը անցուց իւր Ներսէս եղբայրը (1166 ապրիլ), սակայն երկու ամիսէն վախճանեցաւ, և այն ատեն միայն Ներսէս Գ. Շնորհալի գործի գլուխ անցաւ և հրատարակեց իւր հռչակաւոր Ընդհանրակամը, որ մինչեւ այսօր եկեղեցական խնդիրներու մասին գերագոյն հեղինակութիւն կը վայելէ:

Ներսէսի կողմէն Ալեքսիս իշխանին յանձնուած գրութեան պատասխանը, թէպէտեւ Գրիգոր Գ.ի հասցէին ուղղուած, նոյն իսկ Ներսէսի ձեռքը հասաւ (1167): Մանուէլ կայսր Գրիգորի հրաժարիլը և վախճանիլը իմացած չէր, ուստի կ'առաջարկէր որ միաբանական բանակցութեանց մտնելու համար Ներսէս Կոստանդնուպոլիս ղրկուի: Բայց այդ բանը այլեւս գործադրելի չէր. ուստի Ներսէս պատասխանին մէջ իւր գալուն անհնարութիւնը յայտնելով, կ'առաջարկէր որ կայսրը Թաթարաց դէմ պատերազմին պատճառաւ Ասիա անցած ատեն, հաճի Կիլիկիա հանդիպիլ: Նոյն միջոցին Հռոմէն ալ նուիրակներ եկած էին Կոստանդնուպոլիս, Յոյներու և Լատիններու միաբանութեան վրայ բանակցելու: Ներսէս կը խնդրէր որ անոնք ալ միատեղ բերէ, Ասորոց պատրիարքն ալ արդէն Հռոմկլայ կը գտնուէր, այս կերպով հնար կ'ըլլար համագումար ժողովով մը չորս եկեղե-

ցիներու մէջ միանգամայն միաբանութիւն հաստատել, և վերջացնել այն բաժանումը՝ որ եօթը դարէ ի վեր քրիստոնեայ եկեղեցիներու մէջ կը տիրէր: Եթէ, կ'ըսէր Ներսէս, կան կէտեր զորս Հայեր պիտի պարտաւորուին ուղղել Յոյներուն առաջարկութեանց համեմատ, փոխադարձաբար կան կէտեր ալ զորս Յոյներ պէտք է ուղղեն Հայերու դիտողութեանց վրայ: Այդ առթիւ Ներսէս կայսեր կը շրկէր երկրորդ շատագուպական գրութիւն մըն ալ՝ որով իբր կաթողիկոս կը հաստատէր ինչ որ իբր եպիսկոպոս գրած էր:

Մանուէլ Կոմնենոս խափանուեցաւ Ասիա անցնիլ Թեսաղիոյ խռովութեանց պատճառով. բայց միաբանական խնդիրը չլքանելու համար՝ երկու վարդապետներ ճանապ հանեց, Թէորիանոս յունաղգի և Յովհան Ութման հայաղգի (1170), որպէսզի Ներսէսի մօտ երթան, բանակցին, վիճաբանին, ու զայն Յոյներուն առաջարկութեանց հաւանութեան բերեն: Գրութիւն մըն ալ կը դառնուի այժմ, Տրամաբանութիւն հրեշտակիմ Յունաց Տրիամէի ընդ կաթողիկոսին Հայոց տեառն Ներսէսի մակագրութեամբ, զոր Թէորիանոս պատրաստած է Կոստանդնուպոլիս դառնալէն ետքը: Անոր մէջ Թէորիանոս այնպիսի խօսքեր կը դնէ Ներսէսի բերանը, որոնք կատարելապէս կը հակասեն ուրիշ կողմէն Ներսէսի միտքին և կարողութեան վրայ մեզի հասած ստոյգ և հաստատուն վկայութիւններուն, ինչ որ կը ցուցնէ թէ Թէորիանոս ուզած է իրեններուն առջեւ քողարկել իւր պատգամաւորութեան անյաջողութիւնը: Երկու տարի ետքը (1172) Մանուէլ կայսր նորէն ձեռք կ'առնէր միաբանական բանակցութիւնները, և ինը դուխներու ընդունելութիւնը կ'առաջարկէր Հայերուն իբր միաբանութեան սլայման: Ներսէս այս նպատակով ընդհանուր ժողով մը հրաւիրեց, բայց ժողովը չգումարուած ինքն վախճանեցաւ (1173 օգոստոս 16): Իւր յաջորդն ու եղբորորդին, Գրիգոր Դ. Տղայ, Մանուէլ կայսեր պատասխանեց (1175), թէ անհնար էր ոչ Հայերը կարենան առաջարկուած ինը գլուխներն ընդունիլ:

Մանուէլ կայսրը ինը դուխները երկուքի վերածեց, և առաջարկեց միայն Քաղկեդոնի ժողովն ու երկու բնութիւն բանաձեւը ընդունիլ (1176): Գրիգոր նորէն ընդհանուր ժո-

ղով հրաւիրեց, բայց Արեւելեան եպիսկոպոսներ ու վարդապետներ չուղեցին ժողովի դալ, և ոչ իսկ խնդիրի նիւթ ընել Յոյներուն առաջարկած կէտերը: Գրիգոր կաթողիկոսին և անոր հօրաքեռորդուոյն Ներսէս Լամբրոնացիին թախանձանքները յաջողեցան վերջապէս Հռոմկլայի մէջ ժողով մը գումարել, որ առանց յունական առաջարկներուն հաւանութիւն տալու, իւր կողմէն նոր եւ միջասահման բացատրութիւններ կազմեց Յոյներուն առաջարկելու համար: Բայց Հռոմկլայի ժողովական թուղթին Կոստանդնուպոլիս ղրկուելէն առաջ Մանուէլ կայսր մեռաւ (1180): Կայսրութեանց մէջ խռովութիւններ սկսան, և բանակցութեանց շարունակութիւնը խափանուեցաւ, և միաբանական բոլոր ջանքերը Մանուէլի կեանքովը վերջացան: Իսահակ Անդեղոս կայսրը, բոլորովին հակառակ ուղղութեան ձեռնարկեց, և միաբանական բանակցութիւնները մէկ կողմ թողլով, սկսաւ բռնական միջոցներ հրամայել (1185), կայսրութեան մէջ գտնուող Հայերը քաղկեդոնական դաւանութեան ստիպելու համար:

ԺԵ.

ՄԻՈՒԹԵՆԱԿԱՆ ԶԳՏՈՒՄՆԵՐ

Քաղաքական նպատակը հետզհետէ աւելի յստակ կը յայտնուի Հայերուն վրայ, երբ ուրիշ եկեղեցիներու հետ մերձեցման կամ միութեան համար փորձերու կը ձեռնարկեն: Անոնք հաղիւ թէ զգացին որ Յոյներուն հետ սկսած բանակցութիւններէն օգուտ պիտի չդտեն, և տեսան որ խաչակիրներուն աղղեցութիւնը Արեւելքին մէջ կը զօրանայ, և նոր փայլ մըն ալ կ'ստանայ Փրեդերիկոս Պարպարօսսա կայսեր անձամբ արշաւանքին գլուխը անցնելովը, մէկէն իրենց մտադրութիւնն այն կողմ դարձուցին և սկսան Լատիններուն հետ յարաբերութեանց մտնել: Այդ յանկարծական փոփոխութիւնը հետեւանք էր քաղաքական և ղինուորական պաշտպանութիւն մը ճարելու փափաքին, որով պիտի կարենային զօրա-

ւոր հովանաւորութեան ներքեւ՝ իրենց նոր հաստատած իշխանապետութիւնը թաղաւորութեան բարձրացնել։ Այս վերջին կէտը դժխաւորապէս լեւոն Բ. իշխանապետին (1185) ջանքերուն մեծ նպատակակէտն էր։ Սոյն այս քաղաքականութեան կ'օժանդակէին Գրիգոր Դ. Տղայ կաթողիկոսը և Ներսէս Լամբրոնացի Տարսոնի արքեպիսկոպոսը, որոնք ըստ ամենայնի լեւոնի ազդեցութեան ներքեւ էին։ Ընդհակառակն Հայաստանի ներքին դաւառներու մէջ գտնուող եպիսկոպոսներն ու կղերը, որք ընդհանրապէս Արեւելեան վարդապետականունով ճանչցուած էին, մեծ գոհունակութեամբ տեսան Հռոմկլայի ժողովին որոշումներուն անգործադիր մնալը, և բողոքի ձայներ բարձրացուցին Կիլիկիոյ մէջ յայտնուած միութենական և լուսինասէր ձգտումներուն դէմ։

Գրիգոր Դ. վախճանեցաւ առանց որոշակի բան մը ընելու (1193)։ Կաթողիկոսական աթոռին հաւանական յաջորդներ կը նկատուէին Գրիգոր Ապիրատ և Ներսէս Լամբրոնացի եպիսկոպոսները, երկուքն ալ իրենց լատինամիտ համակրութիւններով կասկածելի դարձած, և այս պատճառով Արեւելեան վարդապետներուն հակառակութեան առարկայ եղած։ Լեւոն իշխանապետ Արեւելեաններու համակրութիւնը չկորսնցնելու համար, երկուքն ալ ետեւ ձղեց և կաթողիկոսական աթոռ բարձրացնել տուաւ Գրիգոր Ե. Քարավէժը, քսաներկու տարեկան երիտասարդ եպիսկոպոսը, նախորդ կաթողիկոսներու ազգականութենէն։ Բայց ետեւ թողուած թեկնածուներուն նախանձը անտեղի զրպարտութիւններ հանեց երիտասարդ Հայրապետին դէմ, որ զահլնկէց եղաւ և Կոպիտառի բերդին մէջ բանտարկուեցաւ։ Գրիգոր Քարավէժի մարմինը անշնչացած գտնուեցաւ բերդին ներքեւը (1194), բայց չկրցաւ ստուգուիլ՝ պատահական արկածի՞ր, թէ ոչ եղեռնական ոճիրի մը արդիւնք էր եղած այդ անակնկալ վախճանը։

Միութենական ծանօթ տենչը չէր դադրած տակաւին կաթողութեան վրայ տիրապետելէ։ Արեւելեան վարդապետներուն հաստատամիտ դիմադրութեան, և Կիլիկեցի դժխաւորներուն պատրաստակամ զիջողութեան մէջտեղ, Լեւոն երկու կողմերը իրարու մօտեցնելու կերպ մը կը փնտռէր, որպէսզի ձեռքէ

չհանէ թագաւորական պսակը, զոր Լատիններ իրեն կը խոստանային: Սակայն չէր ալ կրնար Արեւելեաններու համակրութիւնը ոտնակոխ ընել, քանի որ կը մտածէր անոնց օգնութեամբ իւր իշխանութիւնը մինչեւ Հայաստանի խորերը տարածել: Գրիգոր Զ. Ապիրատի կաթողիկոսութիւնը Արեւելեանները չընդունեցին, և Բարսեղ Բ. Անեցին կաթողիկոս հռչակեցին, և Լեւոնէ պահանջեցին, որ Բարսեղի կաթողիկոսութիւնն ընդունի և Ներսէս Լամբրոնացին հայրապետանոցի գործերէն հեռացնէ (1195): Լեւոն միայն այս երկրորդ պայմանին համակերպեցաւ, և Ապիրատի կաթողիկոսութիւնը պնդեց, որով աթոռներու պառակտումը տեւեց մինչեւ Բարսեղի մահը (1206):

Միւս կողմէն Հայերուն դէպի Լատիններուն կողմը հակիլը Յոյներուն անվստահութիւնը գրգռեց, և Ալեքսիս Անդեղոս կայսրը զայն պատճառանք ըրաւ իւր կայսրութեան մէջ գտնուող Հայերուն դէմ դաւանական հալածանքը սաստկացնելու: Եռանդուն Լամբրոնացին Կոստանդնուպոլիս յըդուեցաւ (1197), որպէսզի Յոյներուն խօսք հասկցնէ և հաշտարար կացութիւն մը պատրաստէ. բայց երբ իւր պատուիրակութեան անյաջող ելքը տեսաւ, և իւր ակնկալութեանց մէջ յուսախաբ եղաւ, իւր եռանդն ալ մարեցաւ, և սկսաւ ըդդալապէս չափաւորել իւր միութենական բուռն ձգտումները:

Հայերը նորէն սկսան Լատինաց մերձեցումը մշակել, մանաւանդ որ Արեւմտեան և Արեւելեան կայսրներ համամիտ կը գտնուէին Լեւոնին արքունական թագ շնորհելու մասին (1196): Սակայն Արեւմտեայց սովորութեան համեմատ սլասլին կողմէն ալ պէտք էր շնորհումը հաստատուէր: Այս մասին պէտք եղած բանակցութիւնները երկու տարի եւս դործը երկարաձգեցին, և կրօնական միութեան մասին որոշւելիք կէտերը և դործածուելիք բանաձեւերը անվերջանալի վիճարանութեանց առիթ ընծայեցին: Պապին նուիրակը իւր առաջարկներուն մէջ այնպիսի խիստ և պահանջկոտ ձեւեր դործածեց, որ Հայ եպիսկոպոսները որոշակի մերժեցին անոնց հաւանիլ և ստորագրել: Լեւոն, որ իւր ստանալիք թագէն և անձնական օգուտէն բարձր հոգ մը ունէր, առաջարկեց որ ինքն անձնապէս զննանի և պապական նուիրակին դը-

րած պայմաններուն ստորագրէ։ Սակայն նուիրակը կը դիտէր դլխաւորապէս եպիսկոպոսներ խոնարհեցնել և եկեղեցականութեան հաւանութիւնն ստանալ։ Վերջապէս Լեւոն յաջողեցաւ նուիրակը համոզել, որ փոխանակ բոլոր եպիսկոպոսներուն համամիտ ստորագրութեան, բաւականանայ տասուերկու եպիսկոպոսներու՝ ստորագրութեամբ՝ կաթողիկոսին և թագաւորին հետ (1198)։ Ըստ այսմ թագադրութեան հանդէսը տեղի ունեցաւ 1199 յունուար 6-ին։ Պապական նուիրակը արջունական թաղը դրաւ Լեւոնին դլուխը, և կաթողիկոսն ալ թագաւորական օծումը տուաւ։ Ասոր վրայ քանի մը տարի անցաւ և Գրիգոր Զ. Ապիրատ կաթողիկոսը մեռաւ 82 տարեկան։ Լեւոն, որ թագը չստացած այնչափ նախանձալուրդութեամբ պաշտպանած էր Լատիններուն կողմը, թաղադրութենէն ետքը սկսաւ բնաւ կարեւորութիւն չտալ այն պայմաններուն՝ որոնք հաստատուած էին իբրեւ միութեան հիմնակէտեր։

Յովհաննէս Զ. Սսեցի, Մեծաբարոյ մականուանեալ կաթողիկոսին օրով (1203–1221) Լեւոն մինչեւ իսկ համարձակեցաւ պապական նուիրակին հրահանգները մերժել, և նոյն իսկ Լատին կրօնաւորներն ալ Կիլիկիայէ արտաքսել։ Յովհաննէս կաթողիկոսն ալ, որ ներքնապէս օտարներու շատ համակիր չէր, սկսաւ կարեւորութիւն չտալ 1198 տարւոյ միութենական պայմաններուն։ Միւս կողմէն, Կիլիկեցւոց ղրջողական ընթացքը առիթ տուաւ նոր հակաթոռներ ըստեղծելու, որոնք Յովհաննէսի կաթողիկոսութիւնը դժուարացուցին։ Սակայն Բարսեղ Անեցիի և Անանիա Սեբաստացիի և Դաւիթ Արքակաղնեցիի հետզհետէ վախճանիլը (1206), հակաթոռութեանց վերջ տուաւ։ Արեւելեան վարդապետներն ալ ղիջան Յովհաննէսի կաթողիկոսութիւնը ճանչնալ Զաքարէ Օրբելեանի շնորհիւ, որ Վրաց թագաւորին ներկայացուցիչն էր Հայկական գաւառներուն մէջ։ Այս կերպով կացութիւնը կանոնաւորուեցաւ և Յովհաննէս Զ. Մեծաբարոյ կրցաւ խաղաղութեամբ կնքել իւր կեանքը (1221)։

Կոստանդին Ա. Բարձրբերդցի, իւր երկարատեւ կաթողիկոսութեան ժամանակ (1221–1267), Լատիններու նպաստաւոր ուղղութեան հետեւեցաւ։ Մէկ կողմէն Լատիններուն

հետզհետէ գերակշռութիւն ստանալը, մանաւանդ Գերմանիոյ Փրեզերիկոս Բ. կայսեր (1228) և Գաղղիոյ Լուտովիկոս Թ. Սուրբ Թագաւորին (1248) անձամբ խաչակիրներու գլուխը գտնուիլը, միւս կողմէն ալ Հայոց մէջ միութեանական ձգտումներուն զօրանալը, և Արեւմտեաններուն օգնութեամբ իրենց պետական և կենցաղական գործերը զօրացնելու ճիգերը, եւս-քանզեւ քաջալերեցին քաղաքական կառավարութիւնը՝ իւր լատինասէր ընթացքին մէջ։ Այդ միջոցին է որ Իտալացի զաղթականութիւններ շատցան Կիլիկիոյ մէջ, և փոխադարձաբար Հայ զաղթականներ ալ բազմացան Իտալիոյ մէջ։ Երկու երկիրներուն և երկու աղգերուն միջեւ յարաբերութեանց յաճախելն ալ նպաստեց այդ մտերմութիւնն առաջ բերելու։ Լեւոն Թագաւոր մեռաւ առանց արու ժառանգ թողլու (1219), որով իւր Զապէլ դուստրը Թագուհի պսակուեցաւ տասնուվեց տարեկան հասակին մէջ։ Անոր առաջին ամուսնութիւնը՝ Անտիոքի կոմս Փիլիպպոսի հետ (1222), յաջող չեղաւ, և երկրորդ պսակով ամուսնացաւ Հեթումի հետ, որ Թագուհւոյն խնամակալ Կոստանդին Կոնկոսի իշխանին որդին էր։ Հեթում Թագաւոր հռչակուեցաւ (1226), և իւր զաղափարները ժամանակին ձգտումներուն հետ կատարելապէս համապատասխան գտնուեցան, այնպէս որ Կոստանդին կաթողիկոս և Հեթում Թագաւոր կրնան իրաւամբ նկատուիլ, իբր հայալատին մերձեցման գլխաւոր գործիչները թէ՛ քաղաքական և թէ՛ եկեղեցական տեսակէտէն։ Սակայն պէտք է յայտարարել, իբր իրենց գովեստ, թէ մերձեցումը հպատակութեան չհասուցին, և միութեան ձգտումներուն պատճառով ազգային արժանապատուութենէ և եկեղեցական սկզբունքներէ իսկապէս բան մը չզոհեցին, ինչ որ տեղի ունեցաւ իրենց յաջորդներուն օրով։ Նկատողութեան արժանի կէտ մըն ալ է, որ երբ Կոստանդին ու Հեթում Լատիններուն հետ լաւ յարաբերութիւններ կը մշակէին, չէին դադրած Յոյներուն հետ ալ բանակցութիւններ շարունակելէ, Յակոբ Գիտնական եպիսկոպոսին ձեռքով։

Սոյն այս Յակոբ Ա. Կլայեցի, Գիտնական մականուանեալ (1267–1286) և Կոստանդին Կատուկեցի կամ Պրօնադործ (1286–1289) կաթողիկոսներ, որք Կոստանդին Ա. Բարձր-

բերդցիին յաջորդեցին, Լեւոն Գ. Թագաւորի (1270—1287) գործակցութեամբ, ամուր մնացին իրենց անկախութիւնը աշահելու Լատիններուն հանդէպ: Բայց Հեթում Բ. Թագաւոր (1289—1307), արդէն լատինական կրօնաւոր եղած, Լատիններուն հանդէպ ստրկական համակերպութեան ուղղութիւն մը սկսաւ: Կոստանդին Բ. կաթողիկոսը, որ իրեն կը դիմադրէր, դահլնկէց ընել տուաւ, և անոր յաջորդ նշանակեց պարզամիտ ճգնաւոր մը, Ստեփանոս Դ. Հռոմկլայեցին (1290), որ քիչ ետքը Եգիպտացիներէ գերի տարուեցաւ Հռոմկլայ գղեակին առման ատեն (1292): Անկէ ետք Հեթում Բ. և լատինասէր կուսակցութիւնը յաջորդեցան կաթողիկոսական աթոռը բարձրացնել Գրիգոր Է. Անաւարդեցին, լատինամիտ ուղղութեան եռանդուն գործիչը (1293):

Նոր կաթողիկոսը սկսաւ ճշդել այն փոփոխութեան կէտերը, զորս կ'ուզէր Հռոմի եկեղեցւոյն նմանողութեամբ Հայոց եկեղեցւոյն մէջ մտցնել: Հազիւ թէ գործադրութեան պիտի սկսէր, ներքին խռովութիւններ իւր ձեռնարկը խափանեցին: Երբ նորէն խաղաղութիւնը վերահաստատուեցաւ, Սիսի մէջ ժողով մը հրաւիրեց, որպէսզի իւր մտադրած փոփոխութիւնները հաւատաւել տայ. բայց ժողովը չգումարուած ինք մեռաւ (1307): Հեթում Բ. Թագաւոր յաջորդեցաւ կաթողիկոսութեան բարձրացնել Կոստանդին Գ. Կեսարացին, իրեն համամիտ մը, և Սիսի ժողովին հաստատել տալ այն փոփոխութեանց ծրագիրը՝ որ Գրիգոր Է. Անաւարդեցիէ պատրաստուած էր: Հեթումի ուղղուած գիրը այնպիսի ռամիկ լեզու մը ունի, որ բնաւ չի յարմարիր ժողովական պաշտօնագիր մը ըլլալու: Երկրորդ գիր մըն է Լեւոն Թագաւորի ուղղուածը, որ իբր վաւերական գրութիւն ներկայացուեցաւ և ընդունիլ տրուեցաւ ժողովին:

Այս ժողովէ ետքը, մինչեւ կաթողիկոսական աթոռին Սիսէ էջմիածին փոխադրուիլը (1441), շարունակ յարաճուն լատինամիտ ուղղութիւն մը կը տեսնուի Կիլիկիոյ մէջ, եւ միութենական ձգտումներ կը զօրանան: Կոռիկոսեան գերդաստանին լատինասէր Թագաւորներուն կը յաջորդեն Լուսինեան գերդաստանին լատինագգի և հռոմէադաւան թագաւորները. իսկ երկրին քաղաքական կացութիւնը ներքին

եւ արտաքին տազնապներու հետեւանօք, օրէօր քայքայման
կը դիմէ և խռովարարներու ձեռք խաղալիք կը դառնայ:
Հայալատին համերաշխութիւնը Թաթարներու և Թուրքերու
և Եգիպտացիներու անվստահութիւնը գրգռած էր, շարու-
նակ ալ կը սաստկացնէր: Իսկ Հայեր չէին դադրեր Եւրոպիոյ
քրիստոնեայ պետութիւններուն վրայ դնել իրենց յոյսը և
անոնցմէ սպասել իրենց փրկութիւնը: Ընդհակառակն Եւրո-
պայ տկարացած և պարտասած՝ Ասիոյ մէջ իւր աղղեցու-
թիւնը կը կորսնցնէր, և իւր հաստատած իշխանութիւնները
հետզհետէ կը դադարէին: Կրօնական խնդիրներ քաղաքա-
կան խնդիրներու հետ կապուած կը մնային, և կրօնականներ
քաղաքականներու յաջողութեան անհրաժեշտ պայմաններ
կը ցուցուէին. մինչ յայտնի էր, որ եթէ կրօնականներ կա-
տարեւապէս իրականանային ալ, չէին կրնար ակնկալուած
քաղաքական արդիւնքին հասցնել: Կաթողիկոսներ փոփո-
խակի իրարու կը յաջորդէին, երբեմն կատարեւապէս լատի-
նամիտներ, երբեմն ազգային եկեղեցւոյ զգացում կրողներ:
Բայց ամէն առթի մէջ չէին կրնար մրցիլ Լուսինեան գեր-
դաստանի հռոմէադաւան կաթողիկ թագաւորներուն հետ, և
ոչ ալ անոնց ուղղութիւնը խափանել: Միայն թէ Հայ Եկե-
ղեցին հաստատապէս և պաշտօնապէս իւր կացութիւնը
չկորսնցուց, և վերջնապէս հռոմէական կաթողիկ սկզբունք-
ներուն չհամակերպեցաւ, և Հռոմի եկեղեցիէն չվաստկուե-
ցաւ: Հայ Եկեղեցին կրցաւ պահել և պահեց իւր ինքնուրոյն
կառավարութիւնը, և իւր յատուկ դաւանութիւնը, թէեւ
չկրցաւ բոլորովին արգիլել բարեկարգութեան թուլութիւն-
ները և կարգապահութեան ղեղծումները: Տասնուհինգ Լա-
թողիկոսներ եւս նստեցան Սիսի մէջ Գրիգոր Է. Անաւարդե-
ցիէ մինչեւ Գրիգոր Թ. Մուսաբէգեանց, մէկուկէս դարու
տեւողութեան միջոցին (1294 - 1441): Յիշատակուած եղե-
լութիւններն ու պարագաները նկատի առնելէ ետք, պէտք է
խոստովանիլ թէ հայրապետանոցին Սիսի մէջ եղած ժամա-
նակամիջոցը, Հայոց կաթողիկոսութեան համար բարեյա-
ջող և բարեբաստիկ շրջան մը չեղաւ:

Է Զ Մ Ի Ա Ծ Ի Ն Վ Ա Ր Ա Դ Ա Ր Զ Ը

Հայոց Եկեղեցին ամենամեծ տագնապի և դժուարա-
կնճիւ շփոթութեանց մէջ կը գտնուէր հինգեւտասներորդ
դարուն առաջին կէսին: Կիլիկիոյ Թագաւորութիւնը վերջ-
նապէս ջնջուած էր (1375): Սիս քաղաքը Եգիպտացւոց իշ-
խանութեան ներքեւ ինկած էր: Լեւոն Զ. Լուսինեան Թագա-
ւոր գերի տարուած էր: Միայն քանի մը իշխաններ դեռ դի-
մադրութիւն կ'ընէին՝ Ամանոսի բարձունքներուն և Տաւրո-
սի կիրճերուն ապաւինած: Հայոց կաթողիկոսական աթո-
ռին զօրութենէ ու պայծառութենէ ինկած ըլլալուն աստի-
ճանը բացատրելու համար բաւական ըլլայ յիշել, որ կաթո-
ղիկոսներէն վեց վերջինները (1377 - 1432), աթոռը իրարմէ
յափշտակած էին իրենց նախորդը սպաննել տալով և յաջոր-
դութիւնը գնելով: Միւս կողմէ իրենց վճարած գումարը
փոխանակելու համար, ոչ մէկ զեղծումի և ոչ մէկ կեղեքու-
մի առջեւ կանգ չէին առներ: Ո՛չ վարդապետութիւնը ուղիղ
և ուղղափառ պահելու նախանձայուզութիւն ունէին, և ո՛չ
ալ ծանր զիջողութիւններէ կ'զգուշանային, բաւական էր որ
անձնական օգուտի կողմը ապահովէին: Հռոմէադաւան կա-
թողիկոսութեան քարոզութիւնը անարգել կը տարածուէր Կի-
լիկիոյ մէջ Փրանկիսկեան միաբանութեան լատին կրօնա-
ւորներու ձեռքով: Միեւնոյն ատեն Դոմինիկեան միաբա-
նութեան լատին կրօնաւորներն ալ Մեծ Հայքի մէջ կ'աշխա-
տէին հետեւողներ շատցնել, և Ունիթքը կամ Միաբանող
եղբարց հայալատին միաբանութիւն մըն ալ կը կազմէին,
որոնց առաջին վարիչն էր եղած Բարթողիմէոս Բոնոնիացի
լատին եպիսկոպոսը: Խրիմի մէջ գտնուող Հայ գաղթական-
ներն ալ, իրենց Գենուացի տիրապետողներու քաջալերու-
թեամբ Հռոմի հետ ուղղակի յարաբերութեանց կը մտնէին:
Մինչեւ իսկ պատգամաւորութիւն մըն ալ կը ղրկէին Փլո-

րենտիոյ ժողովին (1439), Հռոմի հետ միաբանութեան խընդիրին վրայ բանակցելու համար:

Աղթամարի աթոռը, որ կանուխ բաժնուած էր Գրիգոր Պահլաւունի ընտրութեան առթիւ (1114), Մայրաթոռի հետ հաշտուած էր Յակոբ Գ. Սսեցի կաթողիկոսին օրով (1409), և յիշնաւոր հաղորդակցութեան մտած էր Ս. Գրիգոր Տաթեւացի վարդապետին միջնորդութեամբ, որ բաժանման հետքերը ջնջելու իմաստուն նախաձեռնութիւնն ունեցած էր: Այս հաշտութեան հետեւանքն եղաւ, որ Աղթամարայ կաթողիկոսներ Սսոյ աթոռին հետզհետէ յառաջացող քայքայումը տեսնելով, և Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ ուղղափառութիւնը պաշտպանել ուզելով, Սիսի մէջ տիրապետել սկսող աղթարմայութեան դէմ սկսան զինուիլ, թէպէտեւ միանգամայն իրենց աթոռը բարձրացնելու նպատակն ալ ուրանալ չենք ուզեր: Սիւնեաց մեծ դպրոցը, որ դարերէ ի վեր ուսումնականութեան և ուղղափառութեան հռչակը արժանապէս կը վայելէր, վերջին ատենները նոր ուղեւորութիւն և նոր դարդացում ստացած էր Յովհաննէս Ռոտնեցի (†1388) և Մաղաքիա Ղրիմեցի (†1394) և Գրիգոր Տաթեւացի (†1410) սուրբ վարդապետներուն ջանքին և խնամքին շնորհիւ: Ասոնց աշակերտներուն բազմութիւնը ազգային եկեղեցւոյն աղէտալի և ողբալի վիճակը տեսնելով, որոշեցին դարման մը ընել: Այս եղաւ չարժաոյթը, որ ըստիպեց վերահաս վտանգին դիմաց հիմնական միջոցներ և արմատական հոգածութիւններ ձեռք առնել: Յայտնի տեսնուեցաւ, որ այլեւս ոչ մէկ քաղաքական պատճառ կամ օգտակար փաստ կար, որ հայրապետական աթոռը իւր նախնական և նուիրական տեղէն հեռու մնար: Եւ որոշեցին նորէն զայն դարձնել էջմիածին, որ համեմատաբար աւելի խաղաղ վիճակ մը ունէր Պարսկական թագաւորութեան ներքեւ, քան Սիսը՝ Եգիպտական տիրապետութեան ներքեւ: Գրիգոր Թ. Մուսարէզեանց, որ կաթողիկոսական աթոռը դրաւած էր, տեղափոխուելու հրաւիրուեցաւ: Ինքն չչարժուեցաւ, բայց գործին չընդդիմացաւ, և իւր եպիսկոպոսներ համակերպեցան: Էջմիածնի մէջ գումարուած աղգային ընդհանուր ժողով մը, ուր եօթն հարիւրէ աւելի ժողովա-

կաններ հաւաքուած էին, եպիսկոպոսներ, վանահայրեր, վարդապետներ, աւագերէցներ, իշխանազուններ և գլխաւորներ (1441 մայիս), — պաշտօնապէս եւ հանդիսապէս աթոռին տեղափոխութիւնը որոշեց, հաստատեց և հռչակեց: Երբ նոր կաթողիկոս ընտրելու կարգը հասաւ, զանազան թեկնածուներու մէջ եղած մրցումը վերջացնելու համար, բոլորովին դուրսէն մէկու մը վրայ միացան, և Կիրակոս Վիրապեցի, սրբակրօն և ճգնազգեաց եկեղեցականը, որ բնաւ նախընթաց գործողութեանց մասնակցութիւն ունեցած չէր, կաթողիկոս ընտրուեցաւ: Այդ կերպով կը լռէր երեք զօրաւոր թեկնածուներու բուռն մրցակցութիւնը, որոնք էին Զաքարիա Աղթամարայ կաթողիկոսը, Զաքարիա Հաւուցթառեցի Սիւնեաց դպրոցին առաջնորդը և Գրիգոր Զալալբէգեան Արտազու արքեպիսկոպոսը:

Նոր և բարեյաջող շրջան մը բացուած կ'երեւէր Հայոց Եկեղեցւոյն առջեւ: Նոր կարգադրութեան զօրութեամբ, Կիլիկիոյ մէջ տիրել սկսող միութենական զիջողամիտ ձգտումները կը դադրէին: Աղթամարի աթոռը վերջնապէս և կատարելապէս Մայրաթոռի հետ կը միանար, կարող և ուսեալ անձեր գործին գլուխը անցած էին, որոնց գործունէութիւնը բարեգուշակ էր եկեղեցւոյն ապագային համար: Դժբախտաբար այդ գեղեցիկ և միախառնական հեռապատկերներ իրականութիւն պիտի չգտնէին, բուռն կիրքեր ամէն բան պիտի վտանգէին, անհատական շահը հանրային շահին պիտի նախադասուէր, և Հայաստանեայց Եկեղեցին պիտի չվայելէր ակնկալած խաղաղութիւնն ու պայծառութիւնը: Կիրակոս կաթողիկոս կարող չեղաւ կացութեան տիրապետել, և երկու տարի ետքը հրաժարեցաւ և գործէ քաշուեցաւ (1443), և իրեն յաջորդեց Գրիգոր Ժ. Զալալբէգեան: Զաքարիա, Աղթամարայ կաթողիկոսը, որ Կիրակոսի հրաժարելէն ետքը ինքզինքը Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս հռչակած էր, էջմիածին եկաւ, Գրիգորը հալածեց և աթոռը գրաւեց (1461), բայց տարին չլրացուցած պարտաւորուեցաւ ետ դառնալ: Գրիգոր Զալալբէգեան նորէն իւր տեղը եկաւ, և անոնք որ իրեն օգնական ու գործակից եղած էին, աթոռակցութեան բարձրացուց, կաթողիկոսական օծում և անուն

և լիազոր իշխանութիւն տալով անոնց : Այս շնորհին արժանացան Արիստակէս Բ. Աթոռակալ և Սարգիս Բ. Աջատար, և այս ժամանակէն սկսան տեսնուիլ, էջմիածնի մէջ, մէկէ աւելի կաթողիկոսներ, որոնք միեւնոյն ատեն կատարեալ իշխանութիւն կը վարէին, թէպէտեւ օրէնքին աչքին, մէկէն զատ միւսները լիազոր տեղակալներ կամ օգնական աթոռակիրներ էին : Այդ կացութեան բուն նպատակն էր զանազան ազդեցիկ եկեղեցականներու փառասիրութիւնը յազդեցնել և տարբեր կուսակցութեանց գլխաւորները շահիլ . իսկ օգտակար կողմը եղաւ, աթոռոյ յաջորդութիւնը ապահովել, երբ օրինական ընտրութիւններ կատարելու դիւրութիւն ու միջոց կը պակսէին : Կաթողիկոսի մը մահուան առիթին, անմիջապէս աթոռակիցը կամ աթոռակիցներուն երէցագոյնը անոր կը յաջորդէր, առանց ընդմիջումի և աթոռոյ պարապութեան վտանգի : Իրօք ալ, նկատելով երկրին մէջ տիրող խռովութիւնները և անկարգութիւնները, և Հայերուն ցրուած ու անջատուած կացութիւնը, շատ դժուար, գրեթէ անհնար պիտի ըլլար կանոնաւորապէս ընտրողական ժողովներ գումարել և աթոռի շարունակութիւնը ապահովել :

Առաջին դարերէն սկսելով Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի աջ բազուկին մասունքը իբրեւ կաթողիկոսական աստիճանին յատկանիշն ու անոր իշխանութեան երաշխաւորութիւնը նկատուած էր, և Սուրբ Աջոյ անունով և զօրութեամբ կը տրուէին օրհնութիւնները և կը կատարուէին նուիրագործութիւնները, և նոյն իսկ սուրբ միւռոնի տեառնագրութիւնը : Սուրբ Աջը կաթողիկոսներուն հետ մէկտեղ թափառած էր իրենց երկարաժամանակեայ պանդխտութեանց ատեն, և նոյն իսկ աթոռին Սիսէ էջմիածին փոխադրութիւնը Սուրբ Աջին ներկայութեամբ հաստատուած ու վաւերացած էր : Զաքարիա Աղթամարցին, իւր կարծեցեալ կաթողիկոսական իրաւունքը պահպանելու դիտմամբ, Սուրբ Աջը մէկտեղ Աղթամար տարաւ, երբ ստիպուեցաւ էջմիածինէ հեռանալ (1462) : Նուիրական մասունքը Աղթամար մնաց, մինչեւ որ Վրթանէս Օծոպեցի եպիսկոպոսը յաջողեցաւ զայն Աղթամարէ վերցնել և էջմիածին դարձնել (1477), բոլորովին հետաքրքրական և ճարտար դարձուածքով մը :

Բայց ասկէ առաջ Էջմիածինի մէջ տեղի ունեցած շփոթութիւնները քաջալերեցին Կարապետ Եւդոկիացի եպիսկոպոսը, Սսոյ կաթողիկոսական աթոռն վերանորոգելու (1447) իբր փաստ և իբր հաստատութեան նշանակ Աջ մը երեւան հանելով: Այդ պարագային կ'սկսի Սսոյ մէջ մասնաւոր կաթողիկոսութեան մը գոյութիւնը, որ առաջ իբր հակառակաթոռ սկսաւ, բայց ետքը Մայրաթոռին հետ հաշտուեցաւ և հաղորդակցութեան մտաւ, և այնպէս ալ մինչեւ այսօր կը շարունակէ:

Գրիգոր Զալալբէգեանցի օրէն սկսելով (1443) Էջմիածնայ աթոռը շարունակ ներքին խռովութեանց և արտաքին շփոթութեանց մէջ մնաց մինչեւ Մովսէս Գ. Տաթեւացի կաթողիկոսին ընտրութիւնը (1629): Երեսունէ աւելի կաթողիկոսներու անունները կը յիշուին աթոռին վրայ, ու մանք իբր բուն կաթողիկոս և ուրիշներ իբր պարզ կաթողիկոսակից, և այդ բազմութեան մէջէն չենք կրնար յիշատակել այնպէս կարող և արդիւնաւոր մէկը՝ որ ժամանակին կացութեան վրայ տիրապետած ըլլայ: Էջմիածինը պարսկական պետութեան ներքեւ էր, Երեւանի խաները գրեթէ ինքնիշխան կը կառավարէին այդ երկիրը, և Էջմիածինի ներքին շփոթութեանց մէջ միայն կեղեքելու և դրամ կորզելու կողմը կը մշակէին: Միշտ աւելի տուողին կողմը կը բռնէին, և երբ յօժարակամ տուողներ չէին գտներ բռնութեամբ կորզելու ճանպան կը դործածէին. մինչեւ իսկ կաթողիկոսները մարմնական խոշտանդանքներու կ'ենթարկէին, փրկանքի առիթ ստեղծելու համար: Այդ կացութեան ներքեւ անհնար էր լուրջ և կանոնաւոր գործողութեան ձեռնարկներ կատարել: Կատարեալ անկման նկարագիրն է, որ ամբողջ միջոցը կ'ուրուագծէ: Այդ կաթողիկոսներուն մէջէն կրնանք գովութեամբ յիշել Միքայէլ Սեբաստացին (1542 - 1564 - 1570), որ մէկ կողմէն Աղթամարի և Աղուանից կաթողիկոսներուն յաւակնութիւնները կրցաւ զսպել, և միւս կողմէն Հայ տպագրութեան սկզբնապատճառն եղաւ: Նա Իտալիա ղրկեց Աբգար Եւդոկիացին (1562), որպէսզի նորագիւտ տպագրութեան արհեստը ուսումնասիրէ, և այդ նպատակով Պիոս Դ. պապին ուղղուած յանձնարարականներ ալ տուաւ անոր ձեռ-

քը: Արգարի յաջողցուցած առաջին տպագրութիւնները կատարուեցան Վենետիկ քաղաքը 1565 տարին: Թէպէտ առաջ ալ մինչեւ 1512 տարին տպագրուած հայերէն գիրքեր կը գտնուին, սակայն այդ գիրքերը Եւրոպացի տպագրիչներու ձեռքով և Հայ վաճառականներու քաջալերութեամբ յառաջ եկած պատահական արդիւնքներ են միայն: Բուն հայկական կանոնաւոր և շարունակեալ տպագրութիւնը Միքայէլ կաթողիկոսի օրէն կ'սկսի, որուն այս ձեռնարկը բարեյաջող եղաւ և հետզհետէ հայ տպարաններ շատցան Վենետիկ, Հռոմ, Կոստանդնուպոլիս, Էջմիածին, Ասպահան և Ամսդերտամ քաղաքներու մէջ: Ասոնց արտադրած գործերուն ամենէն կարեւորը և ամենէն ալ ընտիրը, 1666-ին Ամսդերտամի մէջ, Ոսկան վարդապետի ձեռքով տպուած պատկերադարդ աստուածաշունչն է:

ԺԷ.

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍՈՅ ՊԱՏՐԻԱՐԺՈՒԹԻՒՆԸ

Կաթողիկոսական աթոռին Սիսէ Էջմիածին փոխադրուելուն գրեթէ ժամանակակից է, Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքական աթոռի մը սկզբնաւորութիւնը: Մէհմէտ Բ. Ֆաթիհ, Օսմանեան թագաւոր, կայսրութեան մայրաքաղաքը գրաւելէն ետքը պէտք ունեցաւ արմատական կարգադրութիւն մ'ընել Յոյներուն հպատակութիւնը ապահովելու համար: Օսմանեան օրէնսդրութիւնը ամբողջապէս կրօնական կամ իսլամական էր, և բոլոր անհատական, ընտանեկան և կենցաղական իրաւունքները, բացարձակապէս մահմէտական կրօնքին սկզբունքներէն ներշնչուած էին: Ասկէ առաջ իսլամ պետութիւնները, երբ քրիստոնէական երկիրներ կը նուաճէին, երկու պայմաններէն մէկուն հետեւելու պարտաւորուած էին. կամ իրենց կրօնքը բռնի ընդունիլ տալ իրենց նուաճած ժողովուրդներուն, և կամ անոնց ինքնուրոյն կառավարութիւն և յատուկ կենցաղական կացութիւն մը շնորհել: Արդ, այս երկու պայմաններէն ոչ մէկը կը յար-

մարէր Կոստանդնուպոլսոյ, որ նորահաստատ իսլամական մայրաքաղաքը կը հռչակուէր: Մէհմէտ Ֆաթիհ այդ դժուարութիւնը լուծեց, Յոյներուն կրօնական պետին, այսինքն է պատրիարքին թողլով այն ամէն կենցաղական և քաղաքային իշխանութիւնները՝ որոնք ներքին և սերտ կապակցութիւն ունէին քրիստոնէական կրօնքին վերաբերեալ կէտերուն հետ: Այս կերպով կրօնական պետին իրաւասութեան ներքեւ անցան այն ամէն խնդիրներ և գործեր՝ որոնք կը պատկանէին քրիստոնէաներու ընդհանուր կեանքին, ամուսնական խնդիրներուն, ընդհանուր դաստիարակութեան, բարեգործական հաստատութեանց, կրօնական պահանջից, եկեղեցական պաշտօնէից, կրօնապատկան գործոց, եւայլն: Այսպէս ծագում առաւ Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքներուն քաղաքական իշխանութեան կամ կայսերական պատրիկութեան նման կերպարան մը ստանալը (1453):

Աշխարհակալ Թաղաւորը, այս կերպով Յոյներուն կացութիւնը ճշդելէ ետքը, մտածեց անոնց դիմացը ուրիշ զբոստոնէական տարր մըն ալ կազմակերպել. տարր մը՝ որ աւելի կապուած է իրեն տէրութեան շահերուն: Բազմաթիւ Հայ գաղթականութիւն մը փոխադրեց Կոստանդնուպոլիս քաղաքը, և զայն ղետեղեց քաղաքին շրջանակի Թաղերուն մէջ, պարիսպներուն ներքեւ ու գլխաւոր դռներուն մօտ: Միեւնոյն առիթով, իբրեւ առաւել վստահութեան միջոց, Յոյները հաւաքուեցան քաղաքին մէջտեղերը, աշտարակներէն և ամրութիւններէն հեռու: Արդէն Հայերը՝ Օսման Ա. Ղազի Թաղաւորին օրէն՝ Թուրքերուն կատարեալ վստահութիւնը կը վայելէին: Այս առիթը նոր Հայ գաղթականութիւնը Յոյներուն համար կազմակերպուած ձեւին և դիրքին վերածուեցաւ: Յովակիմ եպիսկոպոս, որ Փոքր Ասիոյ մէջ գտնուող Հայ գաղթականներու առաջնորդն էր, և Կուտինայէ Պրուսա անցած էր, Պրուսայէ Կոստանդնուպոլիս փոխադրուեցաւ, և ստացաւ միեւնոյն աստիճանն ու պատուանունը, իշխանութիւնն ու իրաւասութիւնը (1561), որոնք Յոյներուն պատրիարքին տրուած էին:

Այս կերպով կառավարութեան ճանչցած, Յոյն և Հայ երկու պատրիարքները նկատուեցան արեւելեան քրիստոնէ-

ութեան երկու մեծ հատուածներուն գլխաւոր պետերը: Այս բաժանումը հիմնուեցաւ պարզապէս հաւատոյ դաւանութեան տարբերութեանց վրայ, տոհմային կամ ազգային տարբերութեանց տեսակէտէն անկախաբար: Որչափ Երկաբնակ Որթոդոքսներ կային, Յոյն, Պուլկար, Սըրպ, Առնաւուտ, Ուլահ, Պուղտան, Ռուսէն, Խրուաթ, Գարամանցի, Ասորի, Մելքիդ, Արաբացի, ամէնքն ալ իրենց ժողովուրդներով ու պետերով Յոյն պատրիարքին ներքեւ դրուեցան: Միւս կողմէն ալ որչափ Միաբնակ Ուղղափառներ կային, Հայ, Վրացի, Աղուան, Ասորի, Քաղդէացի, Ղիտի, Հապէշ, ամէնքն ալ իրենց ժողովուրդներով և պետերով ենթարկուեցան Հայ պատրիարքարանի իրաւասութեան:

Հրէաներ այն ատեն օրինաւորապէս և պաշտօնապէս ճանչցուած մարմին մը չէին կազմեր: Իսկ հռոմէադաւան կաթողիկոսներ, որք են Լիվանքիւս կոչուած Արեւելցի Լատիններ, պարզապէս իբր օտարազգիներ կը նկատուէին: Իսկ բնիկ Արեւելցիներէն անոնք, որ հռոմէական կաթողիկոսեան կ'անցնէին, իրենց դաւանափոխութեամբ տարբեր հաւարակութեան կերպարան կամ կացութիւն չէին ստանար: Նոյն իսկ կրօնի արտաքին գործողութեանց համար, ինչպէս են, կնունք, պսակ, թաղում, եւայլն, իրենց պատկանած պատրիարքութեան պաշտօնեաներուն ղիմելու ստիպուած էին: Այդ կազմակերպութիւնը անփոփոխ մնաց յաջորդ դարերու մէջ, և միայն նոր վերջացող դարուն կէսին մասերը Քաթօլիք միլիէթ մը կազմուեցաւ ինքնուրոյն պատրիարքութեամբ (1830): Անկէ ետքը սկսան հասարակութիւններ հետզհետէ բաժնուիլ ու շատնալ դաւանութիւններու և ծէսերու տարբերութեանց համաձայն:

Կոստանդնուպոլսոյ Հայ Պատրարքները սկսան հետզհետէ իրենց իշխանութիւնը կազմակերպել և իրաւասութիւնները կեդրոնացնել, և հնարաւորութեան սահմանին մէջ՝ իրենց ձեռքը ամփոփել ազգային ամբողջ վարչութիւնը: Իրենց վարչական գործունէութիւնը հետզհետէ տարածուեցաւ կայսրութեան բոլոր գաւառներուն վրայ: Նոյն իսկ հոգեւորապէս՝ Սսոյ և Աղթամարայ կաթողիկոսութեանց և Երուսաղէմի պատրիարքութեան պատկանեալ թեմերուն

վրայ: Հայոց պատրիարքութեան առաջին ատեններուն պատմութիւնը՝ աթոռներու և թեմերու փոխադարձ խնդիրներու շարք մըն է, շարունակ քաղաքան խռովութիւններու և պատերազմական շփոթութիւններու հետ խառնուած: Այդ մանրամասնութիւններ մենք դանց կ'ընենք, և չենք ուզեր մեր պատմական ամփոփումը և ընդհանուր տեսութիւնները ծանրաբեռնել այնպիսի պարագաներով, որ մեզ մեր բուն նպատակէն կը հեռացնեն:

ԺԸ.

Զ Ա Ր Թ Ո Ւ Մ Ի Դ Ա Ր Ը

Ճշմարտութիւնը խօսելու մեր խղճահարութիւնը մինչեւ անխորհրդապահութեան ծայրայեղութիւնը մղել չքաջուեցանք և համարձակ յայտնեցինք այն աղէտալի կացութիւնը՝ որուն հասած էին Հայ Եկեղեցին և ազգութիւնը միջին դարու ատենները: Բայց արդարութենէ չչեղելու համար, պէտք է նաեւ յայտարարել, թէ հնար չէ բնաւ Հայ Եկեղեցին մեղադրել իբր քաղաքական և կենցաղական անկումին պատճառ, և իբր պատասխանատու ազգին գլուխը եկած աղէտներուն, ինչպէս որ հռոմէականութեան ջատագովներէն ոմանք յանդգնած են ըսել: Միջնադարեան Արեւմուտքին անկեալ և ողբալի վիճակը, և Հռոմէական եկեղեցւոյ կողմէն յանուն կրօնի գործուած մեծեղեռն զեղծումները, բաւական են Հայոց Եկեղեցին մեղադրանքէ զերծ պահելու և իրեն դէմ խօսող անդուռն բերանները կարկելու:

Արեւելեան քրիստոնէութեան մասին խստապահանջ դատաստան մը ընելէ առաջ, պէտք է միտքի առջեւ բերել այն սարսափելի կործանումը և այն աղէտալի աւերածները, որք Արեւելքէն և Հարաւէն իրենց վրայ հասած էին, և այն խիստ հալածանքները՝ զորս նա կը կրէր յաղթական բռնապետներու կողմէն: Պէտք է յիշել այն մտաւորական խաւարը, որուն ներքեւ կը ճնշուէր քրիստոնեայ ժողովուրդը իւր տիրապետողներուն կամքով: Պէտք է կշռել այն զրկումը

ամէն միջոցներէ և դիւրութիւններէ, որոնք թէ՛ նիւթապէս և թէ՛ բարոյապէս խաւարը փարատելու պիտի ծառայէին: Վերջապէս պէտք չէ մոռնալ այն ահագին զոհողութիւնները՝ զորս Արեւելեան քրիստոնեաներ պարտաւոր էին յանձն առնուլ, մինչեւ իսկ իրենց նիւթական գոյութիւնը պահելու համար:

Այս ամէն դժուարութեանց հակառակ, նորէն Հայ ազգն եղաւ, որ առաջին անգամ Արեւելքի մէջ, արթննալու և կանգնելու նախաքայլն առած ըլլալու պարծանքն ունեցաւ, և հաստատամիտ ճիգերով աշխատեցաւ այդ աղէտալի կացութենէն դուրս ելլել: Ոչ մի քաղաքական փոփոխութիւն զինքն չէր քաջալերեր, ոչ մի պատրաստական դիւրութիւն՝ ողեւորութիւն չէր ընծայեր: Բայց նա, յուսահատ ըլլալու չափ ծանր պարադաներու ներքեւ ալ, ետ չկեցաւ իւր ճիգերէն, և շարունակեց ձեռք երկնցնել ամէն կողմ, ուսկից որ զարգացման լոյսի և փրկութեան յոյսի ամենափոքր նշոյլն ալ կը տեսնէր:

Հաղիւ թէ վերածնութեան առաջին նշանները կը սկըսէին ճառագայթներ սփռել Արեւմուտքի վրայ, Հայեր անմէջնապէս կը փութային Եւրոպայի կողմերն հասնիլ, որ իրենց մտաւորական վերակենդանութեան քաղցը յագեցնեն: Միքայէլ կաթողիկոսէն զրկուած պատգամաւորութիւնը, որ Ասիոյ խորերէն մեկնելով Կիւթէնպէրէ՛ն գիւտին ետեւէն կ'երթար, Հայուն փութաջանութեան ամենէն նշանաւոր յայտարարութիւնն է: Դժբախտաբար Արեւմուտք, կրօնական բուռն մոլեռանդութեան ներքեւ կը գտնուէր, և ամենէն սաստիկ և աններողամիտ քաղաքականութեան հետեւող էր: Արեւմուտք ոչ մէկու կը նպաստէր, ոչ մէկուն ալ կ'ուզէր օգնել, եթէ նա նախապէս հռոմէադաւան կաթողիկոսութեան լուծին ներքեւ չմտնէր: Արեւմուտքէն որեւէ պաշտպանութիւն և օժանդակութիւն ստանալու անհրաժեշտ պայմանը՝ պապութեան հպատակութիւնն էր, որ այն ատեն զերագոյն իշխողն էր Եւրոպայի մէջ: Իրօք ալ երբ անոր կրօնական սկզբունքներուն համամիտ չեղողներ խարոյկներու վրայ անողոքաբար կ'այրուէին, հնար է՞ր միթէ որ դիւրութիւն և օժանդակութիւն ընծայուէր Արեւելեան եկեղեցիներու հա-

ւատացեալներուն, եթէ Հռոմի հետ միութեան չխոնարհէին: Կրնա՞նք արդեօք մոռնալ, որ Փրանկիսկոս Ասսիզեանի, Դոմինիկոս Կուչմանի և Իգնատիոս Լոյօլայի աշակերտները՝ բոլոր իրենց քարոզչական եռանդն ու նախանձայուզութիւնը կը գործածէին Արեւելքին հին քրիստոնեաները, Արեւմուտքին նոր քրիստոնէութեան դարձնելու և բոլոր իրենց ոյժը կը վատնէին, որպէսզի նախնական եկեղեցւոյ աւանդապահ հաւատացեալները, լատին դպրոցականութեան նորահնար վարդապետութիւններուն ընդունելութեան բռնադատեն:

Այդ ցաւալի պարագաներու մէջ էր, որ Հայեր երբեք ընթացքի կը բռնադատուէին, երբեմն զիջողական և հաշտարար, և երբեմն հաստատամիտ և անհաշտ: Զիջողական էր ընթացքին, ցորչափ սլահանջուած կէտերը խոհական ներողամտութեան սահմանին մէջ կը մնային. հաստատամիտ էր, երբ խոհականութեան թոյլ տուած չափէն աւելին կը պահանջուէր: Զիջողական էր, մինչեւ որ տանելի զոհողութեան համապատասխան օգուտ մը կը յուսացուէր. հաստատամիտ էր, երբ օգուտը պէտք է՝ ըլլար չափադանց և աններելի զոհողութեանց փոխանակութեամբ գնել: Այս էր ընդհանրութեան ընթացքը. բայց եղան ոմանք՝ որոնք զիջողութեան հոգին մինչեւ ծայրագոյն աստիճանը տանիլ չլարանեցան, յառաջադիմական փափաքներու ծայրայեղ տենդէն մղուելով. մինչ ուրիշ շատեր, բացարձակապէս կը մերժէին իրենց սկզբունքներէն հրաժարիլ, նոյնիսկ արտաքին և կեղծուրաց երեւոյթներով: Այդ բացատրութիւնները պէտք է միշտ միտքի առջեւ ունենալ, եթէ լաւ ճշդել կ'ուզուի նշանակութիւնն այն եղելութեանց՝ որոնք տեղի ունեցան Հայոց մէջ, Արեւմուտքի մէջ սկսած յառաջդիմական շարժումին մասնակցելու անյազ բաղձանքով:

Յառաջդիմասէր ուղղամիտ գործիչներուն գլուխը պիտի յիշենք Մովսէս Գ. Տաթեւացի կաթողիկոսին անունը, որ հայրապետութեան բարձրանալէ շատ առաջ նուիրուած էր բարեկարգութեան և նոր կազմակերպութեան գործին: Էջմիածնի աթոռը անոր նախանձայոյզ գործունէութեան կը պարտի այն ամէն նորոգութիւնները՝ որոնք զինք կատարեալ կործանման վտանգէն պահեցին: Նա Պարսից տէրութենէն

ալ ստացաւ կեղեքումներուն վերջաւորութիւնը, որոնց ներքեւ երկար ատենէ ի վեր աթոռը կը հեծէր: Հարկերու թեթեւացման և ասլահարկութեան շնորհներ ալ ձեռք ձգեց: Բարոյական կենցաղին բարենորոգման և եկեղեցական վարդապետութեանց ուղղութեան մասին ալ նշանաւոր արդիւնքներ ունեցաւ: Իւր կաթողիկոսական ընտրութիւնը նոր գործունէութենէ աւելի, կատարուած գործունէութեան վարձատրութիւնն եղաւ, վասնզի շատ համառօտ եղաւ կաթողիկոսական պաշտօնավարութեան տեւողութիւնը, երեք տարի միայն (1629 – 1632): Անոր յաջորդը, Փիլիպպոս Աղբակեցի (1633 – 1655), իւր նախորդին սկզբնաւորած բարեկարգական ձեռնարկները առջեւ տարաւ: Թուրքիա ալ ճանապարհեց, և Կոստանդնուպոլսոյ ու Երուսաղէմի պատրիարքութեանց խառնակ գործերը իւր ազդեցութեամբ կարգադրեց: Մտադրութիւն դարձուց Լեհաստանի գաղթական Հայերուն վրայ, և զապեց զանոնք հռոմէական կաթողիկոսութեան բռնադատող Նիկոլ եպիսկոպոսին ջանքերը: Ժողով մըն ալ դումարեց Երուսաղէմի մէջ (1651), և Էջմիածնի ու Սսոյ աթոռներուն միջեւ տիրող հակառակութիւնները վերջացուց՝ Սսոյ աթոռը Մայրաթոռոյ հետ կանոնական հաղորդակցութեան մէջ դնելով, ինչպէս կանուխէն այդ բանը կատարուած էր Աղթամարի աթոռին նկատմամբ: Աշխատեցաւ նաեւ հայրապետական աթոռին նիւթական վիճակը բարւոքել, և ելեւմտական միջոցներ շատցնել: Այդ նպատակով ջրանցքներ բացաւ, և ջրաբաշխական ճարտար կերպով Էջմիածնի ընդարձակ հողերը ոռոգուելու վիճակի մէջ մտցուց:

Յակոբ Գ. Զուղայեցի (1655 – 1680), միեւնոյն ուղութեամբ գործեց: Դժբախտաբար ծանր գժտութիւններ ծագեցան Կոստանդնուպոլսոյ մէջ, և ինք պարտաւորուեցաւ այն կողմ դարձնել իւր ուշադրութիւնը: Հռոմէ դրկուած քաբողիչներ, Կղեմէս Կալանոս՝ Թէաթիւնեան լատին կրօնաւորին գլխաւորութեամբ, սկսած էին հետեւողներ գտնել Հայերուն մէջ: Անոնցմէ Թովմաս Բերիացի վարդապետը, մինչեւ իսկ պատրիարքական աթոռը գրաւելու կը յաջողէր, թէպէտեւ չուտով ժողովուրդին կողմէն աթոռէ կը վտարւէր: Միեւնոյն ատեն Եղիազար Այնթապցի եպիսկոպոսը, որ

Հետզհետէ Կոստանդնուպոլսոյ և Երուսաղէմի պատրիարք եղած էր, ինքզինք Թուրքիոյ Հայոց կաթողիկոս կը հռչակէր, իբր էջմիածնի հակաթոռ: Յակոբ կաթողիկոս պարտաւորուեցաւ անձամբ Կոստանդնուպոլիս գալ (1664), և գործերը կարգադրելէն ետքը նորէն իւր աթոռը վերադարձաւ (1667): Բայց շփոթութիւնները և երկպառակութիւնները նորէն զօրացան Կոստանդնուպոլսոյ մէջ, և պէտք եղաւ որ Յակոբ կաթողիկոս անգամ մըն ալ անձամբ Կոստանդնուպոլիս գայ (1679), ինչ որ ծերունին կատարեց հակառակ իւր անցած տարիքին: Բայց չկրցաւ ծանր հոգեբու եւ աշխատութեանց տոկալ, և այնտեղ վախճանեցաւ 82 տարեկան հասակին մէջ (1680): Մարմինը թաղուեցաւ Բերայի ազգային դերեզմանոցին մէջ, ուր շիրիմը մինչեւ այսօր հաւատացելոց ընդհանուր յարգանաց առարկայ է և բարեպաշտական ուխտատեղի:

Կաթողիկոսական աթոռը իբր երկու տարի դատարկ մնաց հակաթոռ Եղիազարի յարուցած շփոթներուն պատճառով, և խառնակ կացութիւնը չկրցաւ կարգի մտնել, բայց եթէ երբ նոյնինքն հակաթոռը կանոնապէս կաթողիկոս ընտրուեցաւ: Եղիազար Այնթապցիի կաթողիկոսութիւնը ինը տարի տեւեց (1682 – 1691), և արդիւնաւոր և օգտակար պաշտօնավարութիւն մը եղաւ: Իրեն չէին պակսեր ո՛չ լաւ մտադրութիւններ և ո՛չ յաջող ձիրքեր: Եւ անգամ մը որ իւր փառասէր ձգտումները իրենց յաջուրդը գտան, բոլոր իւր կարողութիւնն ու աշխատութիւնը եկեղեցւոյն և ազգին օգտակար ընելու գործածեց: Այս կերպով իւր ետեւէն պատուաւոր յիշատակ թողուց, և Հայոց Եկեղեցւոյ հայրապետական շարքին ընտիրներէն մին նկատուեցաւ:

ԺԹ.

Ո Ի Թ Ե Ի Տ Ա Ս Ն Ե Ր Ո Ր Դ Դ Ա Ր

Զարգացման և յառաջդիմութեան և ուսման սէրը, որ բոլոր Հայերուն սիրտերուն մէջ բորբոքած էր, և որ չատերուն վրայ միջոցներու խտրութեան զգուշութիւնն ալ կը

մոռցնէր, մեծապէս ձեռնտու եղաւ հռոմէադաւան քարոզիչներուն, իրենց դաւանութիւնն ու վարդապետութիւնը հայոց մէջ տարածելու:

Ութեւտասներորդ դարուն սկիզբները հռոմէադաւան կաթողիկներու խմբակ մը կազմուած էր արդէն Կոստանդնուպոլսոյ մէջ: Բերայի մէջ գտնուող Լատին կրօնաւորներ ամէն տեսակ հրապոյրներ կ'առատացնէին, և Գաղղիոյ «Ամենաքրիստոնեայ» թագաւորներուն դեսպաններն ալ իրենց զորութեամբը կը պաշտպանէին, և նոյն գործունէութեան կ'առաջարկէին: Թէպէտեւ նորադարձ կաթողիկները կը շարունակէին պաշտօնապէս Հայոց պատրիարքարանին իշխանութեան ներքեւ մնալ, սակայն գործօն կուսակցութիւն մը կազմած էին և կը ձգտէին մինչեւ իսկ ազգային վարչութիւնը ձեռք անցընել և պատրիարքարանին տիրապետել: Ասոնց դէմ, իրենց ազգային եկեղեցւոյն հաւատարիմ և անոր դաւանութեան վրայ հաստատուն եղողներն ալ, որոնք թէ՛ թուով զօրաւոր էին, և թէ՛ Օսմանեան կառավարութեան առջեւ ազդեցութիւն կը վայելէին, կ'աշխատէին ամէն հնարաւոր միջոցներով իրենց հնաւանդ եկեղեցին պաշտպանել, և այդ նորադարձներուն գործած հնարքներուն առջեւն առնել, և քաջալերութիւն տուող ազդեցութեանց ոյժը կոտրել: Քանի որ այդ նորադարձ հռոմէադաւական կաթողիկները՝ օտարներու հետ սերտ և գաղտնի յարաբերութեանց մէջ կը գտնուէին, բնական էր որ այս երեսէն կառավարութեան աչքին կասկածելի երեւային: Այս է իրենց դէմ գործածուած միջոցներուն սկզբնական ծագումը, և իսկական նշանակութիւնն այն կարգադրութեանց՝ զորս կառավարութիւնը հրամայած է նոր կաթողիկ եղող Հայերուն դէմ: Կաթողիկներ աշխատած են իբր կրօնական հալածանքներ ներկայել անոնք, սակայն իսկապէս ներհակընդդէմ մրցումներու պատահական զէնքեր են: Որովհետեւ նորադարձ կաթողիկներն ալ միեւնոյն կերպով կը մաքառէին Հայոց պատրիարքարանին դէմ, և չէին խղճեր զայն ամբաստանել, իբր թէ Ռուսական կառավարութեան դիտումներուն ծառայելու հակումներ ունենայ:

Կոստանդնուպոլսէ դուրս հռոմէադաւան կաթողիկութիւնը յաջողութիւն գտաւ աւելի Մամպուլտի և Բերիայի

մէջ: Մելքոն Թասպասեան և Աբրահամ Արծիւեան եպիսկոպոսներ յայտնապէս հռոմէականութեան յարեցան, ինչ որ իրենց վրայ հրաւիրեց պատրիարքարանի խստութիւնները: Հռոմէադաւաններն ալ իրենց կողմէն յօգուտ կը գործածէին Գաղղիոյ դեսպաններուն ազդեցութիւնը, և անով հաւատարիմ Հայադաւաններուն վրայ կը բռնանային: Աշխարհածանօթ իրողութիւններ են Եւդոկիացի Աւետիք պատրիարքի արկածները, որ Գաղղիոյ դեսպանին պահանջմամբ առաջին անգամ Եէտիգուլէի աշտարակին մէջ բանտարկուեցաւ (1703), և վերջէն Թենետոս աքսորուելու առիթով, նենգութեամբ յափշտակուեցաւ, և բռնի Գաղղիա տարուեցաւ (1705), ուր հաւատաքննական ատենի վճիռով խիստ բանտարկութեան դատապարտուեցաւ և բռնադատեալ դաւանափոխութեան մէջ վախճանեցաւ (1711):

Այստեղ առանձին պէտք է յիշենք Մխիթար Սեբաստացի վարդապետը: Ուսման փափաքով սաստիկ վառած և դաւանական մասին լայնախոհ գաղափարներ տածող եկեղեցական մը, որ առաջ ձեռնարկեց Վենետիկի հանրապետութեան Պեղոպոննէս (Մօրա) Թերակղզւոյն վրայ տիրապետութենէն օգտուելով, ուսումնական վանականութիւն մը հաստատել այնտեղ (1712), քրիստոնեայ պետութեան հովանաւորութեան ներքեւ: Բայց իւր ձեռնարկը խանգարեցաւ, երբ Վենետիկի հանրապետութիւնը Օսմանցիներէ յաղթուելով պարտաւորուեցաւ Պեղոպոննէսը թողուլ: Այն ատեն Մխիթար վարդապետ որոշեց նոյն իսկ Վենետիկի հանրապետութեան կեդրոնը դիմել, և այնտեղ հաստատել իւր գաղափարած վանականութիւնը, և յաջողեցաւ ալ այդ նպատակին համար Վենետիկ քաղաքին մօտերը Սուրբ-Ղազար կղզեակին ստացութեան շնորհն ընդունիլ (1717): Մխիթար վարդապետ Իտալիոյ մէջ գտնուելով՝ ստիպուեցաւ հռոմէական պապութեան պայմաններուն համակերպիլ, որպէսզի կարենայ անարգել իւր ծրագրած նպատակին հետեւիլ և մտաւորական զարգացման գործը յաջողցնել: Բայց խոհական խորհրդով հեռու մնաց քարոզչական և մարդորսական գործունէութիւններէն: Այդ ուղղութիւնը, որ աւելի համապատասխան էր իւր ազգօգուտ գործունէութեան, ա-

ւանդաբար պահուեցաւ իւր միաբանութեան կողմէ ութեւտասներորդ դարուն մէջ, ուրկէ ետքը ուրիշ ուղղութիւններ մուտ գտնել սկսան: Բայց ասիկա պատճառ մը չէ, որ գովութեամբ չիշատակենք այն գրական ծառայութիւններն և օգուտները՝ զորս ազգին ընծայած է Մխիթարեան միաբանութիւնը, իւր կրկնակի՝ Վենետիկեան և Վիեննական ճիւղերով, և Հայոց լեզուն և Հայ գրականութիւնը ճոխացուցած է բազմաթիւ և գնահատելի երկասիրութիւններով(*):

Ուրիշ վանական հաստատութիւն մըն ալ հիմնուեցաւ միեւնոյն ժամանակ Լիբանանի լեռներուն վրայ, Մարոնի ժողովուրդին հովանաւորութեամբ, Աբրահամ Աթթարեան վարդապետի ձեռքով, և Անտոնեան միաբանութիւն անունով: Այս միաբանութեան ալ նպատակը միեւնոյնն էր, ինչ որ էր Լատին աշխարհին մէջ հաստատուող միւս միաբանութեան նպատակը. միայն Լիբանանի դիրքը աւելի պիտի նպաստէր իրեն՝ Հայ ազգութեան հետ մօտէն չլիման առաւելութիւնը պահպանելու: Թուրքիոյ հարաւակողման գաւառները, տակաւին կը պահէին Կիլիկիոյ թագաւորութեան վերջին ժամանակներուն լատինամիտ յիշատակները, որով այս կողմի Հայերը աւելի մօտ էին լատինական կաթողիկոսութեան համաձայնելու: Այդ զգացումներն էին թերեւս, որ ասոնց համարձակութիւն տուին քանի մը քահանաներով և Կիլիկիոյ անունով հռոմէադաւան կաթողիկոսութիւն մը կազմակերպել, և Աբրահամ Արծիւեան եպիսկոպոսը կաթողիկոս հռչակել (1740): Աբրահամ փութաց անձամբ Հռոմ երթալ և Բենեդիկտոս ԺԴ. պապին ներկայանալ՝ իբր թէ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս ըլլար: Բենեդիկտոս պապ, հարկաւ պիտի գիտնար, թէ ի՛նչ արժէք կրնար ունենալ ներկայացող անձին յաւակնոտ յայտարարութիւնը: Բայց անհիմն գործին իսկութիւնը պարզելով՝ իրեն հպատակողնե-

(*) Մեծ Սեբաստացին նախափորձեր ըրած է Հայաստանի սահմաններէն ներս եւ նոյն իսկ Պոլսոյ մէջ եւ Հայաստ. Եկեղեցւոյ հովանիին տակ, եւ սակայն ոչ քաջալերութիւն եւ ոչ նպաստաւոր պայմաններ գտնելով իր հաստատապէս առաջադրած նպատակին իրագործման համար, — առած է վերջին վճռական քայլը: ՀՐՏ.

րուն քաջալերութիւնը կոտրել չուզեց, և Հռոմի աթոռին Արեւելքին վրայ ունեցած նպատակին նպաստաւոր առիթ մը նկատեց: Ուստի իւր կողմէն Հայ կաթողիկ նոր պատրիարքութիւն կամ կաթողիկոսութիւն մը ստեղծեց (1742), պաշտօնապէս և ըստ ամենայնի Հռոմի աթոռին ենթարկեալ ըլլալու պայմանով:

Հռոմէական կաթողիկ հաստատութիւնները, Հռոմի Պրոպագանդային միջոցները, և Գաղղիոյ տէրութեան պաշտպանութիւնը, ազդուապէս նպաստեցին կաթողիկոսութեան Հայոց մէջ տարածուելուն, որչափ ալ արդիւնքները համապատասխան չեղան գործածուած միջոցներուն մեծութեան և ձեռք առնուած միջոցներու զօրութեան: Եւրոպական շփումները, որ մարդորսական ճիգերու բնական հետեւանքն էին, նպաստեցին իրաւ՝ ազգին մէջ մտաւորական մակերեւոյթը աստիճան մը բարձրացնելու, բայց միեւնոյն արդիւնքը ձեռք ձգուած կ'ըլլար նաեւ առանց դաւանափոխական պայմանին, քանի որ զգացումներու հետզհետէ զարգացումը և ժամանակին հոլովումը և յարաբերութեանց յաճախութիւնը, բաւական պիտի ըլլային անշուշտ միեւնոյն նպաստաւոր արդիւնքը արտադրելու: Ասոր մէկ փաստն ունինք Վարդան Բաղիշեցի վարդապետին ձեռնարկին մէջ, որ նոյն իսկ Ամլորդոյ վանքին մէջէն գիտցաւ ուժգին զարկ մը տալ մտաւորական զարգացման ներքին գաւառներու մէջ: Իւր աշակերտութենէն, Յովհաննէս Կոլոտ և Յակոբ Նալեան Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքներ և Գրիգոր Շղթայակիր Երուսաղէմի պատրիարք, կրցան նշանաւոր ծառայութիւններ ընել և արդիւնքներ ցուցնել միեւնոյն նպատակով, առանց իրենց ազգային եկեղեցւոյն անհաւատարիմ գտնուելու: Այս երախտաւոր անձերու շնորհիւ է որ ութեւտասներորդ դարուն մէջ զգալի զարգացման արգասիքներ սկսան յառաջ գալ ազգային կեանքին և եկեղեցական բարեկարգութեան շրջանակներուն մէջ:

Վերջին էջերուն մէջ սկսանք առաջին տեղը տուած ըլլալ Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքութեան: Այս մասին մեր արդարացումը կը գտնենք Թուրքիոյ պատրիարքութեան շարունակաբար ստացած կարեւորութեան, և Ամենայն Հա-

յոց հայրապետութեան աթոռին հետզհետէ նուազած կարեւորութեան մէջ: Այն օրէն որ բաղմաթիւ և զօրաւոր զաւթականութիւն մը գետեղուեցաւ թուրքիոյ մայրաքաղաքին մէջ, և իրեն գլուխն ալ պատրիարքական աթոռ մը հաստատուեցաւ, Կոստանդնուպոլիս սկսաւ Հայութեան և ազդային շահերուն կեդրոն ըլլալ: Մինչ միւս կողմէ տասն կաթողիկոսներ, որ Եղիազար Այնթապցիին յաջորդեցին, Նահապետ Եղեսիացիէն սկսելով (1691 – 1705) մինչեւ Յակոբ Յ. Շամախեցի (1759 – 1763), յիշատակութեան արժանի նոր ձեռնարկ մը չունեցան, թէպէտ ամէնքն ալ Մայրաթոռին պայծառութեան փափաքողներ և իրենց դուռն կացութիւնը պահողներ եղան: Սիմէոն Երեւանցի կաթողիկոսը (1763 – 1780), որ տասներէն ետքը նստաւ, սոյն դարուն մէջ Մայրաթոռին վրայ գտնուող ամենէն նշանաւոր դէմքն է: Իւր անխոնջ աշխատութիւնը արգասաւոր և օգտակար արդիւնքներ ունեցաւ, էջմիածնի ստացութիւնները օրինաւոր արձանագրութիւններով կարգադրուեցան, Մայրաթոռին սեփական իրաւունքները պաշտպանուեցան, ժառանգաւորաց վարժարանը բարեկարգուեցաւ, տպարան մը բացուեցաւ, եւ թղթաշինութեան գործարան մը հիմնուեցաւ: Նոյնինքն Սիմէոն եղաւ, որ Ռուսական կառավարութեան հովանաւորութիւնն ստանալու համար առաջին յարաբերութիւնները հաստատեց, կաթողիկոսական դիւանատուն մը կազմեց օրինաւոր դիւանագրութիւններով, և ազգային եկեղեցւոյ տօնացոյցին մէջ ալ փոփոխութիւններ կատարեց, աւելի կանոնաւոր և հաստատուն ձեւ մը տալով անոր, որ թէպէտ սկիզբները դիտողութեանց տեղի տուաւ, բայց հետզհետէ տարածուեցաւ և ընդհանուր Հայ Եկեղեցւոյ մէջ գործածական դարձաւ:

Ղուկաս Կարնեցի կաթողիկոսը (1780 – 1799), որ Սիմէոնի յաջորդեց, ջանաց անոր ձեռնարկները լրացնել եւ հաստատուն գործել: Վեց եպիսկոպոսներէ բաղկացած մնայուն ժողով մըն ալ կազմեց Մայրաթոռոյ մէջ, իբրեւ կաթողիկոսական խորհրդակից, եկեղեցական գործերու միօրինակ և կանոնական ընթացք տալու նպատակով: Նա ինքն եղաւ որ էջմիածնի Մայր տաճարին ներքինն ալ զարդերով

և նկարներով ճոխացուց :

Անդին, Կոստանդնուպոլսոյ մէջ, Չաքարիա Փոգուզեան պատրիարքը (1773 — 1799), որ դարուս պատրիարքներուն շարքը կը փակէ, Սիմէոնի արժանաւոր մրցակիցն եղաւ իրեն բարեկարգիչ գործունէութեամբ : Իւր ամենէն մեծ արժանիքն եղաւ եկեղեցականաց դաստիարակութեան և զարգացման զօրաւոր զարկ մը տուած ըլլալը : Ինքն անձամբ ուսուցչութեամբ կը զբաղէր՝ հասցնելու համար կարող և յաջողակ աշակերտներ, որոնք պատրաստելէն ետքը թեմական վարչութեանց և ուսումնական հաստատութեանց գլուխը կը դնէր : Արմաշի վանական վարժարանը, որ այնչափ նշանաւոր պատրիարքներ և եպիսկոպոսներ տուած է Կոստանդնուպոլսոյ աթոռին, Չաքարիայի աշակերտներէն Բարթողիմէոս Կապուտիկեան և Պօղոս Գարաբոյճեան եպիսկոպոսներուն աշխատութեամբ յառաջ եկած հաստատութիւն մըն է (*) :

Ի.

Ի Ն Ն Ե Ի Տ Ա Ս Ն Ե Ր Ո Ր Գ Դ Ա Ր Ը

Ղուկաս կաթողիկոս և Չաքարիա պատրիարք միեւնոյն տարին մեռած էին (1799), և իննեւտասներորդ դարը երկու աթոռներուն ալ պարապութեամբ և ընտրողական բուռն պայքարներով սկսաւ : Թէ՛ Էջմիածնի և թէ՛ Կոստանդնուպոլսոյ համար ընտրելիներ պէտք էին, և կարծես թէ Արեւմուտքը տակնուվրայ ընող խռովութիւնը՝ Արեւելքի վրայ ալ ազդեցութիւն կը ներգործէր, և Հայերն ալ չփութութեանց կը զբաղէր : Յովսէփ Արղութեան, Դաւիթ Ղորղանեան և Դանիէլ Սուրմառեցի եպիսկոպոսներ Էջմիածնի աթոռին համար կը մրցէին, և ամէն մէկն ալ իրեն կուսակցութիւնն ունէր : Թէպէտեւ առաջինը յաղթական ելաւ և ընտրութիւնը յաջողցուց, բայց աթոռոյ ստացութեան չհա-

(*) Այժմ ակերակ : ՀՐՏ.

սած՝ մեռաւ: Երկրորդը թէպէտ յաջողեցաւ աթոռը գրաւել, և քանի մը տարի ալ պահել, բայց վերջապէս մերժուեցաւ, և երրորդն եղաւ, որ օրինաւորապէս կաթողիկոսական աթոռ բարձրացաւ: Թէպէտ ան ալ շատ երկար չապրեցաւ (1807 — 1808), բայց իւր օրով կրցաւ էջմիածնի մէջ խաղաղութիւն և հաշտութիւն հաստատել, և կանոնաւոր վարչութիւն սկզբնաւորել:

Կոստանդնուպոլսոյ մէջ ալ, անհաւատալի արագութեամբ պատրիարքներ իրարու տեղ կ'անցնէին: Դանիէլ Սուրմառեցի, Դաւիթ Ղորղանեան, Յովհաննէս Չամաչըրճեան, Գրիգոր Խամսեցի, և դարձեալ Յովհաննէս Չամաչըրճեան, իրարու յաջորդեցին, երեք տարիէ պակաս ժամանակի մէջ (1799 — 1802), բայց այս վերջինը կրցաւ աթոռի վրայ մնալ բաւական տարիներ (1802 — 1813), և այդ պարագային օգտուեցաւ պատրիարքարանի գործերուն մէջ կանոնաւորութիւն և օրինաւորութիւն մտցնել:

Իննեւտասներորդ դարուն էական և առանձնայատուկ նկարագիրն եղած է, ժողովրդական տարրին տրուած՝ սլաւոնաբարձարանի գործերուն աւելի ընդարձակ մասնակցութիւնը, և աշխարհականներուն եկեղեցական գործերուն միջամտութեան կանոնաւորումը, յատկապէս ընտրուած և քուէի դրութեամբ կազմուած ժողովներու ձեռքով: Այդ բանին առաջին փորձը կատարուեցաւ, երբ փափաք կար հռոմէական կաթողիկոսեան յարողներու կողմէ յուզուած վէճերուն վերջ տալ, հնարաւոր եղած կերպով մը: Փնտռուածը երկու կողմին համար ընդունելի միջին դրութիւն մը գտնելն էր, որով հնար ըլլար առաջն առնել այն դժուարութեանց և հակառակութեանց, որք կ'սպառնային վտանգաւոր ձեւ մ'առնել: Գաղղիոյ կառավարութիւնը ձեռներէջ դիրք մը առած էր, և կ'աշխատէր այս միջոցով ընդարձակել իւր ազդեցութիւնը Արեւելքի մէջ: Առաջին անգամ խառն յանձնաժողով մը կազմուեցաւ, որ պատրիարքարանի մէջ գումարումներ ունեցաւ (1810): Առաջինին ապարդիւն ելքէն ետք՝ երկրորդ յանձնաժողով մը եւս կազմուեցաւ (1816), նպատակ ունենալով երկու կողմին աստուածաբանները դէմ դէմի բանակցելու բերել, որ տարաձայնութիւնները պարզուին: Երեք

տարի ամբողջ՝ վիճաբանութիւնները շարունակեցին (1817 – 1820), առանց արգիւնք մը յառաջ բերելու. թերեւս անհամաձայնութիւններ և հակառակութիւններ աւելի ալ զօրացան: Երբ կաթոլիկութեան յարածներուն կողմը բաժնուելու ձգտումներով կը գործէր, ազգային եկեղեցւոյն հաւատարիմ եղողներ միութիւն պահել կը պահանջէին, բայց իրենց սկզբունքին վրայ զիջողութիւն չէին ընդուներ: Այդ տարածայնութիւնները շարունակեցին մինչեւ ռուսերթուրք պատերազմէն ետքը (1829), երբ Եւրոպական տէրութիւններու միջամտութեամբ, Օսմանեան կառավարութիւնը՝ Հայոց մէջ տիրող երկպառակութիւնը արմատաքի վերջացնելու համար, որոշեց բոլորովին անջատ ու անկախ հասարակութիւն կամ ազգութիւն (միլլէթ) մը կազմել Քաթուլիֆ անունի ներքեւ և այդ հասարակութեան մէջ անխտրաբար համախմբել բոլոր հռոմէադաւան կաթոլիկութեան հետեւող օսմանեան հպատակները, ինչ ցեղէ և ինչ ծէսէ ալ ըլլան:

Այդ առաջին անջատումը բողոքական տէրութիւններն ալ քաջալերեց, նոյն օրինակին հետեւիլ իրենց դաւանութեան յարողներուն համար: Առաջին բողոքական քարոզիչը Կոստանդնուպոլիս հասած էր, կաթոլիկ հասարակութեան կազմուելէն տարի մը ետքը (1831), և անմիջապէս կ'սկսէր իւր քարոզութեամբ իրեն հետեւողները կազմակերպել: Բողոքական քարոզութեան ձեռնարկը շուտով կ'ընդարձակուէր դպրոցական հաստատութիւններու և նիւթական նպաստներու շնորհիւ, որոնք խիղճեր գնելու միջոցներ կը դառնային, եւ այնչափ յաջողութիւն ու ընդարձակութիւն կը գտնէր, որ նոր անջատում մըն ալ իրականացաւ Հայութեան մէջ, և նոր հասարակութիւն կամ ազգութիւն (միլլէթ) մըն ալ կազմուեցաւ պաշտօնապէս Փրօթէսթան անունի ներքեւ (1847): Ասիկա ալ կաթոլիկ հասարակութեան նմանութեամբ, իւր մէջ կ'ամփոփէր ամէն փրօթէսթանութեան կամ բողոքականութեան յարողները, առանց ցեղի կամ ազգի խտրութեան, և առանց զանազան յարանուանութիւններու տարբերութեան: Այս երկու անջատուած մասերը, Քաթուլիք և Փրօթէսթան հասարակութիւնները, թէպէտ հիմնապէս հաւատոյ դաւանութեան տեսակէտէն կազմուած էին առանց ցեղի կամ ազգի տարբե-

բութեան, բայց երկուքն ալ մեծամասնութեամբ Հայերէ կազմուած եղան, անջատուած Հայ հասարակութիւններ ըլլալու չափ: Մենք չենք վարանիր յայտարարել, որ եթէ այդ անջատումները մէկ կողմէ Հայութիւնը տկարացուցին, անոր մէջ ներհակ շահեր ստեղծելով և միութեան ոյժը կոտրելով, միւս կողմէն անուղղակի կերպով Արեւմտեան աշխարհի հետ յարաբերութիւններն ընդարձակելու առիթ ընծայեցին, երբ տակաւին այդ յարաբերութիւնները շատցնելու միջոցները նուազ էին:

Երբ այդ բաժանումները կը կատարուէին Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքարանին շրջանակին մէջ, էջմիածնի կաթողիկոսութեան շուրջն ալ քաղաքական փոփոխութիւններ տեղի կ'ունենային: Պարսկական տիրապետութեան ներքեւ էր Հայաստանի այդ մասը և կը կառավարուէր խաներու ինքնազուխ իշխեցողութեամբ, որ երթալով բռնաւորական և անտանելի կը դառնար: Հայեր, իբրեւ կացութեան դարման, սկսեր էին իրենց աչքերը Ռուսիոյ կայսրներուն դարձնել և անոնց պաշտպանութեան դիմել: Իբրեւ առաջին քայլ, սկսեր էին՝ հարստահարութիւններէ ազատելու համար՝ խումբ խումբ Ռուսական տէրութեան կողմերը դադրել: Բայց յետոյ աւելի արմատական դարման կարծեցին, նոյն իսկ Ռուսական տէրութիւնը հրաւիրել հիւսիսային Հայաստանի կողմերը, որոնք իբրեւ Կովկասեան երկիրներու յարակից՝ նոյն անունին ներքեւ կոչուիլ սկսան: Յովսէփ Արղուութեան արքեպիսկոպոսը այդ դադափարին սկզբնապատճառն ու մշակողն եղաւ, և ատոր համար Կատարինէ Բ. կայսրուհւոյն (1762 – 1796) և Պօղոս կայսեր (1796 – 1801) սիրելին եղաւ, և մինչեւ իսկ իւր ազգատոհմին համար իշխանական պատուանդանն ու արտօնութիւնն ստացաւ: Ռուսական տիրապետութիւնը հետզհետէ իւր յառաջխաղացումը շարունակեց, և իւր արշաւանքները Հայաստան ալ հասան: Երեւան ու էջմիածին Ռուսական տէրութեան ներքեւ մտան (1828), և Հայ կամաւորներու գունդ մըն ալ այդ դորձին օժանդակեց, Ներսէս Աշտարակեցի արքեպիսկոպոսին հրամանատարութեամբ: Այդ առթիւ Նիկողայոս Ա. կայսրը (1825 – 1855) իւր խոստումները առատապէս ընդարձակեց,

մինչեւ իսկ Հայերուն աչքին ինքնուրոյն իշխանութեան ակնկալութիւնը փալիլեցուց, և այդ խոստումները երաշխաւորելու դիտմամբ, պահ մը Հայկական նախագ անունն ալ տուաւ նոր տիրապետած գաւառներուն: Բայց այդ ամէնը քաղաքագիտական ճարտարութիւններ եղան և տիրապետութիւնը դիւրացնելու առաջնորդեցին: Երբ տիրապետութիւնը լրացաւ ու հաստատուն ձեւ առաւ, Ռուսական կառավարութիւնը մինչեւ իսկ Հայոց կրօնական կամ հոգեւորական գործերուն վրայ ալ ազդեցութիւն ունենալու ձեռք զարկաւ: Այդ նպատակով հրատարակուեցաւ Պալաժէնիա կոչուած կանոնադրութիւնը (1836), յատկապէս Հայոց համար, որ կաթողիկոսական վարչութիւնն ու իրաւունքները պետականներու հետ յարաբերութեան մէջ ղենելու ձեւին ներքեւ, բաւական ընդարձակ դուռներ կը բանար քաղաքական իշխանութեան առջեւ: Թէպէտեւ այդ կանոնադրութեան մասին դիտողութիւններ եղան Ռուսիոյ, Թուրքիոյ և Հնդկաստանի Հայերուն կողմէն, սակայն ազդեցութիւն չունեցան: Պալաժէնիան մինչեւ այսօր իւր կատարեալ ազդեցութեան և կազմակերպութեան մէջ կը մնայ: (*)

Նորէն Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքութեան դառնալով, պէտք է դիտել տանք, թէ որչափ ալ պաշտօնապէս բացարձակ էր Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքներուն իշխանութիւնը, սակայն իրենք ալ գործնականապէս ենթարկուած էին Ամիրա կոչուած ազգային գլխաւորներուն ազդեցութեան: Ասոնք պարզապէս դրամական ազնուապետութիւն մը կը կազմէին, և գլխաւորներ նկատուելու համար անկէ զատ ուրիշ փաստ կամ առաւելութիւն չունէին: Այդ դրութեան բնական հետեւանք և անխուսափելի արդիւնք եղող ղեղծումները, զգացումներու զարգացումն ու ժամանակին փոփոխութիւններն ալ վրայ գալով, և Եւրոպիոյ՝ գլխաւորապէս Գաղղիոյ մէջ կրթուած ուսումնական նոր սերունդ մըն ալ մէջտեղ ելլելով՝ նոր շարժում մը սկսաւ ազգային գործերուն ընթացքին մէջ, և հասարակութեան զանազան դասակարգերուն մէջ հանրային գործերուն մասնակցելու

(*) Այժմ գոյութենէ դադրած: ՀՐՏ.

եռանդ մը երեւան եկաւ : Ասոնց հետեւեցան պատրիարքարանի գործերուն համար յատուկ ժողովներու կազմութիւնը, եւ ժողովներուն ընտրողական դրութեամբ կազմուիլը՝ առանց դասակարգային տարբերութեանց : Ամենէն առաջ կազմուածն եղաւ պարզապէս ելեւմտական յանձնաժողով մը (1841) : Աւելի ուշ կազմուեցան ընդհանուր վարչութեան համար Կրօնական ժողով մը տասնուչորս և Քաղաքական ժողով մը քսան անդամներով (1847) : Ասոնցմէ բխեցաւ դաստիարակութեան գործերու յատկացուած Ուսումնական խորհուրդ մը (1853) : Ժողովներու և խորհուրդներու կազմութիւնը ստիպողական դարձուց կանոնադրութեան պէտքը, փոխադարձ ձեռնհասութիւնները ճշդելու և պաշտօնավարութեան կերպերը որոշելու համար : Այս նպատակով յօրինուեցաւ Սահմանադրութիւնը (1860) : Իբր ազգային վարչութեան հիմնական օրէնք, Սահմանադրութիւնը Օսմանեան կառավարութեան պետական հաստատութեան ներկայացուեցաւ, բայց հաստատութիւնը առանց ղեկավարութեան ձեռք չանցաւ : Երեք տարի տեւող բանակցութիւններէ և զանազան ժողովրդական ցոյցերէ ետքը միայն՝ Բարձրագոյն Դուռը հաստատութիւնը տալու որոշման յանգեցաւ և պաշտօնականութիւնը լրացուց (1863) :

Այդ կանոնադրութիւններն ու կազմակերպութիւնները, որոնք մտաւորական յարաճուն զարգացման արտադրութիւններ են, և հասարակութեան մէջ տեղի ունեցած յառաջդիմութեան արդիւնքը կը կազմեն, նոր շարժումներու և ընդարձակումներու սկզբնապատճառ եղան : Մտաւորական և կենցաղական կեանքին մէջ՝ ինքնաբերաբար կատարուած հոլովման օրէնք է, որ նոյն իսկ արդիւնքներ փոխադարձաբար ուրիշ արդիւնքներու պատճառ կը դառնան, և այսպէս զարգացման ասպարէզը կ'ընդարձակեն : Հայոց մէջ ալ տեղի ունեցած երեւոյթը՝ միեւնոյն օրէնքին դործադրութիւնն էր : Ինչպէս ամէն մարդկային ընկերութիւններ, Հայկականն ալ իւր մէջ բնական օրէնքին յարաճուն և զարգացուն հոլովումները պէտք էր ունենար : Այդ բնական ընթացքին համեմատ, իննեւտասներորդ դարը Հայոց կենցաղական շրջանակին մէջ զգալի բարւոքումներ արտադրեց : Վարժարան-

ներ բազմապատկուեցան, Եւրոպական համալսարաններու և բարձրագոյն ուսումնարաններու մէջ կրթուած Հայ երիտասարդութեան թիւը ընդարձակուեցաւ, նախնական կրթութիւնը ամէն կողմ տարածուեցաւ, առեւտրական և սեղանաւորական տուներ շատցան թէ՛ Թուրքիոյ և թէ՛ Ռուսիոյ մէջ, և Հայազգի անհատներ, իւրաքանչիւրը իւր գրտնուած երկրին կաթ որդեգրած հայրենիքին մէջ, կառավարական դիւանագիտական ու զինուորական մեծամեծ պաշտօններու հասան և բարձր դիրքերու տիրացան:

Հայ ազգին և Հայ Եկեղեցւոյն միջեւ եղած և շարունակ պահուած սերտ յարաբերութիւնը կամ կապակցութիւնը՝ ազդեց եկեղեցւոյն վրայ ալ, որ իւր կարգին մեծապէս օգտուեցաւ զգացումներու անկաշկանդ եւ լայնախոհ սկզբունքին մէջ: Եկեղեցական վարչութիւնը աւելի կանոնաւոր և աւելի գործունեայ եղաւ, կղերը հետզհետէ աւելի դաստիարակուեցաւ, կրօնական շինութիւններ բարեղարդուեցան, նուիրատուութիւններ առատացան, արարողութիւններ աւելի շինիչ և ազդեցիկ եղան, քարոզութիւններ աւելի կանոնաւոր և աւելի օգտակար ոճ ստացան, և ամէն ճիւղերու մէջ եկեղեցական գործողութիւնները իսկական բարեօրոշումներ և զարգացումներ երեւան բերին: Այդ զգացումներուն առտիճանաբար բարձրացումը, պէտք էր որ բնական կերպով Հայոց ձգտումները շարունակ դէպի լաւագոյնը մղէր, կենցաղական բարօրութեան կատարելագոյն վայելքին բաղձանքները աճեցնէր և համարձակութիւն ազդէր քաղաքակիրթ աշխարհին լսել տալու, թէ իրենք ալ օրինաւոր փափաք մը կը տածեն, որպէսզի արդեամբ և ճշմարտութեամբ մասնակցին այն բարեօրոշմանց և բարօրութեանց, զորս զարգացեալ քաղաքակրթութիւնը մարդկութեան համար կը պատրաստէ և անոր կ'ընծայէ:

Խօսքի բնական ընթացքով, երբ կը հասնինք այդ կէտին, պէտք էր որ մենք անցնէինք բացատրել Հայ տարրին ընտիր ճիրքերը, թուէինք այն յաջողակութիւնները որոնց լուսաւոր փաստերը ցուցած է մարդկային գործունէութեան ամէն ճիւղերուն մէջ, և ճշդէինք այն դերն ու դիրքը՝ զորս կրնայ ունենալ ապագային մէջ: Բայց այս պահուս մենք տակաւին

կ'զգուշանանք այդ տեսութիւններու շրջանակին մէջ մըտնել, և կը շարունակենք նախապէս ուրիշ կարեւոր կէտեր ալ բացատրել:

Միայն իբրեւ այս գլխուն կնիք, և իբրեւ մեր գաղափարներուն և տեսութեանց ամփոփում, պէտք է աւելցնենք, թէ քաղաքակրթութեան և յարաձգիմութեան և ազատութեան այն մեծ շարժումը, որ բովանդակ Հայութեան, այսինքն Ռուսիոյ, Թուրքիոյ և Պարսկաստանի Հայերուն վրայ կը տեսնուի, արդիւնք է մեծաւ մասամբ իւր եկեղեցական դասակարգին ձեռքով սկզբնաւորուած գործունէութեան և ազդեցութեան:

ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ

ԴԱԽԱՆԱԿԱՆ ՍԿՋԲՈՒՆՔՆԵՐ

Եթէ մէկ կողմէն ստոյգ է, որ քրիստոնէութեան ամէն ճիւղերը և ամէն յարանուանութիւնները, իրենց արմատ կը ճանչնան Աւետարանը, Նոր Կտակարանը առաքելական Թուղթերով լրացած և Հին Կտակարանի գիրքերով ամբողջացած, միւս կողմէն ալ յայտնի է որ քրիստոնէութեան անունի ներքեւ եղող բոլոր հասարակութիւնները, ոչ միայն իրարմէ կը տարբերին նոյն իսկ էական սկզբունքներու մէջ, այլեւ վարդապետական խնդիրներու մասին յաճախ իրարու հանդէպ բացարձակ հակասութեան մէջ կը գտնուին: Բայց հակառակ այդ անհամաձայնութեանց և հակասութեանց, իրենցմէ ոչ մէկը կը դադրի միեւնոյն Աւետարանը իրեն հիմնակէտ ընդունելէ, և ամէնքն ալ հաւասարապէս մեւնոյն աղբիւրէն կը քաղեն ու կը հաստատեն զիրար հակասող վարդապետութիւնները: Երեւոյթը որչափ տարօրինակ, նոյնչափ ալ իրական է: Անոր պատճառն ալ պէտք է որոնել Աւետարանին գրութեան կերպին ու ոճին մէջ: Աւետարանը պարզապէս սկզբնական կամ սաղմնական վիճակի մէջ կը ներկայէ իւր վարդապետութիւնը, և եթէ ներեալ է սովորական բացատրութիւն մը գործածել, Աւետարանին պարունակած վարդապետութիւնը, նման է նախնական նիւթին, անզարդ և անհարթ նիւթին, որ ընդունակ է առնել այն ձեւն ու կերպը՝ զոր արհեստաւորը անոր կուտայ:

Ասով մէկտեղ հնար չէ, որ վարդապետութեան վրայ խօսուած ատեն, անհատական կամքին կամ հաւաքական քմահաճոյքին ազատութիւն տրուի, Աւետարանին նախնական նիւթէն քաղելով ու հռչակելով վարդապետական նախադասութիւն մը, անձնական տեսութեան կամ մասնաւոր իմացողութեան համեմատ: Այդ տեսակ ազատութիւն մը ներելի կարծեցին բողոքականութեան վերջին բարեկարգիչները, սակայն անոնց բռնած ուղղութիւնը անզգալի կերպով զի-

րենք բացարձակ բանայնականութեան (rationalisme) տա-
րաւ, այնպէս որ այսօրուան օրը հազիւ թէ հնար կ'ըլլայ
իրենց վարդապետութեան մէջ յայտնեալ քրիստոնէութեան
հետքերը նշմարել, կամ աւելի ճիշդը խօսիլ ուզելով, իրենց
վարդապետական դրութիւնը պարզապէս իմաստասիրական
կրօնքի մը գաղափարին սկսաւ վերածուիլ:

Բայց մենք, Հայաստանեայց Ուղղափառ Եկեղեցւոյն
հաւատարիմ հետեւողութեամբ, և նոյն եկեղեցւոյ հնաւանդ
սկզբունքներուն անխախտ պահպանութեամբ, չենք կրնար
այդ ազատական կարծուած ճանպուն մէջ մտնել և անոր
ուղղութիւնն ընդունիլ, և հաստատուն կը մնանք աւանդա-
կան և դրական գետնին վրայ, և չենք ուզեր հիմնուիլ՝ բայց
եթէ օրինաւորապէս հաստատեալ իշխանութենէ ընդունուած
սկզբունքներու վրայ, և անոնց համեմատ յաջողել մեր պատ-
ճառաբանութեանց մէջ:

Քրիստոնէութեան բոլոր ճիւղերը և տարբեր յարանուա-
նութիւնները երկու մեծ բաժիններու կը վերածուին: Ա-
սոնցմէ մէկը կը կազմեն այն եկեղեցիները, որոնք նուիրա-
պետութեան և ծիսականութեան վրայ հիմնուած են: Եւ
ասոնք են բոլոր հին եկեղեցիները, այսինքն անոնք՝ որ
նախնական դարերու մէջ սկսած և հնազոյն ժամանակներու
մէջ իրարմէ զատուած են: Ասոնցմէ դուրս եղողները երկ-
րորդ բաժինը կը կազմեն, որոնք նուիրապետութիւն չունին
և ծիսականութիւն չեն ընդունիր: Եւ ասոնք են վեչտասա-
ներորդ դարու արեւմտեան կամ բողոքական բարեկարգու-
թենէ ետքը կազմուած եկեղեցիները կամ քրիստոնէական
յարանուանութիւնները: Այս խումբին մէջէն միայն Անգղիա-
կան կամ Եպիսկոպոսական եկեղեցին է, որ նուիրապետու-
թիւն և ծիսականութիւն ունի, և պէտք է առաջին բաժինին
պատկանող հնաւանդ եկեղեցիներուն շարքին մէջ դասա-
կարգուի:

Արդ, այդ առաջին բաժինն պատկանող հնաւանդ եկեղի-
ցիներուն սկզբունքին համեմատ, միայն տիեզերական ժո-
ղովներն են որ իշխանութիւն և իրաւունք ունին, Աւետարա-
նին կամ Աստուածաշունչին սկզբնական աղբիւրէն քաղել,
կամ նոյն նախնական նիւթէն կազմել վարդապետութեան

հիմնական կէտերը, և զանոնք դաւանական որոշ և ճիշտ բանաձեւերու վերածել: Սակայն տիեզերական ժողովներուն ալ ազատութիւն չէ տրուած աւանդութեան ցուցած գիծերէն շեղիլ, ոչ ալ կը ներուի որ իրենց ազդեկամի ձգտումներուն հետեւին կամ պարզապէս և բացարձակապէս իրենց անձնական հասկացողութեամբ կամ պատճառաբանութեամբ եզրակացութիւններ կազմեն:

Մեր կարծիքը աւելի յստակ կերպով իմացնելու համար, պէտք կ'զգանք յիշեցնել, թէ հարկ է տարբերութիւն մը հաստատել և իրարմէ որոշակի զատել դաւանութիւն և վարդապետութիւն կոչուած կէտերը: Դաւանութիւն սուրբ գիրքէն քաղուած եզրակացութիւն և ճշդութեամբ բացատրուած նախադասութիւն մըն է, յստակ և որոշ բառերով: Եկեղեցիի կողմէն այս կերպով հռչակուած սկզբունք մը, պէտք է որ նոյն եկեղեցւոյ ամէն հաւատացեալներուն կողմէ բացարձակ կերպով ընդունուի, չընդունած պարագային նոյն եկեղեցւոյ ծոցէն դուրս մնալու պայմանով: Վարդապետութիւն ալ նմանապէս սուրբ գիրքէն քաղուած և ճշդութեամբ բացատրուած նախադասութիւն մըն է, որ պէտք է միշտ յստակ ըլլայ և աւանդութեան մը հետեւողութեամբ հաստատուի, որով իբր ողջամիտ և ճշմարիտ կամ ճշմարտանման սկզբունք կրնայ ընդունելի ըլլալ, բայց երբեք բացարձակ կերպով հաւատացուելու հարկ չի պարունակեր, եւ չընդունուած ատեն եկեղեցւոյ ծոցէն մերժուած ըլլալու հետեւանքը չ'արտադրեր: Ուրիշ բացատրութեամբ, դաւանութիւնը եկեղեցւոյ հեղինակութեամբ զօրացած ճշմարտութիւն է, վարդապետութիւնը դպրոցներու հեղինակութեամբ հաստատուա կէտն է: Դաւանութիւնը կը պատկանի հաւատքին և կրօնքին, վարդապետութիւնը կը պատկանի ուսման և աստուածաբանութեան:

Հնադոյն և հնաւանդ եկեղեցիներ միշտ տիեզերական ժողովներու հեղինակութեան դիմեցին, քանի անգամ որ պէտք ունեցան հաւատալիքի վերաբերեալ կէտի մը շուրջ ծագած դժուարութիւնը լուծելու և ճշմարտութիւնը հաստատելու: Սոյն այս կանոնը խղճամիտ կերպով ընդունուեցաւ և առանց բացառութեան պահուեցաւ դարերու ընթաց-

քին՝ ամէն հնաւանդ եկեղեցիներէ :

Միայն Հռոմէական եկեղեցին համարձակեցաւ, իննեւտասաներորդ դարուն երկրորդ կէսին մէջ, տիեզերական ժողովներէն կապտել այդ բացառիկ իրաւունքն ու հեղինակութիւնը, և անոնք իւր պապին սեփականութիւնը դարձնել : Բայց այդ յափշտակութիւնը իրականացնելու եւ արդարացնելու համար ալ, պարտաւորուեցաւ նոյն այն ժողովական հեղինակութեան դիմել, զոր կը կապտէր և կը ջնջէր, որ է ըսել, թէ կերպով մը զայն բարոյական անձնասպանութեան դատապարտեց : Բայց այդ տարօրինակ գործին վրայ աւելի եկարեւոյ պէտք չենք տեսներ :

Ընդհանրապէս ընդունուած է, թէ տիեզերական ժողովին վերագրուած և դաւանական հաւատալիքներ հաստատելու հեղինակութիւնը, կը բխի գլխաւորապէս այն աստուածային հովանաւորութենէն, որ անոր խոստացուած է, կամ ուրիշ բացատրութեամբ, այդ հեղինակութիւնը հիմնուած է այն հոգեկան օժանդակութեան վրայ՝ որ Քրիստոսէ իւր եկեղեցւոյն ապահովուած է : Սակայն ուրիշ կողմէ, նոյն իսկ տրամաբանական տեսութեամբ ալ, կրնայ հաստատուիլ այդ հեղինակութեան ոյժը, հիմնուելով աւանդութեան ընդհանուր տարածականութեան և ժամանակով մերձաւորութեան վրայ : Այդ պատճառով տիեզերական ժողովներու մէջ իբր հեղինակութեան փաստ, աւելի ներկայացուած եկեղեցիներու թիւն է որ նկատի կ'առնուի, քան թէ ներկայ անհատներու թիւը : Ասկէ կը հետեւի, որ երբ ժողովին ներկայ անդամները միեւնոյն եկեղեցւոյ կը պատկանին, եթէ հազարներով ալ ըլլան, միայն մէկ եկեղեցւոյ, և ոչ ընդհանուր եկեղեցւոյ, աւանդութիւնը կը ներկայեն : Մինչ եթէ զանազան եկեղեցիներու ներկայացուցիչներ հաւաքուած ըլլան, եթէ թուով քիչ ալ ըլլան, ընդհանուր եկեղեցւոյ զանազան մասերուն կարծիքները կամ աւանդութիւնները կը ներկայեն, և տիեզերականութեան հեղինակութիւնը կը կազմեն :

Միեւնոյն կերպով, եթէ ժամանակի մերձաւորութիւն կայ աւանդութեան սկզբնաւորութեան և անոր վկայուելուն մէջ, վկայութիւնը կրնայ ոյժ մը ունենալ : Թէ ոչ, հնա՞ր է միթէ, որ տրամաբանօրէն և բանականօրէն մտածելով՝ իր-

րեւ վստահելի և արժանահաւատ վկայութիւն ճանչցուի, հազարինըհարիւր տարի առաջ տեղի ունեցած եղելութեան կամ տեսութեան վրայ, այնչափ ժամանակ ետքը ապրողներէ տրուած յայտարարութիւն մը:

ԻՔ.

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ԴԱԽԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Ըսինք արդէն, թէ տիեզերական ժողովներն են, որ հնաւանդ եկեղեցիներու ընդունած սկզբունքով, հաւատոյ դաւանութիւններ արտասանելու եւ վճռելու հեղինակութիւնը կը վայելեն: Այդ սկզբունքէն ամենէն աւելի օգուտ քաղել փորձած է Լատին Կաթոլիկ կամ Հռոմէական եկեղեցին: Անոր կազմած և ընդունած տիեզերական ժողովներ՝ թուով քսանի կը հասնին, սկսելով Նիկիոյ Առաջին ժողովէն, մինչեւ Վատիկանի ժողովը, իննեւտասներորդ դարուն վերջերը: Յոյն-Որթոդոքս կամ Բիւզանդական եկեղեցին միայն եօթը ժողովներ կ'ընդունի, և նոյն տեղէն սկսելով կը վերջանայ Նիկիոյ Երկրորդ ժողովով, որ ութերորդ դարուն մէջ գումարուած է: Իսկ Հայոց Եկեղեցին աւելի արմատական է այս մասին, և կ'ընդունի միայն առաջին երեք, այսինքն 1. Նիկիոյ (325), 2. Կոստանդնուպոլսոյ (381) և 3. Եփեսոսի (431) ժողովները, որոնք հաւասարապէս ընդունուած են թէ՛ Յոյներէն և թէ՛ Լատիններէն: Հայ Եկեղեցին բնաւ տիեզերականութեան ոյժ և հեղինակութիւն չի տար միւս չորս ժողովներուն, չորս Յոյներ և Լատիններ համաձայնութեամբ կ'ընդունին, և են 4. Քաղկեդոնի (451), 5. Կոստանդնուպոլսոյ Բ. (553), 6. Կոստանդնուպոլսոյ Գ. (681), և 7. Նիկիոյ Բ. (787) ժողովները: Նմանապէս չընդունիր ուրիշ տասուերեք ժողովներն ալ, չորս միայն Լատիններ իբր տիեզերական կը ճանչնան, և են 8. Կոստանդնուպոլսոյ Դ. (889), 9. Լատերանու Ա. (1124), 10. Լատերանու Բ. (1139), 11. Լատերանու Գ. (1179), 12. Լատերանու Դ. (1215), 13. Լուգդոնի Ա. (1245), 14. Լուգդոնի Բ.

(1274), 15. Վիէննիոյ (1311), 16. Կոստանդինոյ (1414), 17. Փլորենտիոյ (1434), 18. Լատերանու Ե. (1512), 19. Տրիդենդոնի (1563) և 20. Վատիկանի (1870) ժողովները: Պատմական յօդուածներուն մէջ յառաջ բերած ենք Քաղկեդոնի ժողովին շուրջը դարձած խնդիրները, և քանի որ Հայեր երեքէն անդին չեն անցած, միւս ժողովներուն նկատմամբ յատուկ խնդիրներ յուզուած չեն:

Պէտք է խոստովանիլ թէ ամէն մի հաւատալիք, իրեն անթափանցելի գաղտնիքներովը կամ խորհուրդներովը, մարդկային իմացականութեան համար մտաւորական ծանրութիւն մըն է: Բայց քանի որ քրիստոնէական հաւատքը, զոր կը դաւանինք, այդպիսի զոհողութիւն մը կը դնէ մարդկային միտքին վրայ, պէտք է իբր մեծ իմաստութիւն ճանչնալ, եթէ այդ զոհողութիւններ տարապարտ չեն բարդուիր և զեղծումներու դուռ չեն բանար: Հետեւաբար իրաւունք կ'ունենանք համարձակ հռչակել, թէ խոհական գործ չեն ըներ անոնք, որ առանց ստիպման և առանց օգտակարութեան դաւանական գաղտնիքներու բեռը կը ծանրացնեն, հաւատալիքներու թիւը կը բարդեն, և տիեզերական ժողովներու շարքը կ'երկարեն: Հարկաւ ոչ ոք պիտի գտնուի, որ ուզենայ մեր այդ յայտարարութեան հակառակիլ, մանաւանդ ներկայ ժամանակիս մէջ, երբ հաւատք ու հաւատալիք դժուարին տագնապի չըլան մը կ'անցընեն:

Եթէ պէտք ըլլար Հայ, Յոյն և Լատին եկեղեցիներու ճանչցած տիեզերական ժողովներու, և հետեւաբար դաւանական և պարտաւորիչ հաւատալիքներու քանակները իրարու հետ բաղդատել, և թուաբանական տարազի կամ ձեւի ներքեւ ցուցնել, հնար էր հետեւեալ համեմատութիւնը կազմել.

ՀԱՅ : ՅՈՅՆ : ԼԱՏԻՆ : : 3 : 7 : 20

այս ձեւը յայտնապէս նպաստաւոր է Հայոց Եկեղեցւոյն: Կը յուսանք թէ մեծապէս ալ գնահատուած կ'ըլլար ամէն հիմնապէս և անկեղծ քրիստոնեաներէ և եկեղեցասէր անձերէ, եթէ կատարելապէս ճանչցուած և մօտէն ուսումնասիրուած ըլլար եկեղեցական խնդիրներով զբաղող մատենա-

գիրներէ։ Առիթ ունեցած ենք այդ մասին խօսակցութեան մտնել, գիտնական անձերու և դիւանագէտ Եւրոպացիներու հետ, և անոնց կարծիքը ուզել Հայադաւանութեան, այսինքն է Հայոց Եկեղեցւոյ հաւատքին չափաւորութեան վրայ։ Ամէնքն ալ համամիտ գտնուած են խոստովանելու, թէ դաւանական գաղտնիքներու և անթափանցելի հաւատալիքներու մէջ՝ լաւագոյն է հնարաւոր չափաւորութեան կողմը երթալ։ Այս վկայութիւնները բաւական են վստահացնելու Հայադաւան հաւատացեալը, թէ ամէն խղճամիտ և անկեղծ մարդ պիտի գնահատէ Հայ Եկեղեցւոյ ընդգրկած ուղղութիւնը։

Եթէ երբեք, անակնունելի յաջողութեամբ մը հնար ըլլար, որ զխաւոր հնաւանդ եկեղեցիներ իրարու հետ, ոչ թէ միաւորութեամբ և ձուլմամբ կատարեալ միութեան հասնէին, այլ զոնէ մէջներին փոխադարձ եւ համերաշխ հաշտութեան մը յանգէին, հարկաւ Հայ Եկեղեցւոյ դրութենէն տարբեր գետին մը պիտի չկարենային գտնել, ցանկացեալ խաղաղութիւնը իրականացնելու համար։ Մերձեցումներ ուրիշ կերպ չէին կրնար կատարուիլ, բայց եթէ ամէնուն կողմէն ընդունուած և խնդրոյ նիւթ չեղած կէտերուն վրայ հիմնուելով, և համաձայնութեան համար հարկ եղած պայմաններուն մասին ամենանուազ թիւը ընդունելով։ Այս կերպով միայն հնար կը լինի տարաձայնութեանց առիթ տուող կէտերը մէջտեղէն վերցնել։

Հայ Եկեղեցւոյն ընդունած դաւանական հաւատալիքներուն քիչութիւնը, պէտք չէ որ պատահական պարագայի, ոչ ալ անխորհուրդ պատահարի մը վերագրուի։ Այդ բանը վարդապետական ուղղութեան մասին ընդունուած խոհական սկզբունքի մը հետեւանք է։ Արդէն բացատրեցինք թէ տիեզերական ժողովներուն վերագրուած հեղինակութեան գլխաւոր հիմը, զանազան եկեղեցիներու համամիտ մերձաւորութեան վրայ հաստատուած է. և թէ՛ այդ միաձայնութեամբ կը բացատրուի, ընդհանուր եկեղեցւոյ զանազան մասերուն իսկապէս և իրապէս համամիտ և համակարծիք ըլլալը։ Իսկ այս համամտութիւնը գործնականապէս յայտնուեցաւ առաջին երեք ժողովներուն մէջ, որոնք 325—է 431 տարիներ

րու միջոցին գումարուեցան, որ է ըսել քրիստոնէական եկեղեցւոյն յաղթական կացութեան յաջորդող դարուն կամ հարիւրամեայ միջոցի ընթացքին: Այդ միջոցին բոլոր մեծ եկեղեցիները համամիտ էին իրենց տեսութեանց մէջ, և համաձայն էին դաւանական կէտերը ըմբռնելու մասին: Հակառակ կարծիք ունեցողներ, թէպէտ բազմաթիւ ալ եղած ըլլան, ինչ որ Արիանոսաց պարագային տեսնուեցաւ, անհատական տարաձայնութիւններ ըլլալէ անդին չանցան, և երբեք ամբողջ եկեղեցւոյ մը մէջ տիրապետող և անկէ պաշտօնապէս ընդունուած դաւանութիւն չեղան: Պէտք է եւս նկատի առնել, որ այդ առաջին ժամանակամիջոցին, զանազան աթոռներուն մէջ առաջնութեան կամ փոխադարձ յարաբերութեան, կամ գերագոյն ազդեցութեան խնդիրներ չյուզուեցան: Այդ կացութիւնը հիմնապէս փոխուեցաւ երրորդ՝ այսինքն Նիքեոսի ժողովէն ետքը, երբ աթոռներ իրարու հանդէպ ներհակընդդէմ պահանջներ, և իրարու վրայ յաւակնտութիւններ սկսան երեւան բերել. որովհետեւ դաւանական կերպարանքի ներքեւ յուզուած խնդիրներու իսկական հիմը ասոնք կը կազմէին: Իւրաքանչիւր պատրիարքութիւն սկսաւ փոփոխակի իւր կողմէն ընդհանուր ժողովներ գումարել, միւս պատրիարքութեանց դէմ վճիռներ արձակել և անոնց որոշումները մերժել: Այս եղաւ Քրիստոսի բնութեան մասին յարուցուած խնդիրին ալ ընթացքը: Աղեքսանդրիոյ պատրիարքութեան պաշտօնապէս պաշտպանած վարդապետութիւնը, Հռոմէական և Բիւզանդական պատրիարքութեանց կողմէ մերժուեցաւ, և ուր որ հոգեւոր ոյժը չբաւեց, Մարկիանոս կայսեր քաղաքական զօրութիւնը եկաւ խնդիրը լուծել: Կէս դար ամբողջ իրարու հակասական յայտարարութիւններ շարունակեցին Քաղկեդոնի ժողովին որոշումներուն և հեղինակութեան մասին, որ վերջիվերջոյ Յոյներուն և Լատիններուն չորրորդ տիեզերական ժողովը եղաւ: Առանց հիմնական պատճառի չէ, որ Հայոց եկեղեցին իրաւունք ունեցաւ Նիքեոսի ժողովը (431) իբր վերջին տիեզերական նկատել, և առաջ չանցնիլ, որովհետեւ անով վերջացաւ բոլոր գլխաւոր եկեղեցիներու համակարծիք համամտութեան չըջանը: Ասով կ'արդարանայ այն համոզումն ալ, թէ ընդ-

հանուր եկեղեցւոյ համաձայնութիւնը, որ ճշմարիտ աւանդութեան հիմնակէտը կը կազմէ, Եփեսոսի ժողովէն ետքը խանդարուեցաւ և ժողովներ իրենց հեղինակութիւնը կորսնցուցին:

Ուրիշ պատճառ մըն ալ, որ Քաղկեդոնի ժողովին որոշումը մերժելու առաջնորդեց, նոյն իսկ որոշման առարկայ եղող խնդիրն է: Ժողովական և դաւանական որոշումի մը առարկան պէտք է ըլլայ հաւատալիքի մը վճիռը, և ոչ թէ բացատրութիւնը: Երեք նախընթաց ժողովներ այդ կանոնին համեմատ գործեցին և վճռեցին Յիսուսի Քրիստոսի աստուածութիւնը, Հոգւոյն Սրբոյ աստուածութիւնը և Մարդիկութեան իսկութիւնը, որ է աստուածութեան և մարդկութեան միաւորութիւնը: Երեք ժողովներու վճիռներով լրացած էին հիմնական հաւատալիքները, որ քրիստոնէական կրօնքին իսկութիւնը և իւր էական խորհուրդները կը կազմեն, այսինքն է, Երրորդութիւն, Մարդեղութիւն և Փրկագործութիւն: Քաղկեդոնի ժողովը այդ ուղղութենէն չեղեցաւ, վճռական կէտերէն դուրս ելաւ և ուզեց մարդկութեան խորհուրդին կերպն ու պայմանները բացատրել, և աստուածութեան ու մարդկութեան միաւորութեան եղանակը մեկնել: Արդ, ոչ մէկ պարագայի մէջ, դաւանական կէտի կամ հաւատալիքի մը բացատրութիւնը, նոր դաւանական որոշման մը առարկայ և նոր հաւատալիքի մը նիւթ չի կազմեր: Բացատրութիւնները կրնան ուսումնասիրութեանց նիւթ դառնալ, և ոչ թէ դաւանական վճիռներու վերածուիլ: Վարդապետներ և դպրոցական դասակարգեր և մեկնաբաններ պէտք է զբաղին անոնցմով, և ոչ թէ տիեզերական ժողովներ: Ասոնք կը վճռեն, անոնք կը բացատրեն: Երբեք պէտք չէր որ տիեզերական ժողով մը, դպրոցական մարմինի մը դերը վարելու զիջանէր: Քաղկեդոնի ժողովը՝ տիեզերական ժողովի որոշման յարմար առարկայ մը չունեցաւ:

Հ Ա Ի Ա Տ Ո Յ Հ Ա Ն Գ Ա Ն Ա Կ Ը

Քրիստոնէութեան առաջին դարերէն սկսելով իւրաքանչիւր եկեղեցի սովորութիւն ունեցաւ իւր դաւանութիւնը պաշտօնական բանաձեւով մը բացատրել, որ Հանգանակ կամ Հաւատամք անունը ստացաւ: Լատին կաթոլիկ եկեղեցին իւր ծիսական պաշտամանց մէջ կը պահէ համառօտ հանգանակ մը, որ Հանգանակ Առաքելոց անունով կը ճանչցուի սովորաբար: Բայց ինքն ալ զայն, իբր իւր դաւանութեան ամբողջական ու պաշտօնական արտայայտութիւնը չ'ընդունիր, և այդ կարեւորութիւնը չի տար: Արեւմուտքի ժողովներ և պապեր ստէպ իրենց հանգանակը փոփոխեցին, որպէսզի զայն համաձայնեցնեն այն նորանոր դաւանութեանց՝ զորս հետզհետէ բարդեցին հաւատքին վրայ, իրենց պահանջկոտութեանց կամ յաւակնութեանց պէտքին համեմատ: Մինչեւ իսկ ասկէ քանի մը տարի առաջ, 1870-ին գումարուած Վատիկանի ժողովը, նոր բացատրութիւններ աւելցուց իւր հանգանակին վրայ: Բայց ամենէն աւելի 1563 տարին փակուած Տրիտենդեան ժողովն եղաւ, որ աճեցուց ու ծանրաբեռնեց հաւատալիքներու կամ դաւանական կանոններու ընդարձակութիւնը: Ինչչափ որ Հռոմայ եկեղեցւոյն մէջ աստուածաբանական կամ դպրոցական կարծիքներ կային, ամէնքն ալ հաւատալիքներու վերածեց, և նոյնչափ դաւանական կանոններ կազմեց և նզովքի սպառնալիքի ներքեւ հաւատալու բռնադատեց: Այնպէս որ Հռոմէադաւանանձ մը ամէն կողմէն պարփակուած, չի կրնար այսօր բաց կողմ մը գտնել՝ ուսկից կարենայ իւր անձնական կարծիքներուն անցք տալ, և ոչ ալ սուպարէզ մը՝ որուն մէջ կարենայ իւր ուսումնասիրութիւնները կատարել: Բայց ի՞նչ կ'ըսեմ: Ոչ թէ ուսումնասիրութիւնը, այլ նոյն իսկ մտածումն ալ հռոմէադաւանին արգելուած է այլեւս: Նա պէտք է պատճառարանելէ հրաժարի, մինչեւ իսկ իւր իմացականութեան

կիրառութենէն ալ զգուշանայ, զի անհնար է իրեն որեւիցէ կրօնական կէտի վրայ խորհրդածել, առանց իւր ճանաչուն վրայ հանդիպելու դաւանական կանոնի մը՝ որ վերջնական նաբար կը փակէ իւր ուսումնասիրութեանց ասպարէզը։ Պապական իշխանութեամբ դատապարտուած նախադասութիւններու վերջին ցուցակը (Syllabus), որ նպատակ ունի Արդիականներու (Modernistes) տեսութիւնները խափանել, այդ մասին ձեռք առած միջոցներուն դազաթնակէտն է։ Արդիականներու անունին ներքեւ կը դատապարտուին հռոմէադաւան եկեղեցականութեան մէջ գտնուող լաւագոյն անդամները և գիտնական անհատները, որոնք կը ջանան կերպով մը պատուել ժաղավական կանոններով և պապական վճիռներով սեղմուած նեղ շրջանակը։ Հնար է համարձակ յայտարարել, թէ պապական վերջին կոնդակը վճռականապէս հռչակած է եկեղեցւոյ և գիտութեան ապահարգանք։

Արդ, այդ երեւոյթներէն և ոչ մին տեղի չէր կրնար ունենալ Հայոց Եկեղեցւոյն մէջ։ Ստոյգ է, որ ան ալ ունեցած է ազգային ժողովներ, որոնց մէջ վարդապետական որոշումներ ալ տրուած են։ Բայց Հայ Եկեղեցին երբեք յաւակնութիւն չէ ունեցած՝ իւր որոշումներուն դաւանական հաւատայիբի ոյժը տալ, և ոչ ալ իրր հերետիկոսներ և հերձուածողներ դատապարտած է այն եկեղեցիները՝ որ իրեն ընդունուած վարդապետութեան չեն համակերպիր։ Ամէն վարդապետական կէտեր, որոնք բաժանման գիծ մը դժեն Հայ Եկեղեցւոյ և ուրիշ եկեղեցիներու մէջտեղ, մեր յայտարարութիւնը հաւաստելու միմի փաստեր են, քանի որ երբեք ուրիշ եկեղեցիներու վրայ բռնանալու կերպեր գործածուած չեն։

Հայոց Եկեղեցին իսկապէս և տիրապէս տիեզերական ժողովներէն զատ ուրիշ որեւէ մարմնի կամ աստիճանաւորի վրայ իրաւունք չի ճանչնար դաւանական վճիռներ արձակելու, որ է ըսել՝ այդ իրաւունքը կը վերագրէ միայն այն մարմինին՝ որուն մէջ քրիստոնէութեան ամէն ճիւղերը կը միանան, և համամիտ ու համաձայն կը գտնուին յայտնեալ ճշմարտութեան մէկ կէտին վրայ։ Այդ համամիտ համաձայնութիւնը, այլեւս ճշմարտուած չէ հինգերորդ դարուն

մէջ սկսած պառակտումէն ի վեր, և պէտք է յայտնապէս ըսենք, թէ հնար ալ պիտի չըլլայ որ ասկէ ետքն ալ ճշմարտութի, քանի որ կը շարունակեն այն հակառակութիւնները՝ որոնց համար եկեղեցիները իրարմէ բաժնուած են:

Հայ Եկեղեցւոյ ընդունած հանգանակը, որ ծիսական պաշտամանց մէջ ալ կը գործածուի, Աթանասեան խմբագրութիւնն է, որ Նիկիոյ ժողովին ժամանակ պատրաստուած է, և գրեթէ բացառապէս Մարդեղութեան խորհուրդին շուրջը կը դառնայ: Անիկա է, որ առանց փոփոխութեան եւ առանց յաւելուածոյ նոյնութեամբ պահուած է մինչեւ հիմայ: Ասկէ զատ երկրորդ հանգանակ մըն ալ կայ, որ աւելի ուշ պատրաստուած է, և կը գործածուի գլխաւորապէս ձեռնադրութեանց ատեն, և ընծայացունէր զայն պիտի արտասանեն բարձր աստիճաններ առնելէ առաջ: Այս երկրորդը առաջին հանգանակէն ուրիշ տարբերութիւն չունի, բայց եթէ այն որ միեւնոյն նախադասութիւնները, աւելի յստակ դարձուածքով բացատրուած են, և գլխաւորապէս Յիսուսի Քրիստոսի բնութեանց պատկանող կէտին մէջ:

Այդ բացատրական բանաձեւը հարկ եղաւ կաղմել, որպէսզի հերքուի եւտիքականութեան զրպարտութիւնը, որ կանուխէն Հայոց Եկեղեցւոյն դէմ յերկրունեցաւ անխորհուրդ պարզամտութեամբ, եթէ ոչ կամաւոր չարամտութեամբ: Գործածուած բացատրութեամբ՝ Քրիստոսի վրայ կը խոստովանուի Միաւորեալ մի բնութիւն: Եւտիքէսի վարդապետութեամբ Քրիստոսի կը վերագրուի երկու բնութեանց չփոթութիւն և խառնակութիւն, որպէսզի Քրիստոսի վրայ անհատական միութիւն մը ճշմարտութի: Ասոր հակառակ է Հայոց Եկեղեցւոյն դաւանած միութիւնը կամ միաբնակութիւնը, և կատարելապէս նոյն է Կիւրեղեան և Եփեսոսեան բանաձեւին հետ, Մի բնութիւն Բանին Մարմնացելոյ: Եթէ Մարդեղութեան խորհուրդին մէջ երկու բնութիւնները, այսինքն աստուածութիւնն ու մարդկութիւնը, երկուութեան որեւէ ձեւ մը պահած ըլլային, նովին իսկ Յիսուսի չարչարանքն ու մահը, իրենց աստուածամարդկային կերպարանը կորուսած կ'ըլլային, և փրկագործութեան խորհուրդին կը պակսէր իւր հիմնական զօրութիւնը, լոկ մարդկութեան

գործ դառնալով: Այս կերպով երեւան եկած կ'ըլլար Նեստորի վարդապետած երկուութիւնը, որ իբր մոլորութիւն մերժուեցաւ: Միութեան, կամ աւելի եւս միաւորութեան զանազան տեսակներուն մէջէն, անիկայ որ աւելի մերձաւոր կրնանք նկատել Քրիստոսի գերբնական միաւորութեան, անոր հետ բաղդատելու և անիկայ բացատրելու համար՝ մարդուն վրայ տեսնուած հոգիի ու մարմինի միաւորութիւնն է: Վասնզի հակառակ հոգիի և մարմինի տարբերութեան, հնար չէ ուրանալ մարդկային բնութեան միութիւնը: Ըստ այսմ Հայոց Եկեղեցւոյ ընդունած և պաշտպանած Միաբնակութիւնը, Եփեսոսի հաստատած միութիւնն է, և ոչ Եւտիքէսի վարդապետածը, որոնք էապէս կը տարբերին իրարմէ: Եւտիքէսի անունն ալ պաշտօնապէս և հանդիսապէս կը հոգովուի Հայաստանեայց Ուղղափառ Եկեղեցւոյ կողմէն, Արիոսի, Մակեդոնի և Նեստորի անուններուն կարգին, և հնար չէ զայն Եւտիքական ամբաստանել, առանց տգիտութեան մեղադրանքի ներքեւ իյնալու, եթէ չարամտութիւն ալ ըսել չուզենք:

Հայ Ուղղափառ Եկեղեցւոյ, և Յոյն Որթողոքս եկեղեցւոյ մէջ՝ երկուքը իրարմէ բաժնող տարբերութիւն ըլլալով, պիտի նշանակենք միայն Հայոց կողմէն Քաղկեդոնի ժողովին մերժումը, և հետեւաբար անկէ ետքը եկող ժողովներն ալ չճանչնալը: Մնացեալ դաւանական կէտերու նկատմամբ երկու եկեղեցիներ կատարելապէս համաձայն են: Վասնզի պէտք է գիտնալ, որ եթէ Հայոց Եկեղեցին Քաղկեդոնէ ետքը Յոյներու կողմէ գումարուած ժողովները չի ճանչնար, ոչ թէ նոյն իսկ Նոյն ժողովներու մէջ ընդունուած կէտերը մերժած կ'ըլլայ: Այսպէս Երեք Գլուխներու դատապարտութիւնը, որ հինգերորդ ժողովին մէջ որոշուեցաւ, և որ պարզ և յստակ վերադարձ մըն էր Եփեսոսական վճիռներուն, յայտնապէս Հայ Եկեղեցւոյ վարդապետութեան հաստատութիւնն եղաւ: Իսկ վեցերորդ ժողովին մէջ յուզուած Միակամեայց խնդիրը, նորէն յետադարձ մըն էր դէպի Քաղկեդոնական ղրութիւնը: Եօթներորդ ժողովին մէջ որոշուած պատկերներու յարգութիւնը, զայն շատ սեղմ և ամփոփ չափի վերածած է: Արձաններ, այսինքն մարդակերպ տնդրի-

ներ, բոլորովին իսկ արգիլուած են, հին կուսպաշտութեան երեւոյթն ալ ջնջելու համար: Նկարէն պատկերներուն եւ հարթաքանդակ պատկերներուն դալով, կը հրամայէ զանոնք յատուկ օրհնութեան և միւսոնի օծման ենթարկել, որպէսզի որեւէ արուեստակերտ և սովորական առարկաներէ զտտուին, և այդ տեսանադրութենէ ետքը միայն կ'արտօնէ եկեղեցիներու մէջ և խորաններու վրայ զետեղել: Հակառակ ուրիշ եկեղեցիներու հաւատացեալներուն սովորական դարձած բարեպաշտութեան, Հայ Եկեղեցւոյ հաւատացելոց ներկալ չէ տուներու և ուրիշ բնակարաններու կամ հասարակաց տեղերու մէջ հոգեւոր յարգանաց առարկայ եղող պատկերներ զետեղել, որով որոշակի կերպով իրարմէ կը զատուին հոգեւոր յարգանքի և արուեստական զարդի առարկաները:

Դաւանական բացատրութեանց կամ բանաձեւերու վրայ ալ խօսելով, Հայոց Եկեղեցին խղճամիտ ճշդութեամբ անփոփոխ կը պահէ նախկին և աւանդական ձեւերը: Այդ պատճառով նա չ'ընդունիր Եւ յՈրդւոյ յաւելուածը, առանձնական դատաստանը, մաքրարանի (Purgatoire) պատիժները, մահուանէ անմիջապէս ետքը երանաւէտ տեսութիւնը, գոյացափոխութեան դրութիւնը, ներողութիւններու ձեւակերպութիւնը և պապական կոչուած իշխանութեան վարդապետութիւնը: Այդ ամէն նորութիւնները, որոնք Լատին կաթոլիկ եկեղեցին հետզհետէ աւելցուցած է, հետեւանք են ինչինչ նախկին սովորութեանց կամ իրողութեանց տրուած քմահաճ և անտեղի մեկնութիւններուն:

Հայոց Եկեղեցին, դաւանական կէտերու նկատմամբ իբրեւ կանոն կ'ընդունի՝ նուազագոյն չափին և անհրաժեշտ պահանջին սահմաններէն անդին չանցնիլ, և կը սիրէ խստագոյն պահպանողութեան հաւատարիմ մնալ: Այն մեծ սկզբունքը, որ Արեւմտեան եկեղեցւոյ վարդապետներէն մէկը հռչակած է, բայց որ նոյն եկեղեցւոյ հետեւողներէն մոռացութեան տրուած է, Հայոց Եկեղեցւոյն մէջ անխախտ և գործածական օրէնք եղած է: Միութիւն ի կարեւորս կանոնը՝ անհրաժեշտ կարեւորին մէջ ամփոփուած է, Ազատութիւն յերկրայականս՝ ամենէն ընդարձակ առումով գործածուած է, և այդ երկու հիմնական կանոններով միաքանչեւ

ւոր կը կարծէ ապահովել ընդհանուր եկեղեցւոյ մէջ և մասնաւոր եկեղեցիներու միջեւ քրիստոնէական սէրը, որ է Սիրիւութիւն յամենայնի:

ԻԴ.

Ն Ե Ր Ո Ղ Ա Մ Տ ՈՒԹ Ե Ա Ն Հ Ո Գ Ի Ն

Հատին կաթոլիկ եկեղեցին, որուն տարամերժիկ առանձնականութեան հոգին աշխարհաքարոզ է, իրեն իբր սկզբունք հռչակած է՝ աններողամիտ դրութեան յայտարար բանաձեւը, թէ Արտաքոյ Հռոմէական եկեղեցւոյ չիք յաւիտեմական փրկութիւն: Յոյն Որթողոքս եկեղեցին ալ միւս կողմէն, թէպէտ այսպէս չ'ըսեր, բայց կը մերժէ վաւերական ճանչնալ իրեն ընդունած ձեւերէն տարբեր կերպով մատակարարած խորհուրդները, և այս պատճառով կրկնամկրտութեան և կրկնաձեռնադրութեան ծայրայեղութիւններու ալ կը դիմէ(*): Այնպէս որ այս երկու եկեղեցիները, որ իրենց սեփականած են ընդհանրական (catholique) և տիեզերական (oecuménique) մեծահնչուն անունները, իրենց անկոպար ընդարձակութիւնը ցուցնելու համար, իրենց սկզբունքով ալ անհատական պարփակեալ շրջանակին մէջ ամփոփուած մնալու կ'ստիպուին, երբ իրենցմէ դուրս ելող բազմութեան հետ անհաղորդ կը մնան:

Հայոց Եկեղեցին բնաւ այս տեսակ աններողամիտ հոգի մը չունի, և չ'ընդունիր որ որեւիցէ մասնաւոր կամ ազգային եկեղեցի, որչափ ալ ընդարձակ ըլլայ, իրաւունք ունենայ իրեն սեփականել ընդհանրական կամ տիեզերական եկեղեցւոյ նկարագիրը: Հայոց Եկեղեցին կը պնդէ ու կը պաշտպանէ, որ իրական ընդհանրականութիւնը կը ճշմարտուի բոլոր այն եկեղեցիներու համախմբութեան մէջ, որոնք կը համաձայնին Միութիւն ի կարեւորս մեծ կանոնին շուրջը, և

(*) Այս ծայրայեղութիւնները չեն տեսնուիր այժմ:

հաւասարապէս կ'ընդունին և կը դաւանին այն ճշմարտութիւնները՝ որոնք քրիստոնէութեան հիմնակէտերը կը կազմեն: Իսկ այս հիմնական ճշմարտութիւններն ալ Հայոց եկեղեցին ամենէն նեղ չափին կը վերածէ, և իբրեւ կարեւոր կ'ընդունի միայն առաջին երեք ժողովներու կողմէ արձակւած դաւանական վճիռները, որոնք տրուած են այն միջոցին, երբ բոլոր գլխաւոր եկեղեցիներ իրարու հետ փոխադարձ սէր և հաղորդակցութիւն կը պահէին և քրիստոնէական միութիւն ունէին: Այս սկզբունքին զօրութեամբ և Հայոց եկեղեցւոյ դրութեամբ, այն բոլոր եկեղեցիները՝ որոնք Երրորդութեան, Մարդեղութեան և Փրկագործութեան էական դաւանութիւնները կ'ընդունին, ընդհանրական եկեղեցւոյ մէջն են, կամ որ նոյն է, տիեզերական եկեղեցւոյ մաս կը կազմեն, և հետեւաբար իրենց հաւատացեալները յաւիտենական փրկութեան առաջնորդելու առաւելութիւնէն զրկուած չեն: Միեւնոյն տեսութեամբ, այդ եկեղեցիները պէտք է իրարու մէջ անխափան պահպանեն և գործադրեն հաղորդակցութիւն ի հոգեւորական դրութեան պահանջած յարաբերութիւնները, որով հռչակած կ'ըլլան հաւատոյ և սիրոյ միութիւնը, որ է նոյն իսկ Քրիստոնէական միութիւն:

Ասոնցմէ դուրս մնացող վարդապետական կէտեր կրնան ընդունուիլ կամ մերժուիլ, թէ՛ մասնաւոր ժողովներու որոշմամբ, և թէ՛ եկեղեցւոյ վարդապետներու հեղինակութեամբ, առանց երբեք ընդհանուր միութեան և քրիստոնէական հաղորդակցութեան վնաս մը պատճառելու: Որովհետեւ էական դաւանութիւններէ դուրս եղող վարդապետական կէտեր պարզապէս երկրորդական նկարագիր ունին, ինչպէս յաճախ ըսինք ու կրկնեցինք: Պարզ վարդապետական կէտերը չունին էական դաւանութեանց ծանրակշռութիւնը, եւ կրնան առարկայ ըլլալ դպրոցական դրութեանց և ազատ ուսումնասիրութեանց: Բաւական է որ հետազօտութիւններէ քաղուած եզրակացութիւններ, երեք առաջին սուրբ ժողովներէ վճռուած դաւանութեանց հանդէպ հակասութեան մէջ չգտնուին: Միեւնոյն պատճառով մասնաւոր եկեղեցիներն ալ, որ տարբեր դրութիւններու կը հետեւին, այս պատճառով ընդհանրական եկեղեցւոյ միութեան չըջանակէն դուրս

մնացած չեն ըլլար, ինչպէս որ իրաւունք ալ ունեցած չեն ըլլար, իրենց մասնաւոր տեսութիւնը կամ դրութիւնը կամ վարդապետութիւնը, հրամայական ու բռնադատիչ կերպով ուրիշներուն պարտաւորիչ հռչակելու:

Մենք կը կարծենք, թէ այս կէտերը բացատրելով և այս տողերը գրելով, որով Հայոց Եկեղեցւոյն աստուածաբանական դրութիւնը և լայնախոհ ազատամտութիւնը յլարդելով, ճանպայ մը բացած կ'ըլլանք քրիստոնէութեան ապագային համար: Թերեւս առջի բերան յաւակնութիւն կարծուի մեր այս մտածմունքը, սակայն մեղադրելի չենք ըլլար, երբ դիտուի թէ այդ դրութիւնը լիովին կը համապատասխանէ դարուս հոգիին և ժամանակին զգացումներուն: Այս դիտուութիւնն ալ շատ դիւրին է ամէն ուղղամիտ խորհողի, որ նախապաշարեալ կամ շահադիտական մտածումներ չունի: Ով որ անկաշկանդ կերպով կը դատէ, պէտք է խոստովանի, թէ այդ սկզբունքները կը կազմեն միակ եղանակը, որով հնար է Քրիստոսի Աւետարանին յաւիտենական ժառանգութիւնը հաշտեցնել ներկայ դարուս ձգտումներուն հետ:

Ձենք քաշուիր յայտարարելէ, թէ թոյլատու ներողամտութեան և լայնախոհ ազատամտութեան ոգին, որ Հայոց Եկեղեցւոյն ընդունած դրութեան հիմնակէտը կը կազմէ, յաճախ իրեն դէմ ելած և իրեն վնասակար եղած է: Որովհետեւ այդ դրութեան հետեւանքն եղած է այն յաջողութիւնը, զոր օտար եկեղեցիներու քարոզիչները գտած են իւր հաւատացեալներուն մէջ, և որով մարդորսութիւնը ընդարձակուած է: Այսպէս եղած է ոչ միայն միջին դարուն ատենները, այլ և նոյն իսկ մեր օրերը: Պէտք չունինք կրկնել ինչ որ պատմական յօդուածներուն մէջ գրեցինք, այսինքն է կաթողիկ և փրօթեսթան քարոզիչներուն վերջին դարուն մէջ գտած յաջողութիւնը, և այդ յարանուանութիւններով անշատ հասարակութիւններ կազմելը: Հայ Եկեղեցւոյ հաւատացեալներուն ուրիշ դաւանութեան անցնելուն դիւրութիւն տուողն եղաւ, նոյն իսկ իրենց ստացած կրօնական դաստիարակութիւնը, որով միշտ յարգ ու վարկ զգացած են ուրիշ եկեղեցիներու վարդապետութեանց հանդէպ: Հայադաւանը իւր մանկութենէն սկսելով՝ չէ լսած երբեք, որ իւր

եկեղեցւոյն ծոցէն դուրս ապրող քրիստոնեան՝ հարկաւ
յաւիտենական փրկութենէ զուրկ ըլլալու սահմանուած է. ոչ
ալ իրեն ըսուած է թէ հանդերձեալ աշխարհի յաւիտենական
պատիժներու դատապարտուած պիտի ըլլայ, եթէ իւր ազգա-
յին եկեղեցւոյն ծոցէն հեռանայ: Հայադաւանը համոզուած
է, որ իւր փրկութիւնը ապահովելու համար, բաւական է որ
քրիստոնէութեան էական դաւանութիւնը պահէ, և իւր գոր-
ծերը բարի ըլլան, և իւր կեանքը համաձայն ըլլայ Աւետա-
րանին բարոյական պատուէրներուն: Քրիստոնէութեան գա-
ղափարին այդ լայնախոհ ըմբռնումը, դիւրաւ համոզեց հա-
յադաւան հաւատացեալը, օտար դաւանութեան եկեղեցի-
ներուն անցնիլ, երբ տեսաւ որ կրնար իւր արտաքին և նիւ-
թական շահերը ապահովել կամ ընդարձակել, առանց իւր
ներքին և հոգեւորական շահերը վտանգելու: Այդ ազատամիտ
ըմբռնումն է, որ կը բացատրէ օտար եկեղեցիներու քարո-
զիչներուն ունեցած յաջողութեան գաղտնիքը, որ Հայ Եկե-
ղեցւոյ ծոցը շարունակ երկպառակութիւններ և անջատում-
ներ դիւրացուց, և որ Հայուն միութեան և ամբողջութեան
չինուածը վտանգեց: Զկարծուի թէ Հայ Եկեղեցին չգիտցաւ
կամ չիմացաւ՝ թէ օտարներու առջեւ դիւրութեանց դուռ
բացած կ'ըլլայ: Նա լաւ գիտէր, թէ ինչ անախորժ և աղէ-
տալի հետեւանքներ կրնային յառաջ գալ իւր թոյլատու նե-
րողամտութեան սկզբունքներէն: Այդ հետեւանքներուն փոր-
ձառութիւնն ալ ունեցաւ, բայց հակառակ գիտակցութեան
և փորձառութեան, սիրեց հաստատուն մնալ աստուածաբա-
նական լայնախոհութեան և եկեղեցական ազատամտութեան
սկզբունքներուն վրայ, զորս անխախտ և անփոփոխ պահեց,
և պիտի պահէ ասկէ ետքն ալ: Իրեն համար արժանաւոր փառ-
քի փայլուն անուն մը պիտի ըլլայ, եթէ երբեք իւր օրինակով
և իւր սկզբունքով քրիստոնէական եկեղեցիներուն հաշտու-
թեան ու մերձաւորութեան հնարաւոր միջոցը ցուցնէ, ինչ որ
բաղձալի էր իբր հաւանական նկատել:

ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ԽՈՐՀՈՒՐԴՆԵՐԸ

Եկեղեցական պատմութեան մէջ ստուգուած կէտ մըն է, թէ եկեղեցւոյ խորհուրդներու թիւը եօթնի վրայ հաստատուելը շատ ուշ կատարուած իրողութիւն մըն է, երկոտասաներորդ դարուն կէսին: Եւ այս՝ Արեւմուտքի Դպրոցականներուն (Scolastique) ձեռքով, որ ամէն ճիղ թափեցին եօթն խորհուրդներու թիւը ամենուն ընդունիլ տալու համար: Բայց ոչ նախնի սուրբ հայրեր և ոչ հին վարդապետներ եօթն թիւի մասին յիշատակութիւն ըրած չեն: Ամենէն հինները՝ միայն երկու խորհուրդներու վրայ խօսած են, որոնք հետզհետէ աճած և մինչեւ տասներկուքի հասած են: Եօթը թիւը հաստատող ամենէն հին պաշտօնական որոշումը տրուած է Փլորենտինոյ ժողովէն, հինգեւտասաներորդ դարուն մէջ: Հայերը այդ մասին առաջին տեղեկութիւնը ստացան Լատին քարոզիչներէն: Այս ծանօթութիւնները բաւական են հաստատելու թէ, եօթը խորհուրդներու դրութիւնը պարզ վարդապետական կէտ մըն է, և ոչ դաւանական վճիռ: Հայերուն մէջ ալ կը գործածուի եօթն խորհուրդներու խօսքը, բայց անորոշ կերպով մը, որովհետեւ շատ դժուարութիւն կը դգացուի՝ եօթն խորհուրդներ որոշակի համընկ ուզուած տեսն: Վերջին օծում կոչուածը, Հայոց մէջ գործածական չէ եղած, և զայն Հայ Եկեղեցւոյ մէջ ընդունիլ տալու համար եղած պատահական ջանքերն ալ, յաջող արդիւնք ունեցած չեն: Ոմանց կարծիքը, որ հոգեվարքի աղօթքը իբր վերջին օծումին համապատասխանող խորհուրդ մը կ'ուզեն ցոյց տալ, արժէք մը չի կրնար ունենալ, քանի որ չի կրնար խորհուրդի մը անհրաժեշտ եղող պայմաններուն համապատասխանել: Այսչափն ալ բաւական է հաստատելու թէ եօթը խորհուրդներու դրութիւնը չի կրնար Հայ Եկեղեցւոյ կողմէն ընդունուած դաւանութիւն նկատուիլ: Ասով մէկտեղ, Լատիններու ընդունած եօթը խորհուրդներէն, վերջին օծումէն

դատ, միւս վեցերը Հայոց Եկեղեցւոյ մէջ ալ գործածուած արարողութիւններ են: Ասոնց մասին կարեւորագոյն տեղեկութիւնները կ'ամփոփենք հետեւեալ կերպով:

Մկրտութիւնը կը տրուի մանուկներուն, ամբողջապէս և հորիզոնական դիրքով ջուրի մէջ բնկղմելով, բայց բռնադատիչ (force majeure) պարսպաներու հանդէպ՝ հեղմամբ տրուած մկրտութիւնն ալ վաւերական կ'ընդունուի: Դրոշմի կամ միւռնի խորհուրդը կը մատակարարուի մկրտութեան հետ կից, նոյնինքն քահանային ձեռքով, և մկրտուած մանուկին անմիջապէս հաղորդութիւն ալ կը տրուի չրթնահաղորդ ձեռով, այսինքն է սրբագործեալ մասը չըրթունքին դպցնելով: Ըստ այսմ երեք խորհուրդներ միասին կը մատակարարուին, և անոնց յարակցութեանց վրայ հաստատուած կը նկատուի մկրտուած ըլլալու լրումը: Այս պատճառով Հայ Եկեղեցւոյ մէջ տեղի չունին, ոչ մեծնալէն ետքը առաջին հաղորդութիւն տալու, և ոչ ալ դրոշմը յապաղելով եպիսկոպոսներու կողմէ տրուելու արարողութիւնները:

Հաղորդութիւնը կը տրուի ամէն հաւատացեալի առանց տարիքի խտրութեան, և երկու տեսակներու ներքեւ, այսինքն է նշխարքին տեսակը գինիի տեսակին մէջ թաթաղելով: Նշխարքը բաղարջ հաց է, անխմոր հայսէ չինուած, բաւականաչափ թանձր, որ նոյն իսկ պատարագի օրը պիտի պատրաստուի քահանայի ձեռքով: Ձեւը բոլորչի է, և վրան տիպ մը զարնուած է, խաչին նշանով և ինչինչ զարդերով: Գինին պիտի ըլլայ անապակ, այսինքն առանց ջուր խառնելու: Սրբագործուած նշխարքը մէկ հատ միայն պիտի ըլլայ, և այս պատճառով պէտք է որ հաղորդուելիք եղողներուն հաւանական թիւին բաւելու չափ մեծ պատրաստուած ըլլայ: Հաղորդութեան մօտեցողները, ոտքի վրայ կանգուն կը ներկայանան բեմին առջեւ, և պատարագիչ քահանան անոնց լեզուին վրայ կը դնէ թաթաղեալ նշխարքէն բաժնուած մասնիկ մը: Սովորութիւն է, այդ թաթաղեալ մասնիկներէն քիչ մը պահել եկեղեցիներուն մէջ՝ հիւանդներուն և պատահաբար պատարագի ատենէն դուրս հաղորդուելու պէտք զգացողներուն համար: Այդ մասնիկները վայելուչ կերպով կը պահուին, խորանին ներսը կողմնակի գտնուող խորհրդ-

դանոցին մէջ, առանց յատուկ տապանակի և առանց յատուկ վառած կանթեղի:

Ապաշխարութեան կամ խոստովանութեան խորհուրդը կը կատարուի՝ ընդհանուր կերպով պատրաստուած բանաձեւի մը հետեւողութեամբ, որուն մէջ կարգաւ նշանակուած են հաւանական մեղքերը: Խոստովանահայր քահանաները կ'զգուշանան շատ մը աւելորդ մանրամասնութիւններ պըրպտելէ, և մանաւանդ հարցաքննիչներու ոճով հարցուփորձեր ընելէ: Սովորաբար քանի մը օրերու միջոց կը տրուի խոստովանութեան և արձակումի մէջտեղ, որպէսզի խոստովանողները այդ օրերուն մէջ ապաշխարութեամբ և պատշաճ հոգեւորութեամբ պատրաստուին հաղորդութեան մօտենալու, ինչ որ տեղի կ'ունենայ արձակումէն անմիջապէս ետքը: (*)

Կարգ կամ ձեռնադրութեան խորհուրդը կը կատարուի եպիսկոպոսին աջ ձեռքը կարգ ստացողին գլխուն վրայ դրնելով և իւրաքանչիւր աստիճանին յատուկ գործիքները անոր ձեռքը տալով: Քահանայական աստիճանները նախապէս չորս էին՝ Արեւելեան եկեղեցիներու համաձայն, բայց Պաշակիրներու ժամանակէն ասդին եօթնի բարձրացան՝ Արեւմտեան սովորութիւններու ազդեցութեան ներքեւ: Միայն թէ կիսասարկաւագութիւնը Հայոց մէջ շարունակեց իրրեւ փոքր աստիճան նկատուիլ, թէպէտեւ Լատիններու մէջ մեծ կամ սուրբ աստիճան կը նկատուի: Եօթն աստիճաններն ալ եպիսկոպոսներու կողմէն կը տրուին: Եպիսկոպոսութեան աստիճանը կը տրուի կաթողիկոսէն՝ երկու եպիսկոպոսներու ընկերակցութեամբ: Իսկ կաթողիկոսական աստիճանը կը տրուի տասուերկու եպիսկոպոսներէ: Միւռօնի

(*) Հարկ է խոստովանիլ, թէ այս պահանջը զբիթէ զանց առնուած է մեր մէջ: Հաղորդողներ ընդհանրապէս իրրեւ աւանդական սովորութիւն մը կը մօտենան այս սրբութեան, վերջին պահուն ապաւինելով երկրորդի մը կողմէ եղած հրապարակային խոստովանութեան, աւելի ճիշտ՝ հաստատիպ բանաձեւի մը արտասանութեան: Մինչդեռ անհրաժեշտը, նախ քան խոստովանելը՝ ներքին հաշուետւութիւնն է ենթակային իր խղճմտանքին հետ, որով եւ լուրջ պատրաստութիւնը:

օծումը կը տրուի քահանայութեան, եպիսկոպոսութեան և կաթողիկոսութեան աստիճաններուն, ճակատէն դէպի զաթը բարձրացնելով օծուած տեղը: Վարդապետական աստիճանը, որ աստուածաբանական մագիստրոսութեան համապատասխանող աստիճան մըն է, տըւչութեան ատեն ձեռնադրութեանց կերպարանը կ'առնէ: Երկու աստիճաններու կը բաժնուի, փոքր ու մեծ, կամ մասնաւոր ու ծայրագոյն: Այս վերջինը եպիսկոպոսական աստիճանի համանման պատիւներ և առանձնաշնորհումներ կը վայելէր երբեմն, երբ քիչերու կը տրուէր այդ աստիճանը: Վարդապետութեան երկու աստիճաններն ալ կը տրուին ծայրագոյն աստիճան ունեցող եպիսկոպոսներու ձեռքով: Տըւչութեան արարողութիւնը բաւական երկար է և տասնեւչորս ստորաբաժանեալ աստիճաններէ կը բաղկանայ, չորսը մասնաւոր և տասը ծայրագոյն վարդապետութեան համար: Իւրաքանչիւր բաժանմունքն ալ մարդարէութիւններէ, առաքեալներէ եւ աւետարաններէ ընթերցուածներ ունի, և շատ մըն ալ շարականներ:

Ամուսնութեան խորհուրդը Պսակ անունով կը կոչուի: Քահանան է պաշտօնեան, որ պսակը կ'օրհնէ առաջնորդարանէ հրամանագիր ստանալով: Ամուսնալուծումը կանոնապէս ընդունուած է և կը վճուի կաթողիկոսական և պատրիարքական իշխանութեանց կողմէ: Ամուսնութեան մը անվաւեր ըլլալը կ'որոշուի՝ ընդհանրապէս ամէն գործողութեանց հասարակ եղող վաւերականութեան և օրինաւորութեան սկզբունքներով, առանց պայմանադրական կամ կամայական պարագաներէ կախում ունենալու: Արգելիչ պարագաները կը մնան նոյն, ինչպէս որ հին ժամանակի ժողովներով տրուած են: Ազգակցութեան և խնամութեան աստիճանները նուազ են հին կանոններու մէջ:

Ասոնք են խորհուրդներու նկատմամբ ընդունուած վարդապետական կէտերը: Իսկ նոյն խորհուրդներու նկատմամբ պահուած բարեկարգական և ծիսական կանոնները, կը թողունք յառաջ բերել անոնց յատուկ գլուխներու մէջ:

ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՃՇԴԱՐԱՆՈՒԹԻՒՆ

Ոմանք ուզած են Հայ Եկեղեցին մեղադրել, ըսելով, թէ իւր վարդապետութիւնը բացատրելու համար հաստատ և որոշ բանաձեւեր կամ պաշտօնական ճշդաբանութիւններ չունի, և թէ իւր վարդապետութիւններն ալ և իւր վարդապետութեան գիրքերն ալ յաճախ իրարու անհամաձայն կը գտնուին: Մենք պէտք չենք զգար հետազօտել, թէ մինչեւ ո՞ր աստիճան ստոյգ են այդ մեղադրանքները, և պահ մը կ'ընդունինք իսկ թէ ճշմարիտ ըլլան խօսուած առարկութիւնները: Բայց մեր այդ գիշողութիւնը, ոչ միայն Հայոց Եկեղեցւոյն վայելած և ներշնչած յարգը չի նուազեր, այլ ընդհակառակը փաստ մը կ'աւելցնէ հաստատելու այն լայնախոհ հոգին և աստուածաբանական ազատամտութիւնը՝ զոր մենք պաշտպանեցինք: Քանիցս կրկնած ենք, թէ իւր դաւանական հաւատալիքները բազմաթիւ չեն, թէ իւր վարդապետութեան առպարէզը շատ ընդարձակ է, և թէ վարդապետական կէտերու շուրջը դարձող անհամաձայնութիւնները՝ չեն կրնար երբեք ճշմարիտ և իսկական միութեան վնասել:

Փորձով գիտենք թէ իւրաքանչիւր դարու հոգին և պատահական ձգտումները և ժամանակին պարագաները՝ որչափ ազդեցութիւն կը ներգործեն կարծիքներու և գրութիւններու, և առհասարակ հետազօտութեանց առարկայ եղող կէտերու վրայ: Եկեղեցական կարծիքներն ու վարդապետական ուսումներն ալ այդ ընդհանուր կանոնէն դուրս մնալ չէին կրնար: Ուզելով ալ չուզելով ալ, բոլոր եկեղեցիներու վերաբերող անձեր, հովիւներ, վարդապետներ, պատօնեաներ և հաւատացեալներ, ամէնքն ալ պատահականութեանց ազդեցութիւնը կրեցին, և եկեղեցւոյ վարդապետութիւնն ալ իրենց հետ մէկտեղ նոյն ազդեցութեան ենթարկուեցաւ: Անգամ մը որ այդ սկզբունքը կ'ընդունուի, ալ

դիւրին կ'ըլլայ եզրակացնել, թէ վարդապետական կէտերն ալ, որ ժամանակի ազդեցութեան ներքեւ նոր բարդութիւններով ծանրացան ու այլայլեցան, նոյնպէս ժամանակի ազդեցութեան ներքեւ կրնան ալ պատահական բարդութիւնները կորսնցնել ու թեթեւալ ու զտուելով մաքրուիլ: Հետեւապէս իմաստուն և խոհական ուղղութիւն մըն է, ամէն կողմէն անցքերը չփակել, եւ բաց դուռներ թողուլ, ուսկից իրաց ընթացքով պատահական յաւելումները դուրս ելլեն: Այս է ահա Հայոց Եկեղեցւոյ բռնած ընթացքը, և այս ընթացքը, մեր կարծիքով, պէտք է ողջունուի իբրեւ կրօնից փրկութեան գերագոյն միջոցը:

Դաւանութեան ու վարդապետութեան մէջ տարբերութեան սկզբունքը՝ զոր հաստատեցինք, առաջինին անփոփոխութիւնը և երկրորդին փոփոխելիութիւնը՝ զոր բացատրեցինք տրամաբանական եզրակացութեամբ, մեզ կը յորդորեն բարձրաբարբառ հռչակելու բաց դուռի դրութիւնը, որ է ըսել, մէկ կողմէն ամփոփել և նուազել դաւանութեան առարկայ եղող կէտերը, և միւս կողմէն ընդարձակել վարդապետութեան կէտերուն նկատմամբ եղած ապատութիւնը: Այդ դրութեան զօրութեամբ եկեղեցին կրնայ պահպանել իրեն պէտք եղած անսասան հաստատութիւնը, և չի հարկադրուիր հակառակորդ կանգնիլ մտաւորական զարգացման ձգտումներուն և անոր արդիւններուն: Կ'ազատի եւս գիտութեան թըշնամի ըլլալու ամբաստանութենէն, և կը պարտաւորուին լռել անոնք, որ կը ջանան եկեղեցին իբրեւ յետադէմ գաղափարներու պաշտպան կերպարանել:

Ստոյգը խօսելով, իրօք ալ այս ամբաստանութիւններուն պատճառ տրուած է, շնորհիւ այն սխալ իմացուած նախանձայուղութեան, որով ուղղուած է ամէն վարդապետական խնդիր դաւանութեան վերածել, ամէն կարծիք պարտաւորիչ որոշումներու ենթարկել, ամէն ուսումնասիրութիւն և հետազօտութիւն և վիճաբանութիւն վճռաբար արգելուլ: Բայց ասիկայ Հռոմէական եկեղեցւոյ բռնած ճանպան է, առաւելապէս Տրիտենդեան ժողովէն ասդին, որուն մէջ ամէն եկեղեցական խնդիրներ և վարդապետական կարծիքներ վճռաբար որոշուեցան, հաստատուեցան և հրամայուեցան նզովքի կա-

պերով: Տրիտենդեան ժողովին սկսածը ամբողջացուցին պապերը իրենց հրատարակած դաւանական ցուցակներով (syllabus) և Վատիկանի ժողովին անբացատրելի վճիռներով: Այնպէս որ այլեւս Հռոմէական եկեղեցւոյ վարդապետներն ու հաւատացեալները հաւասարապէս պէտք է խորհրդածելու կարողութենէն իսկ հրաժարին, և կուրօրէն հետեւին այն մըտածումներուն՝ զորս ունեցան վեշտասաներորդ դարու եպիսկոպոսներն ու աստուածաբանները:

Այս ըսելով մենք չենք ուզեր այդ եպիսկոպոսներն ու աստուածաբանները իրենց ունեցած կարծիքներուն համար մեղադրել: Անոնք իրենց երկրին և ժամանակին տիրող կարծիքներուն ու տեսութիւններուն արձագանդն եղան: Իրենց յանցանքը եղաւ միայն, իրենց կարծիքներուն և գաղափարներուն դաւանական ձեւեր տալ, և իրենց ետեւէն եկողներուն դէմ մտածելու, խորհրդածելու և ուսումնասիրելու դուռները փակել: Անտեղի և յանդուգն չէր ըլլար կարծել, որ եթէ վեշտասաներորդ դարու մարդիկ դառնային և մեր ժամանակի մէջ ապրէին, շատ տարբեր պիտի մտածէին, քան ինչ որ այն ատեն մտածեցին: Սակայն ձգենք այդ կէտը, և Հայ Եկեղեցւոյ վրայ դառնանք:

Այն տարբերութիւնները՝ որոնք Հայ վարդապետներու դիրքերուն և հրատարակուած քրիստոնէական վարդապետութիւններուն մէջ աչքի կը զարնեն, ճիշդուճիշդ պարագաներու ազդեցութենէն և ժամանակներու փոփոխութենէն առաջ եկող բաներ են: Հայ Եկեղեցին ալ, որչափ նախնական աւանդութեանց յարած ըլլար, չէր կրնար բոլորովին դերձ մնալ ժամանակներու պատահական ազդեցութենէն: Մինչեւ իսկ ղժուարութիւն չենք զգար խոստովանելու, թէ Հայոց Եկեղեցին ուրիշ եկեղեցիներէն շատ աւելի պատճառ ունէր ժամանակներու ազդեցութիւններէն այլալուծութիւններ կրելու: Որովհետեւ նա, շատ դարերէ ի վեր, մէկ կողմէն՝ իւր մեկուսացած դիրքին մէջ դուրկ էր այն նպաստաւոր միջոցներէն՝ զորս յառաջդիմութիւնը մարդկային ընկերութեան կ'ընծայէր. և միւս կողմէն՝ Արեւելքի մէջ տեղի ունեցած հարւածներուն և արկածներուն խաղալիք դարձած, ներհակընդդէմ ազդեցութեանց ձեռք մնացած, և հակառակ ակնկալու-

թիւներով գորուած, ակամայ պիտի կրէր այդ ազդեցութեանց ներգործութիւնները: Իրօք ալ երբեմն յունական ազդեցութեան հետեւեցաւ, երբեմն ալ լատինական ազդեցութեան հետեւեցաւ, երբեմն բռնութեամբ և զօրութեամբ ստիպուեցաւ, երբեմն ալ ակնկալութեամբ և յուսադրութեամբ հրապուրուեցաւ: Եւ այս պատճառներով պարտաւորեցաւ ընդգրկել կարծիքներ, ընդունիլ տեսութիւններ, գործադրել կերպեր, և որդեգրել սովորութիւններ, որոնք օտար էին իրեն: Շատ մը մանրամասնութիւններ, ոչ միայն օտար այլեւ օտարախորթ, գրեթէ անզգալի կերպով սարդեցան Հայ Եկեղեցւոյ ծիսական սովորութեանց և վարդապետական տեսութեանց մէջ: Համարձակ կը յայտարարենք եւս, թէ վարդապետներ և եպիսկոպոսներ, և մինչեւ իսկ կաթողիկոսներ ալ գտնուեցան, որ Հայ Եկեղեցւոյ նախնական աւանդութեանց և սկզբանց հակառակ խօսեցան կամ դրեցին: Բայց ասանկեերուն տեսութիւնները իրենց անձնականէն անդին չէին կրնար անցնիլ, և իրենց անհամաձայնութիւնը չէր կրնար խախտել կամ փոփոխել Հայ Եկեղեցւոյ հիմնական դաւանութիւնը, որ փոփոխելի կէտ մը չէ:

Հետեւաբար ինչինչ կարծիքներ, որ պահ մը ոմանց կողմէ ընդունելի դատուեցան, կրնային ուրիշ ատեն և ուրիշներու կողմէ հերքուիլ, առանց եկեղեցւոյ իսկութեան և դաւանութեան դպչելու, քանի որ պարզապէս վարդապետութեան կէտերէն անդին չէին անցնիր. կէտեր՝ որոնք ոչ էական են, և ոչ անփոփոխելի: Շատ բնական է անցած ժամանակներու ազդեցութեամբ ալ դէպ ետեւ փոփոխուին: Այդ տեսակ փոփոխութիւններ չեն արգիլեր, որ եկեղեցւոյ էական իսկութիւնը միշտ միեւնոյն, և հիմնական գոյութիւնը միշտ անասան մնան և այնպէս ալ ճանչցուին:

Այս է Հայ Եկեղեցւոյ նախընտրած կացութիւնը: Եթէ մօտէն հետազօտել ռզնք, պիտի տեսնենք որ ուրիշ եկեղեցիներ ալ իսկապէս հեռու չեն այդ ընթացքէն, ինչ որ ալ ըլլան իրենց պաշտօնական յայտարարութիւնները. որովհետեւ անոնք ալ բաւական փոփոխութիւններ ունեցած են իրենց ընթացքին մէջ: Սխալ կ'ըլլար կարծել որ Հռոմէական եկեղեցին ալ այսօր միեւնոյնն ըլլայ, ինչ որ էր պաշտօնաբաշ-

խութեանց (investitures) և հաւատաքնութեանց (inquisitions) դարերուն մէջ: Իրաւ է որ ինք հակառակը կ'ուզէ պընդել, սակայն տիրապէս կրած է ժամանակին ազդեցութիւնը և չափաւորած է իւր գործունէութիւնը, որով իւր խօսքը իւր գործին հետ հակասութեան մէջ կը գտնուի: Բայց յայտնի իրողութիւն մը՝ յայտարարութեամբ ուրանալու յամառութիւնը, իրականութիւնը չի փնջեր, այլ միայն խղճի դէմ գործողութիւն մը կ'ըլլայ, և հետեւաբար նոյն իսկ պաշտպանուած դատին ալ վնասակար կը դառնայ:

Ասոնք են մեր բացատրութիւնները՝ Հայոց Եկեղեցւոյն և իւր վարդապետական բացատրութեանց դէմ յարուցուած մեղադրանքներուն մասին: Մեր ջատագովութիւնը լուսաւոր կերպով կը հաստատէ իւր քրիստոնէավայել ազատամտութիւնը: Ասիկայ ալ այնպիսի սկզբունք մըն է, որ ցանկալի էր, որպէսզի ընդունուէր և գործադրուէր Քրիստոսի եկեղեցին ճշմարտապէս սիրողներուն կողմէն: Հայ Եկեղեցւոյն մեկուսացած դիրքը՝ որուն մէջ դարերէ ի վեր կը գտնուի, և իւր խոնարհ ու համեստ կացութիւնը՝ որ պատահականութեանց հետեւանք է, չեն կրնար երբեք անոր դէմ իբր անկման փաստ գործածուիլ:

Ճշմարտութիւնը երբեք թիւի փաստով չի հաստատուիր, և Աւետարանն ալ կը վկայէ թէ հօտ փոքրիկ է, որուն Հայրն Երկնաւոր ճշմարտութեան ժառանգութիւնը խոստացաւ և իւր արքայութիւնը տալ հաճեցաւ:

ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆԸ

ՆՈՒԻՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆԸ

Հայոց Եկեղեցւոյ ընդունած ու պաշտպանած սկզբունքներուն համաձայն, եկեղեցական դերագոյն իշխանութիւնը կը պատկանի տիեզերական ժողովներուն, ուր հաւաքուած ըլլան մասնաւոր եկեղեցիներու նուիրապետական մարմինները: Այդ իշխանութիւնը բացարձակ է դաւանական խընդիրներուն համար, իսկ բարեկարգական խնդիրներ երկրորդական կարգի մէջ կը գտնուին: Հայ Եկեղեցին կ'ընդունի թէ ճշմարիտ տիեզերական ժողովներուն դաւանական վճիռները խստիւ պարտաւորիչ են մասնաւոր եկեղեցիներու համար, մինչ բարեկարգական կանոնները, որոնք զանազան եկեղեցիներու հաղորդակցութեանց, կամ եթէ ներեայ է այսպէս ըսել, միջեկեղեցական յարաբերութեանց իրր հիմ կը ծառայեն, ընդունակ են իրենց գործադրութեան մէջ տարբերութիւններ կրել, տեղական կամ պատահական հանգամանաց համեմատ: Հայ Եկեղեցին կ'ընդունի եւս, որ մասնաւոր եկեղեցիներ կրնան տարբերիլ՝ վարդապետական խնդիրներու մասին և դաւանական կէտերը բացատրելու կերպին մէջ: Գործնականին գալով կը ճանչնայ թէ տիեզերական ժողովներու բարձր հեղինակութիւնը գործադրութեան միայն առաջին երեք սուրբ ժողովներու մէջ, և թէ անկէ ետքը առիթ չեղաւ նմանօրինակ հեղինակութիւն մը գործածելու, զանազան եկեղեցիներու միջեւ սկսած հակառակութեանց և բաժանմանց պատճառով: Զի կարծեր, որ այսուհետեւ ալ կարենայ այդ հեղինակութիւնը գործադրուիլ, քանի որ հաւանական չի տեսներ(*) անհաշտ հակառակութեանց վերջնաւր:

Վատիկանի ժողովը դումարելու առթիւ՝ Հռոմի եկեղեցին ընդհանուր հրաւերի ձեւակերութիւնը ուղեց կատարել,

(*) Ո՛չ, սակայն, մեր եկեղեցւոյ կողմէ: ՀՐՏ.

անշուշտ երեւոյթները փրկելու դիմամբ. որովհետեւ հրաւէթը օրինաւոր և կոնոնաւոր ըլլալու համար, պէտք էր որ ուրիշ եկեղեցիներու հետ բանակցէր, վիճաբանելի գլուխներու մասին համաձայնէր, և համերաշխութեան դալու համար պետինը պատրաստած ըլլար: Ճիշդն ըսել ուզելով, իւր հրատարակած հրաւիրաւորը ուրիշ բան չէր, բայց եթէ ուրիշ եկեղեցիները բռնադատել իւր պահանջմանց առջեւ դուրս ծուելու և իւր պայմաններուն առջեւ խոնարհելու: Հարկաւ այդ բռնուած ձեւը անկեղծ և խղճամիտ հաշտութիւն և համերաշխութիւն պատրաստելու նպատակ չունէր, և ոչ ալ այդ նպատակին կրնար ծառայել:

Պատմական յօդուածներու մէջ՝ վիճակներու կազմութեան և իրաւասութիւններու ծագման վրայ մեր ըսածը լրացնելու համար, պէտք է դիտել տանք, որ զանազան դատունքներու եկեղեցիներ իրարու մօտենալով ազգային կամ պատրիարքական տիտոններ կազմեցին, եւ թէ այդ մերձեցումները արդիւնք եղան պարզապէս երկիրներու քաղաքական կազմակերպութեան: Յունահռոմէական աշխարհին մէջ կաղմուած երեք պատրիարքութիւնները, կը համապատասխանէին ճշդիւ Հռոմէական կայսրութեան մէջ տիրող մեծ բաժանմունքներուն: Հռոմ, կայսրութեան մայրաքաղաքը, փարչական տեսակէտէն կեդրոն էր բոլոր Արեւմուտքի նահանգներուն: Պտղոմէանց և Սելեւկեանց թագաւորութիւնները, որ քրիստոնէութեան սկզբնաւորութենէն քիչ առաջ Հռոմի կայսրութեան միացած էին, իրենց նախնական կազմակերպութիւնը պահած, և մեծ բղեչխութեանց վերածուած էին, իրենց կեդրոն ունենալով Աղեքսանդրիա և Անտիոք՝ դադարեալ թագաւորութեանց մայրաքաղաքները: Այս երեք մասերու բաշխումն էր որ ծագում տուաւ երեք պատրիարքութիւններ հաստատելու յիշեալ երեք քաղաքներու մէջ, որք են Հռոմ, Աղեքսանդրիա և Անտիոք, մին միւսէն բաժնուած, ինքնուրոյն և անկախ:

Երեք մեծ բաժանմունքներէն զատ, երեք ալ փոքր բղեչխութիւններ կային, նոյնպէս դադարեալ թագաւորութեանց սահմաններով կազմուած, որք են՝ Պոնտոս, Ասիա և Թրակիա, որոնց կեդրոններն էին Կեսարիա, Նիքսոս և Հերակ-

լիա: Այդ բաժանմունքներուն հետևողութեամբ ու՛ր երեք եքսարքական կամ փոքր-պատրիարքական աթոռներ կապմունեցան յիշեալ երեք քաղաքներուն մէջ: Ասոնք իրաւասութիւն ունէին նոյն փոքր բղեշխութեանց սահմաններուն մէջ գտնուող մետրապոլիտութեանց վրայ: Բայց այս երեք աթոռները, իրենց անկախ և ինքնուրոյն դիրքը կորսնցուցին, եւր Բիւզանդիա՝ Կոստանդնուպոլիս եղաւ, և կայսրութեան կեդրոնը հոն փոխադրուեցաւ, և այս պատճառով նոր պատրիարքութիւն մը ստեղծուեցաւ այնտեղ, երեք եքսարքութեանց մետրապոլիտութիւնները միացնելով և եքսարքական իրաւասութիւնները ջնջելով:

Ասկէ առաջ չորրորդ պատրիարքութիւն մըն ալ հաստատուած էր արդէն Երուսաղէմի մէջ: Բայց աօրկա պարզապէս Սուրբ Քաղաքին պատուոյն համար եղած էր Նիկիոյ ժողովին որոշմամբ, որ այս նպատակով Անտիոքի պատրիարքութեան տասնեւչորս մետրապոլիտութիւններէն երկուքը, Առաջին Պաղեստինը և Երկրորդ Պաղեստինը, զատուած ու Երուսաղէմի պատրիարքութեան սահման կազմած էր:

Ընդհանրապէս կը կարծուի թէ Արեւելեան չորս պատրիարքութիւններ հաւասարապէս Յունական եկեղեցւոյ մասեր ըլլան, սակայն ուղիղ տեսութիւն մը չէ: Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքութիւնն է միայն որ Յոյներուն ազգային եկեղեցին կը կազմէ: Անտիոքի պատրիարքութիւնը Ասորւոց ազգային եկեղեցին է, ինչպէս Աղեքսանդրիոյ աթոռն ալ Եգիպտացւոց ազգային եկեղեցին է: Նոյն կերպով Երուսաղէմի պատրիարքութիւնն ալ Պաղեստինացւոց յատուկ աղաքային եկեղեցի պէտք է ըսել: Մակեդոնական տիրասիտութիւնը մեծ ազդեցութիւն ունեցած էր իրեն նուաճած երկիրներուն կերպարանը աշխարհելու, և Ասորիք ու Եգիպտացիք հելլենական կերպարան մը զգեցած էին: Բայց եղածը միայն արտաքին, լեզուի և դարգացման և սովորութեանց փոփոխութիւնն էր: Բնիկ սարրը իւր ինքնութիւնը չէր փոխած, և ազգային զգացումները միշտ կատարեալ ու կենդանի կը մնային թէ՛ Ասորւոց և թէ՛ Եգիպտացւոց մէջ:

Այս քաղաքական պարսպաները, որոնք Յունահոմէական աշխարհին մէջ պատրիարքական աթոռներու կազմա-

կերպութեան առաջնորդեցին, միւս կողմէ պատճառ եղան ինքնուրոյն և անկախ աթոռներ կամ պատրիարքութիւններ ստեղծելու կայսրութեան սահմաններէն դուրս եղող երկիրներուն մէջ, որոնք առաքելական քարոզութիւն ստացած էին, և ուր քրիստոնեայ հասարակութիւններ կազմուած էին: Այսպէս եղան Հայաստան, Պարսկաստան և Եթովպիա:

Պարսկաստանի եկեղեցին, որ Ս. Շմաւոն կամ Ս. Սիմոն առաքելին քարոզութեամբ սկսաւ, իրեն յատուկ աթոռ ունեցաւ, որ Պարսից կամ Տիղբոնի կամ Սելեկիոյ անուններով յիշուած է: Այդ աթոռին յաջորդութիւնը պահուած է այժմ Քաղէէացւոց կաթողիկոսներուն մէջ, որ Բաբելոնի պատրիարք ալ կը կոչուին: Իսկ Եթովպացւոց աթոռը, որուն սկզբնաւորութիւնը Ս. Մատթէոս աւետարանիչին կը վերագրուի, այժմ ընդհատուած կը գտնուի, և Եթովպիա՝ Աղեքսանդրիոյ պատրիարքութեան ենթարկուած է: Հայոց աթոռին վրայ նոր ըսելիք չի մնար, պատմական յօդուածներուն մէջ բաւական բացատրութիւն տուինք: Միայն աւելցնենք, որ աթոռներու իրաւասութեան մասին հնաւանդ տեղագրական կանոնը պահուած ատեն Հայոց աթոռին իրաւասութիւնը կը սահմանափակուէր Մեծ Հայքի նահանգներով, որոնք այն ատեն Հայոց Թագաւորութեան ալ սահմանները կը կազմէին: Իսկ այն նահանգները, որ Փոքր Հայք անունով ճանչցուած են, այն ատեն Պոնտոսի բղեչխութեան մաս կը կազմէին և այս պատճառով Կեսարիոյ եքսարքութեան ենթարկուած էին, և յետոյ անցան Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքութեան: Իսկ միւս կողմէն Վիրք և Աղուանք, որ քրիստոնէութիւն ընդունած ատեննին Հայոց Թագաւորութեան ներքեւ կը գտնուէին, Հայոց պատրիարքական աթոռին ալ ենթարկուած մնացին, իրենց համար յատուկ ազգային եքսարքական կամ փոքր-կաթողիկոսական աթոռ մը ունենալով, Հայոց պատրիարքին կամ մեծ կաթողիկոսին գերիշխանութեան ներքեւ:

Տեղագրական իրաւասութեան սկզբունքը, խստիւ պահուած էր բոլոր եկեղեցիներու նուիրապետութեանց կողմէն, քրիստոնէութեան առաջին դարերուն մէջ: Այդ սկզբունքով իւրաքանչիւր վիճակի մէջ մէկէ աւելի եպիսկոպոս չէր գտնուեր, և ամէն հաւատացեալ քրիստոնեայ, ինչ ազգէ կամ

ծէսէ ալ ըլլար, պէտք էր հնազանդէր տեղական եպիսկոպոսին, և անկէ ընդունէր բոլոր իւր հոգեւորական պէտքերը: Բայց այդ հնաւանդ կանոնը խախտեցաւ, երբ մասնաւոր եկեղեցիներ իրարմէ բաժնուեցան, հաւատոյ և սիրոյ միութիւնը վերջացուցին, և սկսան զլանալ այն ամէն դործողութիւնները, որ հաղորդակցութիւն ի հոգեւորականութիւնի ներքեւ կը պարունակուին: Այս պատճառով իւրաքանչիւր եկեղեցի պարտաւորուեցաւ հոգ տանիլ, իւր սահմաններէն դուրս գտնուող իւր հաւատացեալներուն համար իրենց տեղերուն մէջ՝ եկեղեցական պաշտօնեաներ, քահանաներ և եպիսկոպոսներ յատկացնել, և այսպէս միեւնոյն վիճակի մէջ ոչ միայն անջատ քահանայութիւններ, այլեւ տարբեր եպիսկոպոսական աթոռներ սկսան գտնուիլ՝ իւրաքանչիւր խումբի գաւառութեան ու ծէսին տարբերութեան համեմատ: Այդ սովորութիւնը աւելի մեծ ընդարձակութիւն ստացաւ Պաշակիրներու տոեմ, երբ Լատին կաթոլիկներ սկսան Արեւելքի մէջ սփռուիլ, և իրենց նուաճած քաղաքներուն մէջ Յոյն կամ Ասորի եպիսկոպոսներու քով, մէկ մէկ ալ Լատին եպիսկոպոսներ հաստատեցին: Այնուհետեւ հնաւանդ կանոնը, որ տեղապրական իրաւասութեան սկզբունքը իբրեւ նուիրական կը յարգէր, բոլորովին իսկ մոռացութեան տրուեցաւ, և ամէն մասնաւոր եկեղեցի, որ վարդապետութեամբ կամ ծէսով կը տարբերէր, սկսաւ իրեն համար զատ եպիսկոպոսարան և զատ պաշտօնէութիւն հաստատել, և ասկէ առաջ եկաւ մեր օրերը տեսնուած տարօրինակ երեւոյթը, որ միեւնոյն թեմի մէջ մինչեւ եօթը կամ ութը եպիսկոպոսներ կը գտնուին, որ միեւնոյն աթոռ կը զբաւեն և միեւնոյն աթոռի անունը կը կրեն:

Քաղաքական սպեկուլյութենէ զատ հոգեւորական աշխարհակալութիւնն ալ, երկրորդ սլարապայ մըն է, որ աւելի տրամադ ի եկեղեցական իրաւասութեանց կողմուելուն կամ նոր ձեւեր ստանալուն: Այն երկիրները, որոնք առաքելական դարուն մէջ քրիստոնէութեան դարձած չէին, և յետագայ դարերու ընթացքին զայն ընդունեցան՝ արդէն գոյութիւն ունեցող եկեղեցւոյ մը ձեռքով, սոյն այս եկեղեցւոյն իրաւասութեան ներքեւ մտան, իբրեւ հոգեւորապէս նուաճեալ երկիր: Այս սկզբունքով Կոստանդնուպոլսոյ եկեղեցին իւր իրաւա-

սութեան ներքեւ առաւ Պալքանեան երկիրները և Ռուսաստանը: Նոյն սկզբունքով Հոռմի եկեղեցին իւր իրաւասութիւնը տարածեց Գերմանիոյ, Բրիտանիոյ և Սկանտինաւիոյ վրայ, և աւելի ետքն ալ Ամերիկայի և Մայրագոյն Արեւելքի վրայ: Ասկէ յառաջ եկան Հոռմի պատրիարքութեան կամ Լատին եկեղեցւոյ ընդարձակ ծաւալումը և իւր իրաւասութեան տարապայման տարածումը աշխարհի մէջ, որ զոյգ քալեց իւր պատրիարքութեան ներքեւ եղող Արեւմտեան ազգերուն կենցաղական զարգացման և քաղաքական ազդեցութեան յառաջանալուն և ընդարձակուելուն հետ: Բայց միւս կողմէն իշխանութեան և յաջողութեան ընդարձակուիլը, քմահաճոյքներու ու զեղծումներու ալ շատնալուն պատճառ եղաւ, որուն հետեւանօք ծագեցաւ միջին դարու բարեկարգական շարժումը, որ է նոր աղանդ. Բողոքականութիւնը, որ Լատին եկեղեցւոյ մի լաւ բաժինը անկէ անջատեց և Հոռմի աթոռին իրաւասութենէն դուրս հանեց: Նոյն պատճառով նոր բաժանումներ ալ խիթալի են տակաւին: Նորանոր ճնշումներ, որք վերջին ատեն սկսան գործածուիլ Արդիական կոչուածներուն վրայ, ամենայն հաւանականութեամբ Հոռմի եկեղեցիէն նըշանակելի անջատումներ պիտի արտադրեն:

Անցեալին տուած փորձառութեան հակառակ, պապութիւնը ետ չի կենար մտաւորական շրջանակի և քաղաքական և կառավարական ասպարէզի մէջ ալ իւր միջամտութիւնները շարունակելէ, և զայն գործածելէ իրմէ կախում ունեցող հասարակութեանց վրայ: Առանց արդիւնքին խոհական կշռադատութեան՝ կը ջանայ շարունակ սեղմումներ դնել իրեն ենթարկեալ հոգեւոր իշխանութեանց վրայ, և հետզհետէ կը ջնջէ, Գաղղիական, Հունգարական, Ամբրոսեան, Մոզարաբական և Արեւելեան եկեղեցիներու հնաւանդ իրաւունքներէն և առանձնաշնորհութիւններէն պահուած մնացորդները, այնպէս որ թեմակալները իրենց կանոնական իրաւունքներէն մերկացնելով՝ պարզ փոխանորդներու վիճակին կ'ենթարկէ:

Ո՛րչափ հեռի են իրարմէ, այս ընթացքը և Յոյն ութատոքս եկեղեցւոյ սկզբունքը, որ կ'ընդունի և կը սորվեցնէ, թէ որեւէ ազգ կամ ժողովուրդ՝ որ քաղաքական անկախու-

Թիւն կը վայելէ , նովին իսկ կը վայելէ ինքնուրոյն եկեղեցւոյ յատուկ իրաւունքները և արտօնութիւնները , որք են , ազատօրէն վարել իւր ներքին կառավարութիւնն ու մատակարարութիւնը , և ձայն ունենալ դաւանական խնդիրներու մասին տրուելիք որոշումներուն մէջ :

Հին ժամանակներու մէջ իւրաքանչիւր ինքնուրոյն եկեղեցի կը կառավարուէր պատրիարքի կամ եքսարքի մը գերագոյն իշխանութեամբ : Առաջին անգամ Ռուսիա , Պետրոս Մեծ կայսեր օրով , գերադոյն պետի իշխանութիւնը փոխանակեց մնայուն սինոդի մը իշխանութեամբ , կերպով մը աթոռոյ պարապութեան ձեւը մշտատեւ ընելով : Այդ օրինակին հետեւեցան ուրիշ որթողոքս կամ յունադաւան պետութիւններն ալ , որոնք հետզհետէ հաստատուեցան , և այսօր Յունաստան , Ռումանիա , Սերպիա , Զրնակորա և Պուլկարիա , ամէնքն ալ մնայուն սինոդով կը կառավարուին :

Այս մասին նոր ըսելիք չունինք Հայոց Եկեղեցւոյն վրայ , բայց եթէ այն որ , հակառակ իւր հաւատացեալներուն աշխարհի ամէն կողմերը ցրուած ու սփռուած ըլլալուն , և հակառակ երկու կաթողիկոսական և երկու պատրիարքական մեծ աթոռներ ալ հաստատուած ըլլալուն , ամէնքն ալ մէկ կեդրոնի ենթարկուած կը մնան : Եւ էլ յիշածին նստող Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին իրաւասութիւնը կը տարածուի բովանդակ Հայաստանեայց Ուղղափառ Եկեղեցւոյ վրայ :

Ի՞նչ .

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ՆՈՒԻՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ

Նուիրապետական դասակարգութիւնը իւր ներքին կազմութեան մէջ չորս աստիճաններ կը պարունակէ , 1. Մեծ կամ ծայրագոյն պատրիարք , կամ կաթողիկոս . 2. Փոքր պատրիարք , կամ մասնաւոր կաթողիկոս , կամ եքսարք , կամ պրիմաս . 3. Մետրապոլիտ , կամ արքեպիսկոպոս . 4. Եպիսկոպոս : Իսկ քորեպիսկոպոսներ այս դասակարգութենէ

դուրս կը մնան, որովհետեւ պարզապէս թեմակալի փոխանորդներ են և յատուկ աստիճանաւորներ չեն:

Արդէն ըսինք թէ մեծ պատրիարքներ կամ կաթողիկոսներ՝ մասնաւոր ազգային անկախ եկեղեցիներու գլուխներ են: Երբ նոյն եկեղեցւոյ մէջ ամբողջացուցիչ մասեր կը դրոշմուին, որոնք որեւէ առիթով կամ պատճառով ինքնուրոյն կացութիւն մը ունենալու արտօնութիւնը կը վայելեն, անոնք առաջիններուն նման, բայց անոնցմէ փոքր և անոնց ենթարկեալ պէտ մը կ'ունենան իրենց գլուխը, ինչպէս երկրորդ աստիճանին մէջ յիշեցինք: Այսպիսիներուն դիրքն ու դերը, հնար է նմանցնել հարկատու իշխանապետի մը՝ գերիշխան վեհապետին հանդէպ ունեցած դիրքին: Այս աստիճանին վրայ եղողներուն մէջ, կոչումէ զատ իրաւասութեանց կամ առանձնաշնորհութեանց կամ պատուադրութեանց ալ տարբերութիւններ կը նշմարուին, սակայն էական կերպով աստիճանի տարբերութիւններ չեն պատճառեր: Միեւնոյն նահանգի մէջ գտնուող եպիսկոպոսներ իրենց գլուխը կ'ունենան մետրապոլիտներ, որ է մայրաքաղաքին աւագ եպիսկոպոսը, որ իրաւունք ունի նահանգին եպիսկոպոսները գումարել, և ձեռք առնել այն գործերը, որոնք նահանգին բոլոր թեմերուն հաւասարապէս կը պատկանին: Եպիսկոպոսներ, մետրապոլիտութեան մը ներքեւ եղած ատենին ալ, լիովին կը վայելեն ամէն իրաւունքները և իրաւասութիւնները՝ զորս թեմակալութիւնը կանոնապէս իրենց վրայ կը ճանչնայ: Այս ընդհանուր տեսութիւնները պատշաճեցնենք Հայոց Եկեղեցւոյ նուիրապետութեան:

Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ ծայրագոյն պատրիարքը կամ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը, ինչպէս ըսինք, կը նստի Էջմիածնի Մայրաթոռը, որ է հին Վաղարշապատը, Երեւան քաղաքին մօտ, Գովկասի ռուսական փոխարքայութեան մէջ(*): Հոն եղաւ Հայոց կաթողիկոսութեան նախնական աթոռը, և հոն դարձաւ երկարատեւ տեղափոխութիւններէ ետքը, ինչպէս պատմական յօդուածներուն կարգին տեսանք: Աթոռը ունի արդէն իւր գահակալը:

Իբր երկրորդական աթոռ՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկո-

(*) Այժմ Հայաստանի Հանրապետութեան մէջ: ՀՐՏ.

սուլթեան ենթարկեալ էին երբեմն Վրաց և Աղուանից մասնաւոր կաթողիկոսութիւնները: Ասոնցմէ առաջինը բաժնուեցաւ եօթներորդ դարուն մէջ, ինչպէս պատմեցինք. իսկ երկրորդը ջնջուեցաւ իննեւտասներորդ դարուն սկիզբը, Աղուան տոհմին կամ ազգեցութեան՝ Հայոց հետ ձուլուելով դադարելուն պատճառով: Բայց ժամանակին պատահարները ուրիշ երկրորդական աթոռներ ստեղծեցին Հայ Եկեղեցւոյ մէջ: Հայրապետանոցին Աղթամարէ Անի և Սիսէ էջմիածին փոխադրուելուն պատճառով, հին տեղերը կաթողիկոսներ հաստատուեցան, որոնք ժամանակ անցնելէ ետքը Մայր աթոռէն ճանչցուեցան և հաշտութիւն գոյացաւ, առտիճանին առանձնաշնորհութիւնները պահելով, բայց Մայրաթոռոյ գերիշխանութիւնը ճանչնալով, և Հայ Եկեղեցւոյ միութիւնը յարգելով: Աղթամարի իրաւասութիւնը կը տարածուի Կաւաչի եւ Շատախի գաւառներուն վրայ Վանայ կուսակալութեան մէջ, և Խիզանի գաւառին վրայ Բաղէշի կուսակալութեան մէջ: Աթոռը պարապ է 1895է ի վեր, և տակաւին վարդապետ մը կը վարէ կաթողիկոսական տեղապահութիւնը(*): Իսկ Սսոյ աթոռին իրաւասութիւնը կը տարածուի Առանաջի կուսակալութեան բովանդակին, և Բերիոյ, Սեբաստիոյ, Անկուրիոյ և Խարբերդի կուսակալութեանց որոշ մասերուն վրայ: Աթոռը ութը տարի դատարկ մնալէ ետք, իւր կաթողիկոսն ունեցաւ 1902-ին(**): Իսկ Երուսաղէմի պատրիարքական աթոռը ծագում առած է սուրբ տեղեաց հանդէպ բոլոր քրիստոնէութեան՝ և յատկապէս Հայ ազգին տածած բարեպաշտութենէն: Անոր իրաւասութիւնը կը տարածուի, Երուսաղէմի և Լիբանանի նահանգներուն և Դամասկոսի և Վերիտոնի կուսակալութեանց վրայ (***) : Եգիպտոս և Կիպրոս, որ ատեն մը իւր իրաւասութեան ներքեւ էին, այժմ Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքութեան անցած են:

(*) Այժմ ջնջուած է բոլորովին:

ՀՐՏ.

(**) Այժմ փոխադրուած Անթիլիաս (Լիբանան):

ՀՐՑ.

(***) Սիւրիա, Լիբանան եւ Կիպրոս այժմ կը գտնուին Կիլիկիոյ հայրապետութեան իրաւասութեան տակ: Իսկ Եգիպտոս առանձին առաջնորդութեան է վերածուած:

ՀՐՏ.

Պատմութիւնը քաղած ատեննիս առանձին յօդուածով
բացատրեցինք Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքութեան ծա-
գումը, որուն հոգեւորական իրաւասութեան մէջ կը մտնեն
Թուրքիոյ բոլոր գաւառները, վերոյիշեալ Աղթամարայ եւ
Սսոյ եւ Երուսաղէմի աթոռներուն ենթարկեալներէ ն դուրս :
Իւր հոգեւորական իրաւասութիւնը սահմանափակուած է,
բայց իւր ազգային վարչական իշխանութիւնը կը տարած-
ուի բոլոր Օսմանեան կայսրութեան մէջ գտնուող Հայերու
վրայ : Պալքանեան թերակղզիի մէջ նոր հաստատուած պե-
տութեանց, այսինքն Յունաստանի, Ռումանիոյ, Սերպիոյ,
Չրնակորայի եւ Պուլկարիոյ սահմաններն, որոնք երբեմն Օս-
մանեան կայսրութեան ենթակայ էին, տակաւին հոգեւորա-
պէս Կոստանդնուպոլսոյ աթոռին իրաւասութեանց ներքեւ
մնան(*) :

Ասոնք են չորս աթոռները, որոնք Հայ Եկեղեցւոյ երկ-
րորդ աստիճանը կը կազմեն, թէպէտ աթոռակալներուն ա-
նուններն ու աստիճանները տարբեր են : Աղթամար ու Սիս՝
կաթողիկոս կը կոչուին(**) իսկ Երուսաղէմ ու Կոստանդ-
նուպոլիս պարզապէս պատրիարք : Կաթողիկոսութեան աս-
տիճանը իրաւունք կուտայ միւռոն օրհնելու եւ եպիսկոպոս
ձեռնադրելու : Դիտելի է եւս որ այս աթոռներէն երեքը Յու-
նահռոմէական աշխարհին մէջ հաստատուած պատրիարքու-
թեանց սահմաններուն կը պատշաճին : Երուսաղէմ եւ Կոս-
տանդնուպոլիս՝ համանուն պատրիարքութեանց, իսկ Սիս
կամ Կիլիկիա՝ Անտիօքի պատրիարքութեան : Աղթամարի
կաթողիկոսութեան սահմանը Ամենայն Հայոց կաթողիկո-

(*) Կ. Պոլսոյ աթոռը այժմ կորսնցուցած է իր նախկին դերն ու
դիրքը : Անոր իրաւասութիւնը կը սահմանափակուի գլխաւորաբար
Ստամպուլի շրջանակին մէջ, ուր կը մտնեն Թուրքիոյ զանազան կողմերը
ճաքաղուած Հայոց եկեղեցական համայնքները, ասոնցմէ շատերը
զուրկ նոյն իսկ կրօնական պահանջներ գոհացնելու տարրական հնարա-
ւորութիւններէն : ՀՐՏ.

(**) Նկատելով, որ «Կաթողիկոս» բառն ունի «Ընդհանրական» ի-
մաստ, ձեռք պատշաճ կը գտնենք այս տիտղոսը վերապահել ժխտել Ա-
մենայն Հայոց Հայրապետին, իսկ Կիլիկիոյ Աթոռի գահակալին տալ
«Հայրապետ» տիտղոսը : ՀՐՏ.

սութեան բնիկ սահման եղող Մեծ Հայքին մէջն է, և թե-
րեւս անյարմար չէր ըլլար զայն ալ Պարսից պատրիարքու-
թեան սահմանին պատշաճեցնել:

Երբ կ'անցնինք նուիրապետական երրորդ աստիճանին՝
մետրապոլիտներուն, ճիշտ խօսելով, օրինաւորապէս որոշ-
ւած ու կոչուած մետրապոլիտներ չունինք: Թուրքիոյ մէջ
մեծ առաջնորդարաններ արքեպիսկոպոսութեան պատուա-
նունը կը գործածեն: Սակայն Կովկասի առաջնորդարաններ,
որ շատ ընդարձակ վիճակներ են, և իրենց ներքեւ նշանաւոր
փոխ-առաջնորդութիւններ կամ յաջորդութիւններ ունին՝
որ տիրապէս եպիսկոպոսարաններ են, ամենայն իրաւամբ
կրնան մետրապոլիտութեան աստիճանին վրայ դրուիլ, և նը-
ւիրապետութեան երրորդ աստիճանը լրացնել(*):

Նուիրապետութեան չորրորդ աստիճանը կը կազմեն ե-
պիսկոպոսներ, որոնք մէյ մէկ վիճակ կամ թեմ կը հովուեն
կամ կը կառավարեն: Վիճակներուն բաշխումը, կանոնա-
ւորեալ և ծրագրեալ կերպով եղած չէ, այլ առիթներու և
պարագաներու համեմատ կազմուած է: Թուրքիոյ մէջ Կոս-
տանդնուպոլսոյ աթոռը պաշտօնապէս ունի(**) 44 վիճակ,
Սիւս 13, Երուսաղէմ 4, և Աղթամար 2. բայց եթէ անջա-
ւած թեմերն ալ հաշուենք, Կոստանդնուպոլիս կ'ըլլայ 52 և
Սիւս 15, և բովանդակ թուրքիա կ'ըլլայ 73: Իսկ բովանդակ
Ռուսիա 6 մեծ վիճակներու բաժնուած է(***) , և Պարսկաս-
տան 2, Հնդկաստան ու Ջաւան ալ միասին: Բայց եթէ յա-
ջորդութիւնները իբր եպիսկոպոսարան նկատենք և անջա-
թեմերն ալ հաշուենք, այս կողմն ալ կ'ունենանք 28 վիճակ,
ընդամէնն 101 Հայ վիճակներ: Գաղթականութեանց երկիր-
ներէն Ներոպա և Ամերիկա նոր վիճակներ եղած են էջմիած-
նի աթոռին ներքեւ. իսկ Եգիպտոս, Ռումանիա և Պուլկարիս
Կոստանդնուպոլսոյ վիճակներուն բաշխման մէջ կը գը-
նուին: (Կը գտնուէին. Հրտ.):

Իբրեւ վիճակներու մասին տեղեկութեանց լրումն յի-
շենք եւս, թէ Հայ վիճակներու թեմակալները, միշտ ձեռ-

(*) Մեր կարծիքով, աւելորդ է այս մտահոգութիւնը: ՀՐՏ.

(**) Ունէր: ՀՐՏ. (***) Էր: ՀՐՏ.

նադրեալ եպիսկոպոսներ չեն, հակառակ բոլոր եկեղեցիներու հաստատուն սովորութեան: Այլ ծայրագոյն վարդապետներ, երբեմն մասնաւոր վարդապետներ ալ, թեմակալութեան պաշտօն կը վարեն, ընդհանրապէս գործածուած առաջնորդ անունի ներքեւ, և լիակատար իրաւասութեամբ:

Իթ.

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՊԱՇՏՈՆՆԵՐ

Հայ Եկեղեցւոյ նուիրապետութեան դասակարգերուն և աստիճաններէն իւրաքանչիւրին յատկացուած պաշտօնները, ընդհանրապէս կեդրոնացուցման ձեւով չեն. որովհետեւ իւրաքանչիւրը ազատ և սեփական իրաւունքներ կը վայելէ, իրեն բնական կամ կանոնական պաշտօնները կատարելու, առանց բարձրագոյն աստիճանի վերապահութեան կամ արգելքին ենթարկուելու: Իսկ վեհագոյն աստիճանին հսկողութեան իրաւունքը կը գործադրուի, ամէն անգամ որ ենթարկեալը պէտք կ'ունենայ վարանմանց լուծում կամ դժուարութեանց խորհուրդ փնտռելու, կամ երբ արտաքին ոտնձգութեան պատճառաւ միջամտութիւնը անհրաժեշտ կը դառնայ. և վերջապէս երբ մեծաւոր գտնուողը կը հարկադրուի զեղծում մը ուղղել և ընդհանուր շահ մը պաշտպանել: Բողոքելու իրաւունքը համարձակ է՝ ումէն աստիճանի դէմ բարձրագոյնին դիմելով:

Եպիսկոպոսը իւր վիճակին թեմական կառավարութեան ղլուխն է, կատարեալ իրաւասութեամբ ամէն գործերու և ամէն պաշտօնաւարութեանց վրայ, որք նոյն թեմին չըջանակին մէջ կը պարփակուին: Երբ թեմակալ առաջնորդը վարդապետ է առանց եպիսկոպոսական աստիճանի, կրնայ ձեռնադրութիւններ արտօնել, այլ ոչ ինքն ձեռնադրել: Թեմակալ վարիչներուն տրուած առաջնորդ անունը, ինչպէս յիշեցինք, հասարակ է եպիսկոպոսական աստիճան ունեցողներուն ու չունեցողներուն ալ: Ամէնուն ալ իրաւասութիւ-

նը լիակատար է իւր վիճակին եկեղեցիներուն վրայ, թէ արտօնութիւններ տալու, և թէ դատելու ու պատժելու մէջ: Ամուսնական դատերն ալ կը տեսնէ ու կը վճռէ, դատաստանական խորհրդոյ հետ մէկտեղ, միայն ամուսնալուծման վճիռները կաթողիկոսական կամ պատրիարքական իրաւասութեան կը պատկանին: Բացառիկ արտօնութիւններ կուտայ հասի չհասի և ուրիշ արգելքներու առիթներուն, հիմնելով պարագայից պահանջին վրայ, և առաջնորդուելով իւր խիղճին ուղղութենէն:

Երուսաղէմի պատրիարքը պահապանն է Սուրբ Տեղեաց, կամ աւելի ճիշդ բացատրութեամբ, Հայոց պատկանող սրբաւայրերուն, և միանգամայն գլուխն ու մեծաւորն է Ս. Յակոբեանց միաբանութեան, որ այդ սրբաւայրերուն պաշտպանութիւնն ու հոգեւորական պաշտամունքը կը կատարէ: Հայեր բազմաթիւ չեն Երուսաղէմի պատրիարքութեան սահմանին մէջ, և պզտիկ հասարակութիւններ կը կազմեն Երուսաղէմի, Յոպպէի, Դամասկոսի, և Վերիտոնի թիմերուն մէջ, թէպէտեւ թեմական կամ առաջնորդական կազմակերպութիւն չունին(*):

Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքը իբր ազգապետ կամ բոլոր Թուրքիոյ Հայ ազգութեան գլուխ, վարչական վերին հսկողութիւն ունի բոլոր Թուրքիոյ մէջ գտնուող վիճակներուն վրայ: Ասոնցմէ մէկ մասին վրայ ուղղակի հոգեւորական իրաւասութիւն ալ կը դործածէ վերեւ յիշուած վիճակներու թիւին համեմատ: Իսկ Կոստանդնուպոլիս՝ մայրաքաղաքի կուսակալութեան սահմաններով, ուղղակի պատրիարքին առաջնորդական վիճակը կը կազմէ:

Նուիրապետական ամէն աստիճանէ կամ ամէն դասակարգէ եղող պետեր կամ առաջնորդներ, իրենց պաշտօնը կը վարեն կրօնական կամ հոգեւորական, և կամ քաղաքական

(*) Ինչպէս ըսուեցաւ, Դամասկոս եւ Վերիտոն (Պէյրութ) այժմ կը գտնուին Կիլիկիոյ հայրապետութեան սահմանին մէջ: Երուսաղէմի պատրիարքութեան իրաւասութեան սահմանին տակ կը գտնուին անդրյորդանանեան եւ Իսրայէլեան քանի մը քաղաքներու փոքր համայնքները:

կամ աշխարհական ժողովներու կամ խորհուրդներու աջակցութեամբ: Այդ պետերը ժողովական որոշմանց գործադիր իշխանութիւնը կը վարեն, իբր իշխանութիւն և ոչ իբր պարզ պաշտօնեայ, և պահանջին համեմատ ընդհանուր կանոնները և որոշումները կը պատշաճեցնեն, և հարկաւոր ու կարեւոր պարագաներու մէջ կրնան ալ անձնական զգօնութեան իշխանութեամբ գործել:

Աւագերէցներ եկեղեցիներու մէջ հոգեւորական կարգապահութեան կը հսկեն, իսկ ինչ որ կաթողիկոսներու մէջ ժողովրդապետական իրաւունք կամ իրաւասութիւն կը կոչուի, Հայ Եկեղեցւոյ մէջ հասարակ է ամէն քահանայի:

Իւրաքանչիւր ընտանիք ունի իւր ծխատէր կամ տաներէց քահանան, որուն ընտրութիւնը այժմ տունին կամ ծուխին թողուած է, և այդ քահանան է նոյն տունին խոստովանահայրը, և կը կատարէ այն բոլոր հոգեւորական և խորհրդական պաշտօնները՝ որոնք կաթողիկոսներու մէջ ժողովրդապետութեան կը վերապահուին: Նշանի և պսակի հրամանները առաջնորդարանէն կը տրուին, և ծխատէրէն կը գործադրուին: Եկեղեցիներու մէջ կատարուելիք արարողութիւններ և հանդիսութիւններ կ'որոշուին համաձայնութեամբ աւագերէցի և թաղական խորհրդոյ, որ կը կազմուի թաղեցիներու քուէով ընտրուած աշխարհականներէ: Նոյն թաղական խորհուրդն է՝ որ թաղին և եկեղեցիին և վարժարանին մատակարարութիւնն ալ կը կատարէ, թաղին վերաբերեալ ուրիշ հանրային գործերուն հետ: Քահանաներու համար խոստովանութիւն լսելու յատուկ արտօնութիւնը, և արձակումի համար վերապահեալ մեղքերու դրութիւնը՝ Հայ Եկեղեցւոյ մէջ տեղի չունին:

Հին սովորութեան համեմատ, թաղի մը ամբողջ հասարակութեան հոգեւոր պէտքերը՝ խմբովին կը հոգացուէին թաղին եկեղեցւոյն քահանաներէն՝ ընկերովի շահակցութեամբ: Ինչ հասոյթ որ կը գոյանար նուէրներէ և իրաւունքներէ՝ ընդհանուր սնտուկի մը մէջ կը հաւաքուէր, և յետոյ ըստ պատշաճի կը բաժնուէր, աւագերէցին մէկ ու կէս, քահանաներուն մէկ, սարկաւագներուն կէս, և դպիրներուն քառորդ համեմատութեամբ: Բայց այդ սովորութիւնը չատնց

ի վեր խափանուած է, գլխաւորապէս քաղաքներու մէջ, և այլեւս իւրաքանչիւր քահանայ իւր ծուխերէն և իւր վարած պաշտօններէն ստացած նուէրներն ու իրաւունքները իրեն կը սեփականէ. միայն ընդհանուր պնակի մը արդիւնք կայ, զոր քահանայք մէջներին կը բաժնեն հաւասարապէս :

Կաթողիկոսներու յատուկ և սեփական պաշտօններն են հպիսկոպոսներու ձեռնադրութիւնը և միւռոնի օրհնութիւնը : Զեռնադրութիւնը կը կատարուի ամէն անգամ որ առիթը կը ներկայանայ, իսկ միւռոնի օրհնութիւնը իւրաքանչիւր երեք կամ հինգ տարին անգամ մը : Միւռոնը մեծ քանակութեամբ կը պատրաստուի, որպէսզի բոլոր վիճակներու պէտքին բաւական ըլլայ : Հայ եկեղեցւոյ միւռոնին նիւթը՝ գլխաւորապէս զտուած և եռացած ձէթ է, որուն կը խառնուին բաւական չափով բալասան, եւ քառասուն տեսակ հոտաւէտ բոյսերէ և խոնկերէ՝ իւղեփեցաց արհեստով քամուած հլւթ մը : Սոփորութիւն է նաեւ մէկ երկու լիտր հին միւռոն խառնել նոր պատրաստուած միւռոնին, որպէսզի սոյն կերպով միշտ հինը նորին կապուած մնայ : Ժողովրդական աւանդութիւն է, թէ այս խառնուրդի շարունակութեամբ այժմեան միւռոնը կը կցուի Յիսուսէ օրհնուած ձէթին հետ, զոր առաքեալներ Հայաստան բերած կ'ըսուին : Թէ աւանդութիւնը պատմական ստուգութիւն չունի, գոնէ գեղեցիկ և խորհրդաւոր նշանակութիւն մը կը պարունակէ :

Եպիսկոպոս ձեռնադրելու և միւռոն օրհնելու իշխանութիւնը Աղթամարի և Միսի կաթողիկոսներն ալ կը վայելեն, բայց միայն իրենց թեմերուն սահմանին մէջ, և ոչ երբեք անկէ դուրս դորձածելու համար : Երուսաղէմի և Կոստանդնուսյոյ պատրիարքները այդ արտօնութիւնը չունին, և իրենց թէմերուն սլէտֆին համար կը դիմեն Էջմիածին՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին : Միայն թէ Եպիսկոպոս ձեռնադրուելիք ընծայացունները, պէտք է իրենց պատրիարքներուն կողմէն ներկայացուին :

ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹՒՒՆԸ

ԿԼԵՐՆ ՈՒ ԿՈՒՍԱԿՐՕՆՈՒԹԻՒՆ

Հայ Եկեղեցւոյ եկեղեցականութիւնը երկու մեծ խումբերու կը բաժնուի, վանական կուսակրօնը և աշխարհական մոլանայեալը: Այդ երկրորդ խումբը կը կազմուի այն անձերէ, որք իրօք աշխարհական են, մոլանացած, ընտանիքի տէր և աշխարհի մէջ ապրող: Օրէնք է որ մոլանութիւն չեն կրնար կնքել, բայց եթէ սքեմէ և եկեղեցականութենէ հրաժարելով(*): Երբ այդպիսի բան մը ընեն, բնաւ մեղադրելի գործ մը ըրած չեն ըլլար, և իրենց անձին պատիւն ալ վնաս չի կրեր: Նոյնպէս է կուսակրօններուն մոլանութեան համար ալ: Երկրորդ մոլանութիւն կատարած՝ կամ այրիի հետ մոլանացած աշխարհականներն ալ ձեռնադրութեան չեն ընդունուիր: Մոլանացեալ ընծայացուներուն համար երեսունէ յիսուն տարեկան հասակ կը պահանջուի. բացառութիւնները շատ ցանցառ են:

Մոլանացեալ կղերին պաշտօնները կը դառնան հաւատացելոց հոգեւոր պէտքերուն և մխիթարութիւններուն շուրջը, որ է հոգ հոգւոց ըսուածը: Մոլանացեալ քահանայք խորհուրդներ կը մատակարարեն, օրական ժամերգութիւնները կը կատարեն եկեղեցւոյ մէջ, հիւանդներուն կ'այցելեն, աղքատները կը յանձանձեն, մեռնողները կը թաղեն, մոլանութիւններու կը հսկեն և կ'օրհնեն զանոնք, եւն.(**): Արեւելեան եկեղեցիներու մէջ՝ ժամերգութեանց պատշտմ-

(*) Գէորգ Ե. կաթողիկոսի օրով այրիացեալ քահանաներու վերամոլանութիւնը արտօնուեցաւ: Այդ արտօնութիւնը ի գորտ է դեռ:
ՀՐՏ.

(**) Սխալ է մոլանացեալ քահանաները նկատել լոկ ծիսակատարներ: Անոնցմէ եւս կը պահանջուի Աւետարանի քարոզութիւնը, պայմանով որ լրջօրէն պատրաստուած ըլլան այդ պատասխանատու պաշտօնին:
ՀՐՏ.

ներք առանձին կարդալու և ամէնօրեայ պատարագ մատուցանելու հարկ չկայ. թիւ պատարագ ըստածն ալ գոյութիւն չունի:

Ամուսնացեալ քահանաներու առջեւ բաց եղող պաշտօններն են աւագերէցութիւն, առաջնորդական փոխանորդութիւն, կրօնական ժողովականութիւն, և ուրիշ ժողովներու և խորհուրդներու անդամակցութիւն, ուր որ եկեղեցականներ ալ ընտրելի են: Առաջնորդութիւններու պարապութեան ատեն ալ տեղապահութեան կը կոչուին, բայց ոչ վարդապետական և ոչ եպիսկոպոսական աստիճաններու կը բարձրանան, բաց ի այն պարագայէն, որ այրի մնալէ ետքը կուսակրօն կղերին դասակարգը կ'անցնին: Ինչչափ ալ այդ սեղմեալ դրութիւնը մեր օրով օրէնքի կարգ անցածի չափ ընդհանրացած ըլլայ, սակայն ո'չ հին օրէնք է և ո'չ կանոնական պահանջ: Մանաւանդ թէ երբ եպիսկոպոսութեան բնութիւնը լաւ ուսումնասիրուի, պիտի տեսնուի թէ անիկայ քահանայական պաշտօններու և հոգ հոգւոց կոչուած ծառայութեանց լրումը կամ բովանդակութիւնն է, և ամուսնացեալ քահանայութեան յատուկ և սեփական կարգէն է: Հին ատենները եպիսկոպոսներ երիցագոյն քահանաներուն մէջէն կ'առնուէին, և այս կերպով քահանայապետ անունը կ'առնէին, որ է ըսել ամբողջ վիճակի մը քահանաներուն պետը, ինչպէս որ իւրաքանչիւր եկեղեցւոյ քահանաներուն գլխաւորն ալ աւագերէց կը կոչուի(*): Այսօր ալ բնաւ կանոնական արգելք մը չի կայ, որ վերջամուտ սովորութիւնը, որչափ ալ տարածուած ըլլայ, հնաւանդ եկեղեցական կանոններուն տեղի չտայ, և ամուսնացեալ կղերին առջեւ նորէն բացուին եկեղեցականութեան բարձրագոյն աստիճանները: Այս պարագային աղգը մեծամեծ օգուտներ ալ կ'ու-

(*) Աւելորդ է ըսել, թէ եկեղեցական կոչումին հիմը քահանայութիւնն է, որ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ մէջ ունի երկու բաժանում, ամուսնացեալ եւ կուսակրօն: Այնպէս որ եպիսկոպոսին տրուած քահանայապետ տիտղոսը հիմնուած չէ միայն ամուսնացեալ քահանայութեան գաղափարին վրայ, ինչպէս կ'ուզէ ենթադրել Ս. Հեղինակը:

նենար, որովհետեւ այս կերպով ամուսնացեալ կղերը կ'ազատէր ստորնութեան վիճակէ մը, որ ոչ մի կերպով չ'ազարանար, և որուն բուն պատճառները իրեն վրայ դրուած պատահական զրկումներն են: Ներկայ դրութեան հետեւանքով, անոնք որ քիչ մը զարգացում ստացած են, ընդհանրապէս կը խուսափին ստանձնել կենցաղական ընթացք մը, ուր թէ՛ շատ դժուարութիւններ կան, և թէ՛ բարոյական իղձեր գոհունակութիւն չեն գտներ, ու նիւթական օգուտներն ալ նուազ են: Հետեւապէս միայն համեստ և միջակ կարողութեան անձեր, որոնք բարձր ձգտումներ չունին, անոնք միայն քահանայական աստիճանին հետամուտ կ'ըլլան: Ահա իսկական իրականութիւնը, որուն պատճառով ամուսնացեալ քահանայութիւնը Արեւելքի մէջ ստորնութեան մէջ կը մնայ, և ըսելու իսկ պէտք չկայ, թէ հաւատացեալներն են որ այդ կացութեան վնասները կը կրեն: Որպէսզի այդ բանին դարման մը մատուցուի, մենք կը կարծենք, թէ բաւական է որ եպիսկոպոսական ընտրելիներուն մասին եկեղեցւոյ հնաւանդ և կանոնական ձեւը նորէն ձեռք առնուի: Երբոր քահանայական դասակարգին առջեւ յառաջդիմելու ասպարէշը ընդարձակուի, աղգայիններուն զարգացեալ դասակարգն ալ դժուարութիւն չ'զգար այլեւս ամուսնաւոր քահանայութեան շարքին մէջ մտնել, և ասով դասակարգին պատիւը աղգայնոց աչքին առջեւ կը բարձրանայ, և քահանաներն ալ արժանաւորադոյն կերպով կը լրացնեն իրենց կոչումին պարտաւորութիւնները, և կը համարուատասխանեն դարուս զարգացման աստիճանին^(*):

(*) Ամէն կերպով համաձայն ըլլալով մէկտեղ, որ ամուսնացեալ քահանայութեան եւս տրուած ըլլայ բարձր աստիճաններու հասնելու անկողողպտելի իրաւունքը, մեր կարծիքով սխալ է մտածել, սակայն, թէ քահանայութիւնը կը բարձրանայ միայն աստիճաններու խայծով: «Մեծ» կ'որակէ ձեռնադրութեան մաշտոցն իսկ, քահանայութեան աստիճանը, եւ պատասխանատու անոր դերը, որպէս պարզ քահանայ, եւ ոչ նուազ պատուաբեր իր կատարած պարտականութիւնը՝ իբրեւ ՏԱՆԵՐԻՅ, ինչպէս կը կոչէ զայն Ժողովուրդը: Նա հայրն է, արդարեւ, իբն «Ժուխ» նշանակուած բողոքութիւն ընտանիքներու: Եւ իբր այս՝ արգէն պիտի զգայ ծանրութիւնն այն լուծին՝ զոր կ'ստանան Բրիտանիոյ Հինգ

Կուսակրօն եկեղեցականութիւնը գլխաւորապէս վանքերու մէջ կը պատրաստուի: Հայ Եկեղեցւոյ վանականութիւնը բնաւ նմանութիւն չունի Արեւմտեան եկեղեցւոյ կրօնաւորական միաբանութիւններուն հետ: Հայոց մէջ իւրաքանչիւր վանք ինքնուրոյն միաբանութիւն մը կը կազմէ: Անոր անդամակիցները կամովին յանձնառու եղած են վանական կանոններուն հպատակիլ, և յատկապէս կրօնական ուխտադրութիւն չունին: Ճգնաւորներու ու աղօթասաց միայնակեացներու դարը վերջնականապէս դադրած է. այժմեան վանքերը ուրիշ նպատակ չունին, բայց եթէ եկեղեցւոյ ծառայութեան համար կուսակրօն պատրաստել: Նոյն իսկ Սեւանի վանքը Գեղամայ ծովին մէջ և Լիմ ու Կտուց վանքերը Վանայ ծովին մէջ, որոնք անապատ անունը կը կրեն, անոնք ալ պարզապէս աղօթասաց մենաստաններ ըլլալէ դադրած, և եկեղեցական դպրոցներու վերածուած են: Կուսակրօն կղերին յատուկ կոչումն է քարոզիչ վարդապետութիւն և վարչական պաշտօնավարութիւն ընել: Խորհուրդներու մատակարարութիւնը, խոստովանութիւնն ու պսակի օրհնութիւնն իրեն չեն պատկանիր. միայն եկեղեցա-

և խոնարհ որոով: Եւ խոնարհութեան այս ոգին է, որ այդ լուծը կը դարձնէ «բաղցր» եւ բեռը՝ «փոքրօքի»:

Նկատառութեան արժանի է, անշուշտ, առանին տնտեսութեան պարզան, որուն ձեւափոխութիւնը, համաձայն ժամանակի պահանջին, անհրաժեշտ է, ոչ թէ աստիճանին մեծութիւնը, հետեւաբար եւ հրապոյրը աւելցնելու, այլ նիւթական մտահոգութիւններէ զերծ՝ քահանային տալու հնարաւորութիւն իր հոգեւոր կոչման բարձրութեան վրայ մնալու, եւ իրապէս «մշակ առանց ամօթոյ» դառնալու համար:

Պատմութիւնը մեր Եկեղեցւոյն՝ կուտայ մեզի հրահանգիչ դասեր: Ղեւոնդ երէց նուազ արժէքաւոր եւ յարգուած մէկը չէր քան իր ժամանակակից եւ նոյն իսկ ընկեր Յովսէփ կաթողիկոսը. Գրիգոր Նարեկացին՝ քան Սարգիս կաթողիկոսը. Որոտնեցիներ եւ Տաթեւացիներ՝ քան Թէոդորոս Բ., Կարապետ Ա. եւ Յակոբ Գ. կաթողիկոսները՝ իրենց ժամանակի եպիսկոպոսներով: Եւ մեր Եկեղեցին իր հոգեւորական դասին մէջ կը համրէ բազմալատակ եւ բարձրօրէն գնահատուած ամուսնացեալ քահանաներ: Իրական արժանիքն ու մեծութիւնը ո՛չ աստիճանին մէջ է, ո՛չ տիտղոսին եւ ո՛չ ալ արտաքին որ եւ է նշանի, այլ խորադոյն գիտակցութեան մէջ իր կոչումին՝ որով քահանան «կը փառաւորէ իր պաշտօնը», ըստ առաքելին:

ՀՐՏ.

կան արարողութեանց մէջ իւր ներկայութիւնը կը գործածուի իբրեւ հանդիսութեանց շուք ու չքեղութիւն տուող հանգամանք(*): Կուսակրօն եկեղեցականութեան զանազան աստիճաններուն վրայ գտնուողները կը կոչուին սարկաւազ, արեղայ որ է կուսակրօն քահանայ, մասնաւոր վարդապետ, ծայրագոյն վարդապետ, եպիսկոպոս, և նուիրապետական աստիճանին հասնողներ, այսինքն արքեպիսկոպոս, պատրիարք և կաթողիկոս(**): Սովորութիւն չէ եղած ամուսնացեալ սարկաւազներ պահել, թէ ասորուստը ճարելու դժուարութեանց պատճառով, և թէ պատահական այրիութեան պարագային՝ դժուարութեան տեղի չտալու համար: Սակայն վանքերու մէջ կուսակրօն սարկաւազներ միշտ կը գտնուին, և ընդհանրապէս երեք տարի նոյն աստիճանին մէջ կը մնան քահանայութեան ձեռնադրութենէ առաջ: Այդ ձեռնադրութեան համար ալ գոնէ քսանուերկու տարեկան ըլլալ կը պահանջուի սովորաբար, և այն ատեն իրենց վեղար կը տրուի, որ կուսակրօն եկեղեցականութեան խորհրդանիշն է:

Վարդապետութեան աստիճանները իրաւունք կուտան քարոզելու՝ վարդապետական գաւազանի տուուչութեամբ, որուն գլուխը կազմուած է երկու կամ չորս իրարու փաթթուած օձերէ, որոնց գլուխները դէմ դէմի կը նային: Վարդապետութեան երկու աստիճանները նորէն ստորաբաժանեալ աստիճաններ ունին, մասնաւորը չորս և ծայրագոյնը տասը, որոնք արարողական ձեւէ աւելի նշանակութիւն չունին, և ծառայած են միայն տուուչութեան ատեն ընդերցուածներ և շարականներ շատցնելու: Թեմակալ առաջնորդներէ արտօնութիւն ստանալը պայման է վարդապետներուն՝ քարոզել կարենալու համար: Քարոզները կը տրուին ոտքի կայնած՝ եկեղեցւոյ բեմին վրայ: Եպիսկոպոսներ միայն՝ աթոռի վրայ նստած քարոզելու առանձնաշնորհութիւնը կը վայելեն: Նոյնը ունէին երբեմն ամէն ծայրագոյն վարդապետները, երբ ծայրագոյն աստիճանը շատ քիչերու կը տըր-

(*) Ասիկա տիւր իրողութեան մը խոստովանութիւնն է: ՀՐՏ.

(**) Նուիրապետական աստիճանին մաս կը կազմեն ե՛ւ սարկաւազ, ե՛ւ քահանայ, ե՛ւ եպիսկոպոս: ՀՐՏ.

ուէր, և այն ատեն գրեթէ եպիսկոպոսութենէ վեր առաւելութիւններ կը վայելէր (*):

Թեմակալութեան նուիրապետական պաշտօնները, թէ հաստատուն անուանմամբ և թէ առժամեայ տեղակալութեամբ, այժմ կուսակրօնի կղերին յատուկ են: Այդ դասակարգին մէջ կրնան մտնել, ոչ միայն ամուրիներ, այլեւ քահանայական ձեռնադրութենէ առաջ կամ ետքը այրիացեալներ: Եպիսկոպոսական աստիճանն, ինչպէս առիթ ունեցանք ըսելու, կուսակրօն դասակարգին մէջ եղողներուն վերապահուած է այսօր, առանց բացառութեան: Վեղարը կրելու և գաւազան բռնելու արտօնութիւններն ալ, նոյնպէս ամուսնացեալ կղերին չեն տրուիր: Թէպէտեւ եկեղեցին կանոնական արգելք մը դրած չէ, որ ամուսնացեալ քահանաներն ալ, երբ սահանջուած ուսումն ունին՝ քարոզ խօսելու իշխանութիւն ստանան վարդապետութեան աստիճանով և դաւազանի տուուչութեամբ. բայց այժմեան սովորութեամբ, քահանաներ միայն խրատ կը խօսին առանց դաւազանի (**):

Հայ Եկեղեցւոյն մէջ հաստատուած վարդապետութեան երկու աստիճանները, ճշդիւ կը համապատասխանեն եւրոպական համալսարաններու մէջ տրուած՝ աստուածաբանական գիտութեան արտօնելիք (licencié) և մագիստրոսի (docteur) աստիճաններուն: Միայն թէ Հայ Եկեղեցին այդ աստիճաններուն կատարեալ եկեղեցական նշանակութիւն և կրօնական կերարան տուած է: Ասկէ յառաջ եկաւ որ այժմ վարդապետական ընծայացուններու վրայ՝ ոչ այնչափ ուսումնական արժանիքը կը փնտռուի, որչափ եկեղեցական պաշտօնին և կացութեան պարագան: Կուսակրօն եկեղեցական

(*) Մասնաւորապէս անոնք՝ որոնք իրենց ստացած բարձրագոյն ուսումով վարդապետական (doctorat) տիտղոսին էին արժանացած. տեսակ մը՝ վարդապետ աստուածաբանութեան, ՀՐՏ.

(**) Կը խօսին, այժմ, եւ պարտին խօսիլ նաեւ քարոզ, լուրջ պատրաստութեամբ եւ կատարելապէս գիտակ իրենց խօսածին եւ իրենց խօսածին տալով կրօնաշունչ բովանդակութիւն: Իսկ դաւազան կրելու արտօնութիւնը կրնայ տրուիլ միայն Հայրապետական կարգադրութեամբ, ոյն ալ, սաղայն, եկեղեցական իշխանութեան կողմէ վկայուած արժանաւորներուն: Ան պէտք չէ ըլլայ սին փառասիրութիւն գգուող ու քաջալերող մեղադրելի միջոց մը: ՀՐՏ.

պաշտօններու վրայ գտնուելն ալ՝ պատճառ եղաւ, որ վանական կեանքի պահանջները խստիւ չնայուին, և նոյն իսկ ժամատուններու մէջ ապրելու պարտաւորութիւնն ալ զանցառութեան տրուի:

ԼԱ.

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՀԱՍՈՑԹՆԵՐ(*)

Իւրաքանչիւր եկեղեցականի յատուկ ժառանգաւորական կամ կանոնիկոսական թոշակներ վայելելու դրութիւնը՝ Հայոց Եկեղեցին երբեք ունեցած չէ: Ամէն եկեղեցականներ միմիայն հաւատացեալներու կամաւոր նուէրներով կ'ապրին: Այդ բանը աւելի հաստատուն է ամուսնացեալ կղերին մասին, որովհետեւ երբեմն կուսակրօն եկեղեցականներ իրենց վարած պաշտօններուն համար՝ համեստ ամսականներ կ'ստանան:

Եկեղեցիներ և վանքեր անշարժ կալուածներ ունին, արտեր կամ շէնքեր, բայց իրենց ստացութիւնն ու քաղած արդիւնքը թուրքիոյ մէջ շատ դժուարութեանց և վտանգներու ներքեւ կը գտնուին, կալուածատիրութեան պետական օրէնքին անկատար վիճակին և աղիկամի գործադրութեան երեսէն: Քրիստոնէից եկեղեցիներ և վանքեր և վարժարաններ, իսլամական օրէնքին առջեւ, իբրեւ բարոյական անձնաւորութիւններ կամ իբրեւ ծանուցեալ մարմիններ չէին նկատուեր, որուն հետեւանքն էր՝ որ ստացութեան և կալուածատիրութեան իրաւունք ալ չեն վայելեր: Կը յուսացուի

(*) Սոյն հատուածին բովանդակութիւնը չի պատշաճիր ներկայ կացութեան: Կրնայինք զեղչել զայն, բայց թողուցինք, պարզապէս դադափար մը կազմել տալու համար այն դրութեան մասին, որով կ'ապահովուէր նոյն ժամանակի հոգեւորականութեան նիւթական տնտեսութիւնը: Սրբազան հեղինակին արդարացուցիչ պատճառաբանութիւնները չեն կրնար հաշտուիլ ներկայ պահանջներուն եւ ըմբռնումներուն հետ:

որ նոր օրէնքներ այդ մասին կանոնաւորութիւն և ապահովութիւն յառաջ բերեն: Յիշեալ դժուարութեան հանդէպ իբր դարման պէտք կ'ըլլայ որ այդ հաստատութեանց սեփականութիւնները, փոխառեալ կամ պայմանաւորեալ անունի մը վրայ գրուին և անուանական անհաստատ կացութեան ենթարկուին: Սակայն այս եղանակն ալ իրեն անտեղութիւններն ունի, որովհետեւ վտանգ կայ որ ստացութեան իրաւունքը կորսուի, երբ այն անձը՝ որուն անունին գրուած է, առանց ուղղակի ժառանգ թողլու մեռնի: Բաց աստի պէտք չէ մոռնալ, որ վատագի ժառանգի մըն ալ հնար է հանդիպիլ՝ որ ստացութիւնը իբր իւրը սեփականէ և հասարակութիւնը զրկէ: Կրնայ եւս հանդիպիլ որ այն անձը, որուն անունին գրուած է ստացութիւնը, դատապարտութեան ներքեւ իյնալու իւր վրայ եղող ինչքերը դրաւունին, ըլլայ ալ ապօրինի կերպով, վասնզի տեղական օրէնքը անուանականութեան ենթադրութիւնը չ'ընդունիր: Այդ անտեղութիւնները յաճախ յառաջ կուգան վագրֆ կոչուած ստացութիւններու մէջ, որոնք զաւակէն զատ ուրիշի մը իբր ժառանգութիւն չեն փոխանցուիր: Նոր կարգադրութեամբ մը կրնան առաջին և երկրորդ աստիճանի ազգակիցներուն անցնիլ, եթէ Թէֆսիի ինքիգալ դրութեան պայմանները լրացած են, վճարուելիք տարեկանները աճեցնելով, և իրաւունքի տուրքը հատուցանելով, և պետութենէ արտօնուելով:

Ուրիշ կերպ մըն ալ, որ ձեռք առնուած է եկեղեցիներու, վանքերու ու վարժարաններու կալուածներուն համար, նոյն իսկ հաստատութեանց անունները՝ կենդանի անձեր կերպարանելով, անոնց անունով ստացութիւններ արձանագրելն եղած է: Այս ձեւին համեմատ, Ս. Աստուածածնայ եկեղեցիի մը կալուածները արձանագրուած են Մարիամ դուստրը Յովակիմայ անունին, Ս. Կարապետ եկեղեցիի մը կալուածները՝ Յովհաննէս որդի Զաքարեայ անունին, Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ մը կալուածները՝ Գրիգոր որդի Անակայ, անունին, Նրուսաղէմի վանքին կալուածները՝ Յակոբոս որդի Զեքեդեայ անունին, և այսպէս ուրիշ հանրային հաստատութիւններն ալ: Այս կերպը տարածուած ու պահուած էր և ամէն քրիստոնեայ հասարակութեանց մէջ, նոյն իսկ կալուա-

ծագրութեան պետական պաշտօնատուներն դիտակցութեամբ բայց անակնկալ բծախնդրութիւններ և ձեւական դարձուածներ, այդ կողմէն ալ կալուածական կորուստներու պատճառ կ'ըլլան, և նոր սպառնալիքներ ցոյց կուտան: Առհասարակ իսլամական դրութեամբ կազմուած կալուածական օրէնքները, քրիստոնեայ հասարակութեանց կալուածատիրութեան դէմ ծանրածանր դժուարութիւններ ունին, և վտանգներու բաց դուռ թողած են: Այն կառավարութիւնը, որ մինչեւ հիմայ աչք գոցելով գործը դիւրացնելու, և խստապահանջ չըլլալով վտանգները հեռացնելու բարեմտութիւնն ունեցած էր, և յանկարծական որոշմամբ իւր ընթացքը փոխած կը տեսնուի: Զեռնարկներ սկսած են քրիստոնեայ հաստատութեանց կալուածները գրաւելու, և այդչափ դարերէ ի վեր, նոյն իսկ հին վարչութեան ներքեւ թոյլատրեալ կացութիւն մը, նոր վարչութեան օրով քրիստոնեայ հասարակութեանց յայտնի վնասներ կը հասցնէ, և անակնունելի զրկումներ կ'սպառնայ: Այդ անտեղութիւններ տակաւին կը տիրեն, բայց ինչպէս յիշեցինք, կը սիրենք յուսալ, որ վիճակին առջեւն առնուի, և նոր օրէնսդրութիւնը այդ տգեղ ձեռնարկները խափանէ:

Պէտք եղած տեղեկութիւնները լրացնելու համար, քանի մը խօսք աւելցնենք վագրֆ կոչուած կալուածոց բնութեան վրայ: Այդ տեսակ ստացութիւններ հնար է համեմատել, ժամանակով Եւրոպիոյ մէջ ալ տեղի ունեցող կերպին, որով միեւնոյն կալուածին վրայ երկու տեսակ ստացութիւն միանգամայն կ'ըմբռնուէր, մէկը ուղղակի տիրութիւն (dominium directum) և միւսը շահեկան տիրութիւն (dominium utile): Այդ դրութեամբ կալուածները ուղղակի տիրութեամբ մշտնջենաւորապէս կը մնան բարեպաշտական կամ բարեգործական հաստատութեան՝ որուն նուիրուած են, իսկ շահեկան տիրութեամբ կը յանձնուին մասնաւորներու, որոնք իրաւունք կ'ունենան զանոնք գործածելու ու անոնցմէ օգտուելու, որոշ պայմաններու ներքեւ: Ասոնցմէ մէկն է տարեկան դոյզն տուրքի մը վճարումը, մէկն ալ փոխանցմանց և ժառանգութեանց իրաւունքներուն հաստատութեան պատկանիլը. իսկ զլիաւորն է ժառանգներու գիծին ու չափին սեղմուիլը, և երբ անոնք դադարին, կալուածին ամբողջապէս և ձրիապէս հաս-

տատութեան վերադառնալը: Այդ կալուածներ դրեթէ բոլորն ալ Կոստանդնուպոլսոյ մզկիթներուն կը պատկանին. բայց քրիստոնեայ հաստատութեանց ալ ներեալ է վագրֆ ունենալ, և իրօք ալ քանի եկեղեցիներ և վանքեր և բարեգործական հաստատութիւններ այդ տեսակ ստացութիւններ ունին:

Եկեղեցական հասոյթներուն մէկն ալ եկեղեցիներու մէջ ժամերգութեանց և պատարագի ատեն պնակ չըջեցնելով հաւաքուած դրամն է: Թաղական խորհրդոց կը պատկանի ժողովուրդին մէջ պնակ չըջեցնելու կամ չըջեցնել տալու հոգը: Եկեղեցիներու դուռերը և գաւիթներու մէջ ալ գանձանակ դնելու սովորութիւնը ընդունուած է: Այդ հաւաքումները ժամանակով շատ արդիւնաւոր էին և եկեղեցիներուն հասոյթին նշանաւոր ճիւղը կը կազմէին, բայց այժմ այլեւս շատ բան չեն արտադրեր:

Այդ կարգին յիշենք եւս քանկալը, որ է մոմավաճառութենէ գոյացած արդիւնքը, քանի որ մոմավառութիւնը արեւելեան եկեղեցիներու մէջ տարածուած բարեպաշտութիւն մըն է, և մոմերը կը վաճառուին եկեղեցւոյ օգուտ թողլու պայմանով, և հաւատացեալներ այդ առթիւ յօժարակամ առատաձեռնութիւններ ալ կ'ընեն:

Եկեղեցիներ սովորութիւն ունին մասնաւոր նուէր ստանալ, զանազան ծիսակատարութեանց առիթներով, ինչպէս են, կնուներ, պսակը, յուղարկաւորութիւնը, հոգեհանգիստը, յիշատակի պատարագը, եւ այլն:

Թաղական խորհուրդներու կողմէ կատարուած դիւանական գործողութիւններուն համար ալ, ինչպէս են վկայադիրներ, վաւերացումներ, ծանուցադիրներ եւ այլն, յատուկ իրաւունքներ կը գանձուին, որոնք եկեղեցւոյն հասոյթին մէջ կը մտնեն:

Վերջապէս բարեպաշտական ընծաներ կամ յօժարակամ առատաձեռնութիւններ՝ եկեղեցական հասոյթներուն մէջ նշանաւոր տեղ մը կը գրաւեն, որոնց մանրամասնութեանց մտնել դժուար է: Ասոնք երբեմն դրամական դումարներ են, երբեմն ալ նիւթական պէտքեր, սպասներ, զարդեր, և նոյն իսկ եկեղեցիներու, վանքերու և վարժարաններու կալուածները մեծաւ մասամբ մասնաւորներէ նուիրուած են:

Վանքերուն յատուկ հասոյթ մըն է պտղի կոչուածը, որ է իրենց շրջանակին մէջ գտնուող գիւղերէն, հողագործական և անասնաբուծական արդիւնքներու վրայ տարեկան նուէրներ հաւաքել: Ասոնք որչափ որ իրենց բնութեամբ կամաւոր են, սակայն սովորութեամբ իւրաքանչիւր գիւղի վրայ՝ տեսակի և չափի որոշմամբ ճշդուած սակերու վերածուած են: Բայց վերջին ժամանակներու արկածներն ու աւերածները, որ Հայաստանի գաւառները շարունակաբար աղէտներու մատնեցին, վանքերուն պտղիներուն ալ մեծ հարուածներ հասուցին:

Հասոյթներու կիրառութեան վրայ ալ ուղելով տեղեկութիւն տալ, նախ ըսենք, թէ ամէն եկեղեցի պարտաւոր է իւր սեփական հասոյթներով իւր ծախքերը գոցել, անոր համար պարտաւոր է ամէն ջանք ընել, որպէսզի հնարաւորութեան չափով իւր հասոյթներուն արդիւնաւորութիւնը ընդարձակէ: Իւրաքանչիւր եկեղեցւոյ մատակարարութեան վրայ ծանրացող ծախքերն ալ հետեւեալներն են: 1. Եկեղեցւոյ շինուածներուն և անշարժ կալուածներուն ահպանութիւնը: 2. Եկեղեցւոյ պէտք եղած զարդերուն, սպասներուն և նիւթերուն պահպանութիւնը, նորոգութիւնը և ստացութիւնը: 3. Թաղային վարժարանին մատակարարութիւնը: 4. Եկեղեցւոյ և վարժարանի պաշտօնեաներուն ամսականները: 5. Թաղին աղքատներուն, հիւանդներուն խնամքն ու նպաստը: Դպրոցին կրթութիւնը ձրի է կարօտներուն համար, իսկ կարողներէ չափաւոր վճարում մը կը պահանջուի:

Հաւատացելոց բարեպաշտութեան թողուած է ամուսնացեալ կղերին պահպանութիւնը: Այդ նպատակին պէտք եղած հասոյթին գլխաւոր մասը կը քաղուի տուներէն կամ ծուխերէն, որոնց իւրաքանչիւրը պարտաւոր է նկատի առնել իւր ծխատէրին պէտքը: Մնացածը կը հասնի քահանաներուն պաշտօնէից անունով, այսինքն իրենց կատարած հոգեւոր պաշտամունքներէն, ինչպէս են, կնունք, նշանտուք, պըսակ, թաղում, ծնունդի և գատիկի տնօրհնէք, պատարագի յիշելիք, և այլն: Իսկ եկեղեցիներու մէջ պնակով հաւաքուած դրամը և քահանայական դասուն անունով նուէրները, գանձապետի մօտ հաւաքուելով ամէնուն հաւասարապէս կը բաշխուին: Այս ըսածներէս կը հետեւի որ ամուսնացեալ կղերը

բացարձակ կերպով կամաւոր նուէրներէ կ'սպասէ իւր ապրուստը, և իւր հասոյթը կախում ունի իւր պաշտօնավարութեան մէջ ցուցուցած փութաջանութենէն և բարոյական արժանիքէն, և իւր ծուխերուն բարեպաշտական զգացումէն:

Իսկ կուսակրօն կղերին անդամները, երբ վարչութեան մը գլուխը կը գտնուին, և կամ մեծաւորի մը օգնականութիւնը կ'ընեն, սովորաբար համեստ ամսական մըն ալ կ'ստանան վիճակէն կամ թեմէն կամ թաղէն: Այդ պզտիկ թոշակին կը միանան մասնաւոր նուէրներ, զորս զանազան ծխատկատարութեանց կամ հանդիսադրութեանց առթիւ հաւատացեալներ սովոր են ընծայել:

Մէկ խօսքով պէտք է եզրակացնել, թէ Հայ եկեղեցակաւորութեան ապրուստի կամ պահպանութեան վիճակը բոլորովին անհաստատ և անապահով է: Այդ կացութիւնը չի ներեր իրեն, ո'չ ազատութիւն և ո'չ անկախութիւն ունենալ իրեն ենթարկեալներուն հանդէպ: Առաջին տեսութեամբ մը, թերեւս այդ վիճակը վնասակար և վտանգաւոր երեւնայ: Բայց եթէ զննուի, պէտք է որ մեծապէս օգտակար նկատուի, քանի որ այս կերպով կը խափանուի եկեղեցականներուն յատուկ մարմին մը կազմելը, և ազգին մէջ կղերական զօրութիւն մը ստեղծելը: Այդ կերպը կը նպաստէ եւս եկեղեցականներուն և աշխարհականներուն մէջ համերաշխութիւն և համաձայնութիւն պահելու, քանի որ կղերը այդ համաձայնութենէն պիտի օգտուի իւր կենցաղական շահերուն համար: Նա կը պարտաւորուի իւր պարտաւորութեանց մտադիր և իւր կոչումին նախանձայոյդ ըլլալ, որովհետեւ այդ կերպով միայն կրնայ իւր դիրքը պահել ու բարւոքել: Եթէ Հայութեան մէջ՝ եկեղեցի և ազգ, կղեր և ժողովուրդ համերաշխ եղած են, եթէ միեւնոյն տեսութեամբ քալած են, եթէ ազգային շահերը համաձայն նկատած և իրարու աջակցութեամբ աշխատած են, այդ արդիւնքը հետեւանք է եկեղեցականութեան ունեցած կենցաղական վիճակին և իւր միջոցներուն հայթայթման եղանակին: Եւրոպական երկիրներու մէջ երեւցած՝ եկեղեցական և ազգային շահերուն մասին ընդդիմամարտ մրցումը, որ է կղերականութիւն կոչուածը, Հայոց մէջ սկիզբէն ի վեր տեղի ունեցած չէ, և տեղի չունի(*):

(*) Մենք այս տեսութիւնը պաշտպանելի չենք գտներ ոչ մէկ կերպով:

ԱՇԽԱՐՀԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ

Հայերը իրենց կղերը, իբրեւ եկեղեցւոյ բացարձակ տէրն ու տիրողը չեն նկատեր: Եկեղեցին իբրեւ հաստատութիւն առնուած ատեն, նոյնչափ եկեղեցւոյ հաւատացեալներուն կը պատկանի, որչափ եկեղեցւոյ սլաշտօնեաներուն: Այդ սկզբունքի դորութեամբ հաւատոյ պահանջներէն և խորհրդոց մատակարարութենէն դուրս, որոնց համար ձեռնադրութիւն և աստիճան անհրաժեշտ է, եկեղեցւոյ վարչութեան և մատակարարութեան վերաբերեալ դործերը աշխարհական տարրին մասնակցութեամբ կամ դործակցութեամբ կը կառավարուին:

Աշխարհական տարրին եկեղեցական գործերուն մասնակցութիւնը, կը տեսնուի նախ և առաջ եկեղեցւոյ սլաշտօնեաներուն ընտրութեան մէջ: Ամուսնացեալ քահանան թաղին հասարակութենէն կ'ընտրուի՝ վկայութեան կամ ընծայութեան գիրով, և երբեմն կանոնաւոր քուէարկութեամբ: Կրօնական ժողովը առաջնորդին նախագահութեամբ կը քննէ ընծայելոյն կարողութիւնն ու յարմարութիւնը, և ժողովին որոշումը տրուելէն ետքը, եպիսկոպոսը կը կատարէ ձեռնադրութիւնը: Եպիսկոպոսը չի կրնար իւր ձեռնադրութեամբ քահանայ մը ընտրել, բայց կրնայ ընծայեալը չձեռնադրել, երբ ընծայեալին կանոնական թերութիւններ ունենալը կը ցուցնէ:

Կուսակիցօն քահանաները վանքերու մէջ կը ձեռնադրուին, այնտեղ կրթուած ու պատրաստուած աշակերտներուն մէջէն: Իրենց ընտրութիւնն ու ձեռնադրութիւնը կ'որոշուի վանահօր և վանական ժողովին կողմէ, բայց սարկաւազութեան կամ քահանայութեան կողմէն ու համար՝ պէտք է սեփական սլատրիարքարանին հաւանութիւնն ալ ստանալ: Այդ կէտին մէջ աշխարհականներու միջամտութիւն չի փնտռուիր:

Թեմակալ առաջնորդներու ընտրութիւնը Թուրքիոյ

մէջ(*) կը կատարուի վիճակային կամ դաւառական ժողովներու կողմէն, որոնց անդամներուն վեց եօթներորդը աշխարհական է, և միայն մէկ եօթներորդը եկեղեցական: Եկեղեցւոյ հնաւանդ և ընդհանուր կանոնին հոգին ալ այդպէս է: Այսու հանդերձ Ռուսիոյ մէջ հաստատուած յատուկ կանոնադրութիւնը կամ Պալատէմիան, առանց յայտնապսէ աշխարհականներու միջամտութիւնը մերժելու, կայսեր կը վերապահէ առաջնորդներու վերջնական անուանումը, կաթողիկոսին կողմէ ներկայացուած երկու ընտրելիներուն մէջէն: Եթէ առաջնորդներու ընտրութիւնը կաթողիկոսի ընտրութեան հետ յարաբերութեան և համեմատութեան դնենք, կրնանք հետեւցնել թէ առաջնորդական ընտրելիներ նշանակելուն մէջ ալ վիճակին ներկայացուցիչներուն մասնակցութիւնը մերժուած չէ: Իրօք ալ կաթողիկոսական ընտրելիները նշանակելու իրաւունքը թողուած է ընտրողական ընդհանուր ժողովի մը, որ կը բաղկանայ մէնմի վիճակի եկեղեցական առաջնորդներէն և աշխարհական պատգամաւորներէն: Կաթողիկոսական ընտրողական ժողովին կը մասնակցին եւս էջմիածնի միաբանութենէն ութը սինոդականներ և եօթը երիցապետն անդամներ: Կաթողիկոսութեան ընտրողական ժողովը քուէով երկու ընտրելի կը նշանակէ, իսկ այս երկուքէն մէկուն վերջնական անուանումը կայսեր վերապահուած է(**):

Կոստանդնուպոլսոյ և Երուսաղէմի պատրիարքները կ'ընտրուին՝ Կոստանդնուպոլսոյ Ընդհանուր ժողովէն, որուն վեց եօթներորդը աշխարհականներէ և միայն մէկ եօթներորդը եկեղեցականներէ կը կազմուի: Կիլիկիոյ և Աղթամարի կաթողիկոսները կ'ընտրուին իրենց վիճակային ընդհանուր ժողովներէն, որոնց կէսը եկեղեցականներէ և կէսը աշխարհականներէ կազմուած է: Այդ մանրամասնութիւնք բաւական են ցուցնել, թէ ինչչափ դերակշիռ ձայն ունին աշխարհականները ամէն աստիճանէ եկեղեցական պաշտօնեաներու ընտրութեանց մէջ:

(*) Այժմ ամէն տեղ՝ բաց ի ն. երկիրներէ: ՀՐՏ.

(**) Աւելորդ է լսել, թէ ընտրական այս ձևը այժմ գոյութիւն չունի: ՀՐՏ.

Եկեղեցական մատակարարութեանց մէջ աշխարհականներուն ձայնը՝ աւելի ալ է թերեւս: Թէպէտեւ անոնց միջամտութեան կերպն ու չափը՝ տարբեր է տարբեր տեղերու մէջ, իւրաքանչիւր տէրութեան տիրող օրէնքներուն համաձայն, բայց միշտ և ամէն տեղ աշխարհական տարրին մասնակցութեան սկզբունքը յարգուած է: Թուրքիոյ մէջ ամէն եկեղեցի կը մատակարարուի Թաղական խորհուրդ կոչուած ժողովի մը կողմէ, որ ամբողջապէս թաղին աշխարհականներէն կազմուած է, և նոյն թաղեցիներու քուէով կ'ըտրուի: Թաղականին կը պատկանի եկեղեցւոյն և վարժարանին և թաղին ներքին գործերուն հոգածութիւնը: Թաղական մատակարարութիւնը կը գտնուի վարչութեան հսկողութեան ներքեւ՝ Տնտեսական խորհուրդ կոչուած ժողովի մը ձեռքով, որ նոյնպէս բովանդակ աշխարհականներէ բաղկացած է: Ռուսիոյ մէջ ալ տէրութիւնը ճանչցած է իւրաքանչիւր եկեղեցւոյ համար Հոգաբարձու խորհուրդներ աշխարհականներէ կազմուած, միայն վիճակներու վարչութեան մէջ աշխարհականները դուրս է թողած, և զայն փոխանցած է միայն եկեղեցականներէ բաղկացած մարմիններու, որք են Սինոդը, Կոնսիստորիաներ և Հոգեւոր Կառավարութիւններ(*):

Հիմայ անցնինք ընդհանուր վարչութեան մէջ աշխարհականներու ունեցած մասնակցութեան, յատկապէս Թուրքիոյ մէջ: Այդ մասնակցութիւնը հնաւանդ է, ոչ միայն պատրիարքութեան, այլ նոյն իսկ եկեղեցւոյ սկիզբէն. սակայն 1860 թուականէ ասդին աւելի կանոնաւոր և որոշ ձեւ մը առաւ Սահմանադրութիւն կազմուելէն ետքը, որ 1863-ին պետութենէն ալ հաստատուեցաւ: Այդ Սահմանադրութեան զօրութեամբ, ազգային վարչութեան բարձրագոյն իշխանութիւնը յանձնուած է Ընդհանուր ժողովի մը՝ որ օրէնսդրութեան և հսկողութեան իրաւունքներ ունի. և Կրօնական ու Քաղաքական երկու ժողովներու, որոնք վարչական իշխանութիւնը կը ներկայացնեն, և կը գործակցին պատրիարքին՝ գործադիր իշխանութեան մէջ: Այդ ժողովներ ալ իրենց օժանդակ խոր-

(*) Այս ձեւերը հիմնական փոփոխութեանց ենթարկուած են այժմ: ՀՐՏ.

հուրդներ ունին, որոնք զատ զատ կ'զբաղին, Դատաստանական, Ուսումնական, Տնտեսական, Կտակային, Վանական և Ելեւմտական գործերով, և բարեգործական կեդրոնական հաստատութեան հոգածութեամբ՝ որ Ազգային հիւանդանոց կը կոչուի: Ընդհանուր ժողովը հարիւր քառասուն անդամներ ունի, որոնց հարիւր քսանը, այսինքն վեց եօթներորդը աշխարհականներ են: Քաղաքական ժողովը տասնուչորս աշխարհականներէ կը բաղկանայ, նոյնչափ են Կրօնական ժողովոյ անդամները ամէն աստիճանէ, կուսակիցն կամ ամուսնացեալ անխտիր: Երկու վարչական ժողովները ուղղակի Ընդհանուր ժողովէն կ'ընտրուին, և միանալով Խառն ժողով կը կազմեն և ազգային վարչութեան գերագոյն մարմինը կը ներկայացնեն: Հոգեւորական գործերը Կրօնական ժողովին ձեռնհասութեան կը պատկանին, իսկ մատակարարական և կրթական գործերը Քաղաքական ժողովին, և երկուքն ալ զատ զատ կը գործեն: Օժանդակ խորհուրդներ եօթնական անդամներէ բաղկացած են: Ուսումնական, Տնտեսական, Ելեւմտական և բարեգործական կամ Հիւանդանոցի խորհուրդները ամբողջաբար աշխարհականներէ կը կազմուին: Աշխարհականները մեծամասնութիւն ունին Կտակային և Վանական խորհուրդներու մէջ: Իսկ Դատաստանականին մէջ կէսուակէս են՝ անդամներուն թիւն ութն ըլլալուն: Ընդհանուր ժողովին ձեռնհասութիւններն են, պատրիարքներու և վարչական ժողովներու ընտրութիւն, նախատեսեալ և յրացեալ հաշուեցոյցներու քննութիւն և որոշում, մասնաւոր կոնոնազիքներու կադմութիւն, և ժողովներու անհամաձայնութեանց և ծանր դժուարութեանց լուծում տալ: Սահմանադրութիւնը ազգային ուղղակի տուրք մըն ալ հաստատած է, որուն կ'ենթարկուի ամէն արու անհատ՝ որ վաստակի տէր եղած է, և քուէարկութեան իրաւունքը այդ տուրքի վճարման հետ կապուած է: Տուրքերուն արդիւնքը պատրիարքարանի սնտուկին հասցիթը կը կազմէ:

Թուրքիոյ մէջ վիճակային կամ պաւառական վարչութիւնը, պատրիարքարանի կեդրոնական վարչութեան ձեւին համաձայն է, միայն ժողովականներու թիւերը նուազ են, և իւրաքանչիւր վիճակի ընդարձակութեան համեմատ տարբեր:

Գաւառական ընդհանուր ժողովներու անդամները եօթանասունէ մինչեւ քսանութէ կը տարբերին, միշտ վեց եօթներորդը աշխարհական ըլլալու պայմանով: Նոյն համեմատութիւնները կը պահուին վարչական ժողովներու և օժանդակ խորհուրդներու համար ալ, որոնց մանրամասնութեան մըտնել աւելորդ կը սեպենք:

Ռուսիոյ մէջ աշխարհականներ մասնակցութիւն չունին վիճակային կամ գաւառական վարչութեանց մէջ: Կաթողիկոսական Սինոդ, և վիճակային Կոնսիստորիա, և թեմական Հոգեւոր կառավարութիւն ըստած վարչական մարմիններու անդամները բացառապէս եկեղեցականներ են, և զուտ հոգեւորական գործերու ձեռնհասութիւն ունին: Կայսերական կառավարութիւնը չէ հաճած այդ մասին աշխարհականներու մասնակցութիւնը ներել, և յարգել այն արտօնութիւնները, որոնք Օսմանեան կառավարութեան ներքեւ պահպանուած են:

Եգիպտոսի, Ռումանիոյ և Պուլկարիոյ վիճակները որոնք Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքութեան ենթարկեալ են, անոր վարչական դրութեանը կը հետեին, մինչեւ ուր որ տեղական օրէնքները չեն ընդդիմանար: Իսկ Պարսկաստանի, Եւրոպայի և Ամերիկայի վիճակները, որոնք Կլմիածնի աթոռին ուղղակի ենթարկեալ են, անոր վարչական դրութեան ալ կը հետեւին:

Այդ ամէն ծանօթութիւնները տալէ ետքը իրաւունք կ'ունենանք եզրակացնել, որ բոլոր քրիստոնեայ եկեղեցիներու մէջ՝ Հայ Եկեղեցին է, որուն ժողովրդական հոգին աւելի ընդարձակութեամբ կը փայլի: Նա բոլորովին օտար է եկեղեցւոյ մէջ կղերական կամ քահանայական բացառիկ տիրապետութիւն հաստատելու դրութենէն, որ այնչափ վնասակար եղած է կաթոլիկ Եւրոպիոյ, և եղծած է այն համերաշխութիւնը որ պէտք էր տրիէր եկեղեցւոյ պաշտօնեաներուն և հաւատացեալներուն, հոգեւոր հովիւներու և հօտերու միջեւ: Աշխարհականներուն եկեղեցական վարչութեան մասնակցելու իրաւունքը Հայոց Եկեղեցւոյ առաջին դարերէն սկսելով կը տեսնուի պատմութեան մէջ, և իւր արմատներն հաստատուած են քրիստոնէութեան ճշմարիտ և նուիրական աւանդութեանց մէջ: Ազգային ժողովներու գործերուն մէջ

կը տեսնենք, որ առաջները իշխեցող վեհապետներ և իշխան նախարարներ, աւելի ետքերը գլխաւոր և նշանաւոր ազգայիններ, վերջէն ընտրեալ պատգամաւորներ, մէկ խօսքով ամէն ժամանակի դրութեան համեմատ ժողովուրդի ներկայացուցիչ եղողներ, եկեղեցական ժողովներու մէջ նստած են եպիսկոպոսներու և վարդապետներու հետ, մասնակցած են նոյն իսկ վարդապետական և բարեկարգական խնդիրներու վիճաբանութեանց և որոշմանց, և իրենց ստորագրութիւնները դրած են ժողովական գործերու ներքեւ, իբրեւ ժողովի իսկական անդամներ: Այդ հնաւանդ սկզբունքը կը տիրէ տակաւին ազգային սովորութեանց մէջ, և ասով է որ կ'արդարանայ աշխարհականներու մասնակցութիւնը եկեղեցական գործերու մէջ, և անոնց անդամակցութիւնը պատրիարքական ժողովներու մէջ: Հայաստանեայց Ուղղափառ եկեղեցին ժողովրդական կամ աշխարհական տարրին իրեն հետ գործակցութիւնը ապահովելով, առջեւն առաւ այն երկու մեծ վնասներուն, որոնք եկեղեցւոյ կացութիւնը կը վտանգեն Արեւմուտքի մէջ. ասոնցմէ մէկն է կղերականութիւնը ազգային գործոց մէջ, և միւսը անտարբերութիւնը կրօնական գործոց հանդէպ:

ԼԳ.

Ե Կ Ղ Ե Ց Ի Ո Յ Ա Ն Ո Ի Ն Ը

Ընդհանրապէս տարածուած սովորութիւն է կրկին անուններով բացատրել իւրաքանչիւր մասնաւոր եկեղեցին, մէկը ազգագրական և միւսը վարդապետական. մէկը առնուած է իւրաքանչիւր տոհմային սերունդէն, միւսը կազմուած է հետեւած սկզբունքներուն նշանակութենէն: Այսպէս են զանազան եկեղեցիներու սովորական կոչումները, զոր օրինակ, Յունական Որթոտոքս եկեղեցի, Ռուսական Պրաւոսլաւ եկեղեցի, Լատինական Կաթոլիկ եկեղեցի, Անգղիական Եպիսկոպոսական եկեղեցի, Սկովտական Երիցական եկեղեցի,

Ամերիկեան Աւետարանական եկեղեցի, և այլն: Հայոց Եկեղեցւոյ գալով սովորաբար ազգագրական անունն է որ կը գործածուի, և վարդապետական անունի մասին ընկալեալ սովորութիւն մը չկայ: Ինքը կը գոհանայ Հայաստանեայց կամ Հայոց կամ Հայ կոչումները տալ իրեն պարզապէս: Իսկ սուրբ և առաքելական և ուղղափառ և ուրիշ նմանօրինակ կոչումներ, իբր լոկ պատուանուն կը գործածուին, եւ ոչ իբր յատուկ անուն:

Վարդապետական կոչում մըն ալ աւելցնելու պէտքը ծագեցաւ, երբ էջմիածին Ռուսական պետութեան ներքեւ ինկաւ, և կայսերական կառավարութիւնը պահանջեց վարդապետական կոչում ալ տալ, ընդհանուր և ընկալեալ սովորութիւններու համաձայնեցնելու համար, որովհետեւ նոր կանոնադրութիւնը կազմած ատեն՝ բաւական չսեպեց ազգագրական անունով միայն յատկանշել Հայոց Եկեղեցին: Այդ առթիւ կազմուեցաւ Լուսաւորչական հայերէն կոչումը, Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչի անունէն առնելով, իսկ ռուսերէնի վերածուած ատեն դիւրագոյն սեպուեցաւ սուրբին մակդիր անունէն աւելի՝ բուն անունէն առնել, և Թարգմանուեցաւ Գրիգորեան: Այս կերպով Հայ Գրիգորեան անունը առաջին անգամ գործածուեցաւ 1836ի պալատէնիայի ռուսերէնին մէջ, և Հայ Լուսաւորչական անունը անոր հայերէն Թարգմանութեան մէջ: Մինչեւ այսօր ալ այդ կոչումները կը գործածուին էջմիածնի դիւանական դրութեանց մէջ:

Բայց Հայոց ազգին մէջ լաւ ընդունելութիւն գտած չէ այդ կոչումը, որովհետեւ անուղղակի կերպով հեռացուցած կ'ըլլայ Հայ Եկեղեցիէն առաքելականութեան նկարագիրը, և այնպէս իմն կը ցուցնէ իբր թէ, չորրորդ դարուն Գրիգոր Լուսաւորիչով սկսած եկեղեցի մը եղած ըլլայ: Հռոմէական կաթողիկոսներն ալ, որ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը հռոմէադաւան մը ցուցնել կը ճգնին, չեն սիրեր անոր անունը սեփականել Հայոց Եկեղեցւոյն, և կը խղճեն Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչի անունով կոչել Հայ Եկեղեցին՝ որ Հռոմի հետ միացած չէ, և իրենց տեսութեամբ հերձուածոյ և հերետիկոս է: Այդ պատճառով Հայ կաթողիկոսներ իրենց գործածութեան համար չինեցին էջմիածնական կոչումը, էջմիածնի աթոռէն առնե-

լով. բայց իրենց յօրինած այս անունը, ոչ Հայ Եկեղեցին կրնայ ընդունիլ, և ո՛չ ալ օտարազգիներ գործածած են, նոյն իսկ Լատին կաթողիկոսներ ալ ընդունած չեն:

Բայց վերջապէս, եթէ հարկաւ կը պահանջուի որ Հայաստանեայց Եկեղեցին ալ երկրորդական կամ վարդապետական անուն մը ունենայ, մեր տեսութեամբ յարմարագոյն է Ուղղափառ կոչումը նախընտրել, հայերէն բնիկ հնչումով, որ իւր իմաստով՝ Արեւելեան եկեղեցիներու կոչումին համապատասխանելու առաւելութիւնն ունեցած կ'ըլլայ, այսինքն է Յոյներուն Որքոդոփս և Ռուսերուն Պրաւոսլաւ կոչումներուն: Մեր այդ առաջարկութիւնը բոլորովին նորութիւն մը չէ, արդէն ալ հրատարակուած է Գոթական Տարեցոյցին (Almanach de Gotha) 1890 տարւոյ (էջ 949) և 1891 տարւոյ (էջ 1012) հատորներուն մէջ: Մեր առաջարկած Ուղղափառ կոչումը Հայ կաթողիկոսները ուզած են իրենց պահել, իբրեւ թէ Լատին եկեղեցւոյ սեփականած Կաթօլիկ կոչման Թարգմանութիւնն ըլլար, ինչ որ բոլորովին սխալ է: Վասնզի Կաթօլիկ կոչումը յունարէն արմատէն բառացի իմաստով ընդհանրական կը նշանակէ, մինչ Ուղղափառ բառը յունարէն Որքոդոփս բառին կը համապատասխանէ: Հետեւաբար Հայ կաթողիկոսները անզգալաբար իրենց հռոմէադաւանութենէն հեռացած և յունադաւանութեան յարած կ'ըլլան: Իսկ եթէ հայերէն հնչումին վրայ պնդեն, այն ատեն ալ Հայադաւաններ կ'ըլլան, և ոչ երբեք հռոմէադաւաններ, հակառակ իրենց բոլո՛ւն փափաքին և նախանձայոյզ ձգտումներուն:

Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ Ուղղափառ կոչումը իբրեւ վարդապետական յատուկ անուն ընելու առաջարկին դառնալով, կը կրկնենք թէ ազգային սովորութիւնը այդպիսի պահանջ մը չունի երբեք, իսկ օտարներու իմացողութեան օգնելու համար ալ՝ յարմարագոյն է կոչումները իւրաքանչիւր ազգի համար իրեն սեփական հնչումով պահել և ոչ իմաստին Թարգմանութեամբ: Այս ալ է յատուկ անուններու համար գործածուած հաստատուն օրէնքը: Ընդհանրապէս գործածական եղած են շատ մը անուններ, որոնք եբրայական, արիական, յունական կամ լատինական արմատներէ ծագած են, այլ ոչ երբեք կը Թարգմանուին, և իրենց բնիկ հնչումով

կը մնան, թէպէտ պզտիկ այլայլութիւն մըն ալ կրած ըլլան: Ուստի ընկալեալ օրէնքին ալ համաձայն եղած կ'ըլլար՝ եթէ Հայ Ուղղափառ Եկեղեցի կոչումը, իւր բնիկ (Oughapar) հնչումով օտար լեզուներու մէջ դործածական դառնար: Մէկ կողմէն իւր իմաստով Արեւելեան եկեղեցիներու հետ սերտ կապակցութիւնը կը ցուցուէր, միւս կողմէն ալ իւր հնչումով՝ յատուկ ազգային եկեղեցի մը ըլլալը կը հաստատուէր(*):

(*) Մեր տեսութեամբ այս բոլոր մտահոգութիւնները աւելորդ են: Մեր Եկեղեցւոյն ամենէն հնաւանդ եւ բնորոշիչ յորջորջումն է ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻ, որ ունի նոյն ատեն ե'ւ ուղղափառ (ծրծծօօօօ) ե'ւ կաթողիկէ (καθολικη - ընդհանրական) յատկանշիչները: Ամերիկաներու մէջ այժմ սովորութիւն եղած է նաեւ կցել առաջնական աւելագորութիւնը, ցոյց տալու համար անոր ծագումը: Ոչ մէկ եկեղեցի իրաւունք ունի իր մենաշնորհը նկատելու ոչ ուղղափառ եւ ոչ ալ կաթողիկէ մականիբը: ՀՐՏ.

ԱՐԱՐՈՂՈՒԹԻՒՆԸ

Կ Ր Օ Ն Ա Կ Ա Ն Շ Է Ն Ք Ե Ր

Կրօնական պաշտամանց յատկացեալ շէնքերու փառաւորութիւնը կախում ունի՝ ժողովուրդին նիւթական կարողութենէն և կարեւորութենէն և նուիրատուներու առատաձեւութենէն. հետեւաբար հնար չէ Հայոց կողմէն շատ մեծագործ և հոյակապ արդիւնքներու սպասել: Ասիկայ զարմանալի պիտի չըլլայ, երբ մտածուի թէ ի՞նչ աղէտալի և ծանր պարագաներու և ի՞նչ կենցաղական տաղնապներու ներքեւ անցուցած է Հայը իւր կեանքը, գրեթէ սկիզբէն մինչեւ մեր օրերը: Ուստի մեր նպատակն ալ չի կրնար ըլլալ մեծագործ շէնքերու և հոյակապ եկեղեցիներու նկարագիրն ընել այստեղ, այլ մեկնել այդ շէնքերուն նկատմամբ սահմանուած կանոնական պահանջները և ծիսական պարագաները:

Հոգեւոր պաշտամունքներու սահմանուած շէնքերուն, այսինքն նիւթական եկեղեցիներու ձեւը քառակողմանի է սովորաբար: Աւագ սեղանը անհրաժեշտաբար արեւելեան կողմը պիտի ըլլայ, հնաւանդ արարողութեան համեմատ, որով կը հրամայուէր հաւատացեալին աղօթք ըրած ատենը երեսը դարձնել արեւին ելած կողմը: Եկեղեցիի ներսը չորս մասերու կը բաժնուի իւր երկարութեան վրայ: Առաջին մասը Գաւիթն է, որ առաջ պատով մը բաժնուած էր միւս մասերէ, իսկ այժմ ցանցառ վանդակապատով մը կը զատուի: Այդ մասին մէջ կը մնային նախկին դարերու մէջ ապաշխարողներն ու երախաները(*), պատարագի մատուցման ատեն: Լուր օրեր ժամերգութիւններն ալ այդ մասին մէջ կը կատարուէին, և ասկէ ելած է ժամատուն կոչումը: Գաւիթը այլեւս իւր հին նշանակութիւնը չունի, և ոչ ալ անարժաններու յատկացեալ բաժին մըն է, միայն վանդակով զատելու սովորութիւնը մընացած է, իբր հին կանոնական պահանջներու յիշատակ մը(**):

(*) Այսինքն՝ զմկրտուած նորահաւատները: ՀՐՏ.
(**) Ոչ ամէն տեղ: Իսկ այժմ բնաւ նկատի չառնուիր այդ կարեւորութիւնը: ՀՐՏ.

Գաւիթէն ետքը կուգայ բուն եկեղեցին, որ Ատեան ալ կը կոչուի, և Արեւմտեայք նաւ կ'անուանեն, և է ժողովուրդին խմբուելու և կենալու տեղը: Հին ատեն միայն այրերու սահմանուած էր այդ մասը, իսկ կիները խիտ և բարձր վանդակներով փակուած վերնատունները կը մնային: Հետզհետէ վանդակները ցածցան և խտութիւնը կորսնցուցին, և այժմ կիներն ալ եկեղեցւոյ մէջ ընդունուեցան, բայց միշտ երկու կողմերու վրայ զատուած կը մնան, և Եւրոպացիներու նման խառն կենալը ընդունուած չէ: Արարողութեանց զանազան առիթներուն մէջ, զորօրինակ հանդիսական ատեաններու և յուղարկաւորութիւններու և հոգեհանգիստներու ատեն, կըղերն ու դպիրներն ալ բուն եկեղեցւոյ մէջ կուգան, և այնտեղ կ'երգեն ու կարգ կը կատարեն ժողովուրդին մէջտեղը:

Անկէ ետքը կուգայ Դասը, ոտք մը բարձր, և եկեղեցւոյ լայնքին վրայ՝ ցած վանդակով մը զատուած: Կղերն ու երգեցիկ դպիրները այդ մասին մէջ կը մնան երկու կողմերու վրայ բաժնուած, որք են աջակողմեան դասը և ձախակողմեան դասը, սաղմոսներն ու շարականները փոխ առ փոխ կամ փոփոխակի երգելու համար: Վերջին և չորրորդ մասը կը կազմէ Բեմը, որուն վրայ կ'ելլուի երկու ծայրերէն չորս հինգ ոտք սանդուխներով: Բեմին մէջտեղը կայ կամարաձեւ կողակը, կամ վրանաձեւ խորանը, անոր ներքեւ հաստատուած է Սեղանը կամ աւագ-սեղանը, որ կը բաղկանայ քարէ սիւնէ մը և վրան մարմարեայ սեղանէ մը, երկուքն ալ միւռոնով նուիրագործուած: Սեղանը ամէն կողմէն կղզիացած է, չորս կողմը դառնալու միջոց թողլով: Սեղանին վրայ աստիճաններ յարմարցուած են, մոմի աշտանակներ և զանազան զարդեր զետեղելու համար: Անոնցմէ վեր ալ կը գտնուին խաչ մը և սեղանին պատկերը, որ պէտք է ըլլայ Աստուածամօր պատկեր մը՝ Յիսուս Մանուկը գիրկը: Իբրեւ բացառութիւն կը գործածուին երբեմն Յարութեան կամ Խաչելութեան պատկերներ, յատուկ տօներու առիթով: Սեղանին վրայ եղած յաւելուածական մասերը խաչկալ անունը կը կրեն, վասնզի ըսկիգրէն միայն խաչ մը կը դրուէր վրան: Խաչկալի ձեւին մէջ նշանակելի տարբերութիւններ կան հինին և նորին մէջ. առաջինը կը պահուի տակաւին Կովկասի մէջ ընդհանրապէս՝ եւ

Հայաստանի հին եկեղեցիներէն ոմանց մէջ:

Հայոց եկեղեցիները հնաւանդ սովորութեան համեմատ, պէտք է ունենային գմբէթ և զանգակատուն, այսինքն կաթողիկէներով զարդարուած ըլլային, սակայն վերջէն իսլամական իշխանութեանց ներքեւ այդ աչքի զարնող յաւելուածները արգիւտեցան, և դեռ նոր է որ սկսան ներուիլ յատուկ կայսերական արտօնութեամբ: Գմբէթներու հայկական ձեւը նեղ և սրբածայր է, և կերպով մը կը նմանի կուսակրօն եկեղեցականներու վեղարին: Հայ եկեղեցիներու մէջ նշանակելի և օտարներու աչքին զարնող պարագան՝ անոնց ներքին պարզութիւնն է, առանց այն ոսկեճամուկ և նկարէն զարդերու և չպարներու և իկոններու, որոնք յունադաւան որթոտոքս եկեղեցիներու յատուկ են: Պատկերներն ալ շատ ցանցառ են, և աւագ-սեղանի և խորհրդանոցի սեղաններէ դուրս հազիւ թէ կը տեսնուին:

Պատարագի սեղանը մէկ հատ է միայն, պատարագն ալ օրը մէկէն աւելի չըլլար: Երկու պղտիկ սեղաններ, որք շատ անգամ աւագ-սեղանին երկու կողմերը կը տեսնուին, իբր վարդ կամ իբր խորհրդանոց գործածուելու սահմանուած են: Երբեմն մեծ եկեղեցիներու մէջ օծեալ են և որոշեալ տօներուն պատարագ մատուցանելու ալ կը ծառայեն, բայց այդ պարագային աւագ-սեղանի վրայ պատարագ չի մատուցուիր: Մէկէ աւելի պատարագ ունենալու համար, եկեղեցիին յարակից մատուռներ կը շինուին, իբրեւ զատուած փոքրիկ եկեղեցիներ. բայց հիմայ հող կը տարուի որ միեւնոյն օր պատարագները չչատնան, և մատուռները գործածուին միայն յատուկ տօներու և փառաւորելու յիշատակութիւնը յատուկ սուրբերու, որոնց անունին նուիրուած են մատուռները: Կոստանդնուպոլսոյ Ղալաթիա և Գումգափու թաղերուն մէջ երեք նման եկեղեցիներ քով քովի շինուած են: Այդ ձեւը ընդունուած է բաւելու համար հաւատացելոց բազմութեան, որ այդ թաղերուն մէջ կը գտնուէր: Բայց որովհետեւ նոյն թաղերու հայաբնակութիւնը նուազած է, անոնց մէջ ալ այժմ միակ պատարագի դրութիւնը կը տիրէ:

Ամենօրեայ պատարագի մատուցման սովորութիւնն ալ շատոնց Հայ եկեղեցիներուն մէջ դադրած է: Ծիսական պահանջամբ պատարագը կը լուէ միայն Առաջաւորաց չաբթուն

և Մեծպահլէին շարաթներուն մէջ՝ երկուշարթիէ ուրբաթ, և աւագ շարթուն չորս օրերը: Գործնականապէս ուրիշ օրեր ալ կրնայ լռել, և այժմ պատարագի մատուցումները կը կատարուին շարաթ և կիրակի և տօն օրերը. մեծ եկեղեցիներու մէջ՝ շարթուն ուրիշ մէկ օրն ալ: Իսկ զիւղական եկեղեցիներու մէջ աւելի ալ նուագ, տեղական յարմարութիւններու համեմատ: Բայց ամենօրեայ ժամերգութիւնը առտու և երեկոյ անխափան է ամէն եկեղեցիներու մէջ:

Եկեղեցիները երկու ալ պահարաններ կամ աւանդատուներ պիտի ունենան. աջակողմեանին մէջ կը դտնուի մկրտութեան տաղանը, և մկրտարան ալ կը կոչուի. իսկ ձախակողմեանը կը ծառայէ սպասներու և զգեստներու պահպանութեան և սարկաւազատուն ալ կը կոչուի: Մեծ եկեղեցիներ երրորդ պահարան մըն ալ կ'ունենան զանազան տնօրէնով, ամուր շինուած և լաւ փակուած, ուր թանկազին և արժէքաւոր ռպասներ կը պահպանուին: Եւրիսկոպոսական կամ առաջնորդական աթոռը հաստատուն կը մնայ միայն աթոռանիստ մայր եկեղեցւոյ մէջ, և ղետեղուած է, դասին դուռնէն ներս մտած տտեն ձախ կողմը, որ խորանէն նայուելով աջակողմ է: Աթոռը դրուած է երեսը դէպի խորան, և համեստ կազմած ունի, մէկ կամ երկու աստիճանով ամփոփ պատուանդանի մը վրայ: Աթոռին վրայ հովանին կամ սիւներու վրայ հաստատուած ամպհովանին, դործածական է կաթողիկոսական և պատրիարքական և արքեպիսկոպոսական աթոռներուն մէջ: Մնացեալ եկեղեցականներուն համար ոչ աթոռ կայ և ոչ նստարան, այլ զիտինը բարձերու կամ գորգերու վրայ կը նստին: Ժողովուրդին ալ աթոռ կամ նստարան պատրաստելու սովորութիւն չկար, այլ կամ միշտ կանգուն պիտի կենային ոտքի վրայ, և կամ գորգերու և սփռոցներու վրայ պիտի նստէին: Սակայն վերջին տարիներ, Կոստանդնուպոլիսէ սկսելով եկեղեցիներու մէջ նստարաններ դնելու սովորութիւնը մտաւ, և հաւանական է որ տարածուիլ սկսած սովորութիւնը՝ չուտով ալ ընդհանրանայ(*):

Եկեղեցիներու առջեւը, և ստէպ ալ շուրջը, վրան բաց

(*) Եւ արդէն ընդհանրացած է: ՀՐՏ.

բալի մը կը գտնուի, որուն վրայ կը բացուին եկեղեցւոյ պէտք եղած շինութիւնները, ինչպէս են բանկայլը, ուր մոմավաճառութիւն կը կատարուի և նուէրներ կամ նպաստներ կ'ընդունուին. թաղական խորհրդարանը, թաղական դիւանը, քահանայից ընդհանուր սեմնակը, ժամարարին սեմնակը պառկելու համար, և եկեղեցւոյ սպասաւորներուն բնակարանները: Թաղական վարժարաններ սովորաբար եկեղեցիներու բակին վրայ կը բացուին, որին մէջ միշտ աղբիւր մը կը գտնուի, և կարեաց դործարաններ ալ կը գտնուին պատշաճ անկիւն մը: Այդ ամէն շինուածներ որմափակի մը մէջ ամփոփուած կ'ըլլան, և վերապահեալ շրջանակ մը կը կազմեն, որ հասարակ կալուածներէ տարբեր առանձնաշնորհեալ բնութիւն ունի տեղական օրէնքին առջեւ ալ, իբրեւ բացարձակապէս ազգային նուիրական ստացութիւն (*):

ԼԵ.

ԿՐՕՆԱԿԱՆ ՊԱՇՏՈՆԵԱՆԵՐ

Առիթ ունեցանք եկեղեցականներու վրայ գրել, երբ խօսեցանք նախ՝ խորհուրդներու և յետոյ նուիրապետութեան աստիճաններուն վրայ: Սակայն այն տեղեր վարդապետական և բարեկարգական տեսակէտէն խօսեցանք, իսկ այստեղ պիտի աւելցնենք ծիսական տեսակէտով նկատուելիք կէտերը:

Եկեղեցականութեան մէջ՝ ներկայ դրութեան համաձայն գտնուած աստիճաններն են, 1. դպիր, 2. սարկաւազ, 3. քահանայ, 4. աւագերէց, 5. վարդապետ, 6. եպիսկոպոս, 7. պատրիարք, 8. կաթողիկոս:

Դպիրներ են, որոնք չորս աստիճաններու ձեռնադրութիւնը ընդունած են, այսինքն դռնապանութիւն, ընթերցողութիւն, երդմնեցուցչութիւն և ջահընկալութիւն: Լուսարար-

(*) Այս բոլորը մեծ մասամբ կը պատշաճին Գոլտոյ եկեղեցիներուն: ՀՐՏ.

ներ և երգեցողներ այդ աստիճանները կ'ընդունին, երբ հաստատապէս եկեղեցւոյ ծառայութեան հետ կը կապուին: Փոքր աստիճաններու ձեռնադրութիւնը չ'արգիլեր աշխարհիկ տարազ գործածել, և աշխարհիկ կենցաղ վարել: Եկեղեցւոյ մէջ դպիրներուն յատուկ ծիսական զգեստն է շապիկ, երկար պնդնաւոր մը մինչեւ ոտուընները, առջեւէն գոց, անխտիր ամէն կտաւէ կամ կերպասէ շինուած, նոյն իսկ թաւիչէ: Վրայի կողմը աղուցուած է ուսանոց մը, որ թիկունքը, ուսերն ու կուրծքը կը գոցէ, ընտիր կտորէ կը շինուի, և յաճախ ասեղնագործուած է: Երեք խաչեր պիտի ունենայ, մէկը ետեւը և երկուքը կուրծքին երկու կողմերը: Թէպէտեւ ուսանոցը չապիկին վրայ հաստատուած պիտի ըլլայ, սակայն դիւրութեան համար սկսուած է անջատաբար գործածուիլ իբր թիկնոց: Ժառանգաւորաց վարժարաններու և դպրեմանքերու աշակերտները չորս աստիճաններ կ'ընդունին, և եկեղեցիէ դուրս ալ եկեղեցական սքեմ կը դործածեն, այսինքն է սեւ ասուիէ կապայ մը, և վրայէն նոյն ասուիէ վերաքլու:

Սարկաւազներ, ինչպէս արդէն ըսինք, միայն վանքերու մէջ կը գտնուին կուսակրօն դասակարգէն: Հազիւ թէ քառասուն հատ կը գտնուին բոլոր վանական հաստատութեանց մէջ միանգամայն: Կիսասարկաւագութիւնը սարկաւագութեան հետ մէկտեղ կ'ընդունին, և արտաքին տարազին ուրիշ եկեղեցականներէ չի տարբերի: Իրենց գլուխը փակեղ կը դնեն, արեւելեան կղերին գործածած քամելափկա գլխանոցին մէկ տեսակը, աւելի ցած և սրածայր, որուն սկզբնաւորութիւնը եղած է 1845-ին, և ձեւն ալ վեղարին ներքին մասէն առնուած կ'երեւի: Եկեղեցւոյ մէջ կը գործածեն դրպիրի շապիկը, որուն վրայէն կը կրեն ուրար մը: Երեք մետրի չափ երկայն և տասնէ տասնըհինգ հարիւրամետրի չափ լայն՝ երկար կտոր մըն է, երեք խաչերով զարդարուած, որ ձախ ուսին վրայ կը դրուի, և առջեւէն ու ետեւէն մինչեւ ոտուընները կը կախուի: Կրնայ աւելի երկար ալ շինուիլ, այլ միեւնոյն ձեւը կ'առնէ, կուրծքին վրայէն և աջ անութին ներքեւէն անցնելով: Սարկաւագին պաշտօնները և պաշտամանց մէջ ըսելիքները ծիսարաններուն մէջ ցուցուած են. գլխաւորներն են՝ խնկարկել, պատարագին աւետարան կարդալ, վե-

րաբերում ընել, և ժողովուրդին աղօթքին առաջնորդել քա-
րոզներով: Ուր որ սարկաւազներ չեն գտնուիր, քահանաներն
անոնց պաշտօնները կը կատարեն սարկաւազի տարազը հագ-
նելով:

Ամուսնացեալ քահանայութեան ընծայացումները ժողո-
վուրդին ամէն դասակարգէն կ'առնուին, այլ կը նախադաս-
ուին եկեղեցւոյ երաժիշտները և դպրոցներու վարժապետ-
ները: Բաւական ընդհանրացած է յորդուց յորդի քահանայա-
նալու սովորութիւնը, և մինչեւ քսան ու երեսուն սերունդ
չարունակած քահանայական տուներ կը գտնուին: Ընտրե-
լիութեան պայմաններն են, թաղեցւոց կողմանէ ընտրութիւն,
եկեղեցական գործողութեանց հմտութիւն, օրինակելի կամ
գէթ կանոնաւոր բարոյական կենցաղ, և իրենց կիներուն
հաւանութիւնը: Իրենց դաստիարակութեան և ուսման աստի-
ճանը: Իրենց ծառայելիք ժողովուրդին կենցաղական և կրթ-
թական աստիճանին հետ համեմատութեան մէջ կը նայուի (*):
Ամէն քահանայ իւր ձեռնադրութեամբը եկեղեցւոյ կամ թա-
ղի մը հետ կապուած է. տեղ փոփոխելը նոր ընտրութեան մը
ձեւը կ'առնէ թեմական իշխանութեան հաստատութեամբ:
Ընտրելիներուն համար կը պահանջուի եւս որ նոյն թաղին
մէջ հաստատուն բնակութիւն ունենան:

Ձեռնադրուելէն անմիջապէս ետքը քառասունք մը կը
պահեն, քառասուն օր ծոմապահութեամբ և եկեղեցւոյ մէջ
աղօթքի պարապելով, և անկէ ետքը առաջին պատարագը
կը մատուցանեն: Նոյն միջոցին կը վարժուին իրենց կոչման,
ծիսական և գործնական պարտաւորութեանց: Նորընծայ
ձեռնադրուածներուն երէցկիներն ալ իրենց տունին մէջ
քառասունքը պարզ պահեցողութեամբ կ'անցընեն: Երէցկիներ
ընտանեկան շրջանակներու մէջ յատուկ յարգանքի և տուա-
նութեան պատիւներ կը վայելէ: Քահանաներուն կենցաղը
կատարելապէս ընտանեկան կեանքն է, այն պայմանով՝ որ
իրենց կոչման պարտաւորութիւններուն անթերի և ճշգ-
պահ ըլլան, և ոչ մի պատճառով չյետաձգեն ու զանց չընեն՝

(*) Ինչ որ չատ արգարանալի պարագայ մը չէ: ՀՐՏ.

եկեղեցւոյ ու ժողովրդեան պէտք եղած քահանայական պաշտօնները: Անոնք լրացնելէ ետքը, կրնան նոյն իսկ պարապ ատեններն արուեստի կամ արհեստի ալ գործով մը զբաղիլ, պատշաճից և վայելչութեան պահանջները յարգելով: Պատարագելու օրէն չաբաթ մը, կամ դոնէ կէս չաբաթ առաջ, ընտանեկան յարկէն պիտի հեռանան, և գիշերները եկեղեցւոյ սենեակներուն մէջ պիտի անցընեն: Հին ատենները վերարկուէ զատ՝ աշխարհականներէ տարբեր տարազ չունէին եկեղեցիէ դուրս, բայց հետզհետէ ամբողջ եկեղեցական սքեմի գործածութիւնը ընդհանրացաւ, որ քաղաքներէ սկսելով՝ գիւղերն ալ տարածուեցաւ: Սքեմը կը բաղկանայ կապայէ, վերարկուէ, և փակեղէ, ամէնն ալ սեւ գոյնով, թէպէտեւ գաւառներու մէջ կը գտնուին տարբեր գոյնով կապայ գործածողներ: Ընդհանուր առմամբ սեւ գոյնը պարտաւորիչ է վանականներու բոլոր զգեստներուն համար, մինչ ամուսնացեալները աշխարհական կենցաղ ունին, և ժողովրդական ձեւեր կրնան պահել:

Եկեղեցւոյ մէջ ժամերգութեան ատեն՝ սեւ փիլոն կը կրեն, հասարակ ասուիէ: Ծաղկեայ կամ գունաւոր փիլոնի արտօնութիւնը կը շնորհուի իբր վարձատրութիւն և իբր պատուոյ նշանակ: Վարձատրութեան և պատուոյ նշան մըն է նաեւ լանջախաչ կրելու արտօնութիւնը, որ քահանայից համար ոսկեջրած պղինձէ է: Իսկ քահանայից ծիսական ըզդեստներն են, ամենէն առաջ շապիկ սպիտակ կտաւէ, փռուրաք վիզէն մինչեւ ոտքը, գօտի մէջքին, բազպան երկութեւրուն, անոնց վրայէն շուրջառ, որուն իբր օձիք կը կցուի վակաս՝ պինդ և ուղիղ բարձրացած: Գլուխին կը դնեն սաղաւարտ, որուն շուրջ կը պատէ պսակ մը, և գագաթը կը բարձրանայ խաչ մը: Հանդիսաւոր արարողութեանց ատեն շուրջառ փիլոնի տեղ կը գործածուի:

Հայ Եկեղեցւոյ ամուսնացեալ քահանաներուն թիւը դոնէ չորս հազար պէտք է հաշուել:

Աւագերէցներ, քահանաներէ տարբեր ձեւ չունին, և իրենց առաւելութիւնն է եկեղեցիներու մէջ հոգեւոր կարգադրութեանց և պաշտամանց կանոնաւորութեան հսկել:

Կուսակրօն եկեղեցականութիւնը խմբովին առաջնու-

Թիւն ունի ամուսնաւոր եկեղեցականութեան վրայ, այնպէս որ կուսակրօններուն ամենէն փոքրը և ամենէն նորընծան՝ նախաթողութիւն կը վայելէ ամուսնաւորներու ամենէն հինին և ամենէն յառաջագէմին վրայ: Կուսակրօն խումբը երեք աստիճաններու կը բաժնուի, ինչպէս ըսինք: Վարդապետներուն իրարու մէջ իրենց առաջնութիւնը վեղար առնելու կարգով է, և ոչ աստիճանի տարբերութեամբ: Արտաքին տարադով ուրիշ եկեղեցականներէ չեն տարբերիր, միայն փակեղին վերի մասը մանուշակագոյն կրնայ ըլլալ, բայց արդիւեալ չէ ամբողջ սեւագոյն ալ գործածել: Իրենց ղգեստն ալ սեւ է ամբողջովին: Եկեղեցւոյ մէջ իրենց փիլոնը սեւ ծաղկեայ մետաքսէ կ'ըլլայ մասնաւորներու համար, և ծայրագոյններու համար ծաղկեայ մանուշակագոյն՝ հանդիսութեանց պարագաներուն, իսկ սովորաբար աւելի պարզ: Իրենց ծիսական ղգեստն ալ քահանայից հաւասար է, միայն վարդապետական դաւազանի առաւելութիւնն ունին: Իբր պատուոյ կամ վարձատրութեան նշան տրուած լանջախաչեր, վարդապետներու համար ականակուռ են երեւոյթով: Հայ Եկեղեցւոյ մէջ կը գործածուի ձեռաց խաչը, չորս հաւասար թիւերով, միջոցները ճառագայթներով և առանց խաչեցեալի պատկերին: Խաչին կցուած է կոթ մը, ուսկից կը բռնուի՝ պզտիկ և դարդարուն դաստառակով կամ բռնիչով մը: Խաչը օծուած է և մէջտեղի ապին մէջ յաճախ մասունք մըն ալ կը դետեղուի: Այդ խաչը կը բռնեն վարդապետներ և աւագերէցներ ամէն հանդիսութեանց ատեն, իսկ քահանաներ՝ պաշտօնակատարութեանց ատեն: Օրհնութիւններ միշտ այս խաչով կը տրուին: Միւռոնով կ'օծուին եկեղեցւոյ մէջ գործածուելիք խաչերը: Վարդապետներուն ալ գլուխը դրածը սաղաւարտ է, բայց կրնան եպիսկոպոսական խոյր գործածել՝ երբ թեմակալ առաջնորդ են, այլ միայն թեմին մէջ: Վարդապետներու աստիճաններուն և պաշտօններուն վրայ արդէն խօսած ենք:

Կուսակրօններու թիւը հալիւ չորս հարիւր է Հայ Եկեղեցւոյ մէջ, եպիսկոպոսներն ալ միասին առնելով:

Եպիսկոպոսներուն ալ արտաքին տարազը, ուրիշ եկեղեցականներէ չի տարբերիր, միայն մատանի մը կը կրեն

աջ ճկոյթին, իսկ կաթողիկոսներ աջ մատնեմատին: Խոյրն ու գաւազանը նման են լատինականներուն, այլ միշտ ճոխ ու զարդարուն: Եմիփորոնը աւելի երկայն և աւելի լայն է, քան ուրիշ ծէսերու մէջ. չորս մետրի չափ երկար, քսանէ երեսուն հարիւրամետր լայն, և լաւ ասեղնագործուած: Եմիփորոնը գործածուած ատեն, կուրծքն ու թիկունքը պատելով և ուսերուն վրայէն անցնելով, առջեւէն ու ետեւէն մինչեւ ոտուընները կը կախուի: Եպիսկոպոսներուն յատուկ լանջազարդը, պնակի կամ պնակէ կը կոչուի, յունարէն Պանայիա կամ Պանակիա (Աստուածածին) անունէն առնելով, ինչպէս առնուած է սովորութիւնն ալ, և է ականակուռ զարդարուած չիգղ մը, Աստուածածնայ կամ Յիսուսի պատկերով, և վիզէն կը կախուի իբր լանջախաչ: Պնակիի կիրառութիւնը Ռուսական տիրապետութենէն ետքը ընդունուած է եպիսկոպոսներուն համար: Վիճակին մայր եկեղեցւոյն մէջ հաստատուն աթոռէն զատ, շարժական աթոռ ալ կը դրուի քարոզած ատեննին բեմին վրայ, կամ ատեանի մէջ հանդիսութեանց առթիւ: Իրենց թեմէն դուրս, միայն շարժական աթոռի արտօնութիւնը կը պահեն: Հայեր եպիսկոպոսներուն ձեռքը պազած ատեննին ոչ Լատիններու ծնրադրութիւնն ունին և ոչ Յոյներուն երկրպագութիւնը: Պարզութիւնը տիրող է Հայ Եկեղեցւոյ արարողական և պաշտօնական ձեւերուն մէջ:

Արքեպիսկոպոսութիւնը այլեմեան սովորութեամբ պատուանուն մը միայն մնացած է, որ առաջնութեան իրաւունք իսկ չիտար, և եպիսկոպոսներ իրենց մէջ ձեռնադրութեան երիցութիւնը կը պահեն անխտրաբար:

Երուսաղէմի և Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքներուն բոլոր առաւելութիւնը կ'ամփոփուի ուրիշ եպիսկոպոսներուն վրայ նախաթողութեան մէջ, զոր կը պահեն հրաժարելէն ետքն ալ: Ասկէ զատ միայն պաշտօնին յարակից պատուադիր ձեւերը կը պահուին:

Կաթողիկոսական աստիճանը զանազան առաւելութիւններ ունի՝ յատուկ օծմամբ իրենց աստիճանն ընդունելէն սկսելով, մինչ թէ՛ Հռոմէական եկեղեցւոյ ընդհանրական պապը և թէ՛ Յունական եկեղեցւոյ տիեզերական պատրիար-

քը օծում չեն ընդունիր, և լոկ ընտրուելով և պաշտօնը ստանձնելով գործի գլուխ կ'անցնին: Իբրեւ ղգեստի առաւելութիւն՝ Հայ կաթողիկոսներ ունին կոմֆեռ, հովուական մախաղի նշանակ, զոր ձախ կողմէն գօտիէն կը կախեն: Օծումի ատեն իրենց գլուխին վրայ կը դրուի քօղ մը, որ է թանձր և ասեղնագործ ծածկոյթ մը, որ անկէ ետքը հանդիսաւոր առիթներուն առջեւէն կը տարուի: Էջմիածնի կաթողիկոսներուն վեղարին վրայ երեւցող աղամանդեայ պզտիկ խաչը, չքանչան մըն է Ռուսիոյ կայսրներէ շնորհուած, և ոչ ծիսական դարդ: Էջմիածնի տիրապետութենէն առաջ նոյնը կը շնորհուէր Ռուսիոյ Հայ առաջնորդներուն: Կաթողիկոսներուն աստիճանին և պաշտօններուն վրայ՝ խորհուրդներու և նուիրապետութեան գլուխներու մէջ խօսուեցաւ:

ԼԶ.

ԿՐՕՆԱԿԱՆ ՊԱՐՏԱԽՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Կրօնական բարեպաշտութեանց մասին Հայ հաւատացեալին վրայ բնաւ պարտաւորութիւն մը դրուած չկայ մահացու կամ ներելի մեղքի սպառնալիքով: Հայ Եկեղեցին կը ցուցնէ ինչ որ օգտակար է, կը պատուիրէ ինչ որ կարեւոր է: Իւր հրամանները հեղութեան և քաղցրութեան հոգւով կը զօրացնէ, և արտաքին արարողութիւններով և հրապոյրներով ալ կ'աշխատի յորդորել և գրեթէ ստիպել. բայց կ'զգուշանայ ինքն նոր մեղք մը ստեղծել, իւր պատուիրաններուն ցանգառութեան՝ մեղքի ձեւը տալով:

Կիրակիներու ծառայական գործերէ դադարելով պահպանութիւնը՝ պատուիրան մըն է աստուածային: Հին սովորութեան համեմատ կիրակին կ'սկսի շաբաթ երեկոյին արեւ մտնելէն, և կը վերջանայ յաջորդ կիրակի օրուան արեւ մրտնելուն: Ծառայական կը նկատուի շահի կամ վարձու համար կատարուած գործ մը, և ոչ թէ պարգապէս մարմնաւոր աշխատանքը: Այս պատճառով Եկեղեցական իշխանութիւններ

միշտ հրաւիրած ու քաջալերած են ժողովուրդը մարմնոյ և բազուկի աշխատութեանց, երբ անոնք ճրիարար կը կատարուին բարեպաշտական կամ բարեգործական նպատակի մը համար: Այսպէս ստէպ կիրակի օրեր ճրիարար կատարուած են եկեղեցիներու և վանքերու շինութիւններու և նմանօրինակ պէտքերու համար եղած աշխատութիւնները: Նոյն պատճառով եկեղեցին թոյլատու կը գտնուի նաեւ այն աշխատութեանց՝ որոնք հանրային օգտակարութիւն ունին և ստիպողական են:

Կիրակիէ դուրս հրամայեալ տօներ չատ ցանցառ են Հայ տօնացոյցին մէջ: Այլակերպութիւնը, Վերափոխումը և Ուաշվերացը մօտաւորագոյն կիրակիին կը փոխադրուին: Քանի մը տօներ, որ այսօր ամսաթիւի ճիշտ օրով կը կատարուին, այսինքն Աստուածայայտութիւնը, Տեառնդառաջն ու Աւետումը, առաջին ժամանակներ կ'երեւի թէ այսպէս չէին տօնուեր, ինչպէս կրնայ քաղուիլ պաշտամանց պատշաճներու ղենութենէն: Ուրիշ քանի մը տօներ ալ, այսինքն Աստուածածնայ Ծնոյնդը, Ընծայումն ու Յղութիւնը, վերջին դարերու մէջ մոծուած տօներ են: Այսչափը կը բաւէ հաստատել, թէ Հայ Եկեղեցին յօժարութիւն չէ ունեցած հրամայեալ տօներ կամ անգործութեան օրեր չատցնել:

Կիրակի օրուան աղօթքի պարտաւորութիւնը չափուած կամ կշռուած՝ և նիւթական քանակի կամ ձեւի հետ կապուած չէ: Պատարագը մէկ հատ միայն ըլլալով իւրաքանչիւր եկեղեցւոյ մէջ, և այն ալ միշտ ձայնաւոր՝ այսինքն երկար ըլլալով, հնար չէր որ ամէն հաւատացեալներէ պահանջուէր, նոյն պատարագին ամբողջապէս, կամ անոր որոշուած ու չափուած մի մասին ներկայ ըլլալ անպատճառ: Այս պատճառաւ հաւատացեալի մը պատշաճ և օրինաւոր չափով, պատարագին կամ ժամերգութեան ատեն հասարակաց աղօթքին մասնակցիլը, կիրակնօրեայ բարեպաշտական պատուիրանին համար բաւական կը սեպուի: Նոյն իսկ շաբաթ երեկոյի կիրակամուտի ժամերգութեանց ներկայութիւնը, իբր կիրակնօրեայ պարտաւորութեան լրումն կը նկատուի: Ըստ այսմ, որովհետեւ պատարագ ու ժամերգութիւն հաւասար կը նկատուին բարեպաշտական պարտաւորութեան տեսակէտէն, անոր

համար Հայ Եկեղեցւոյ հաւատացեալները, սիրով և աւելի յաճախ ժամերգութեանց ներկայ կը գտնուին:

Ժողովրդական սովորական եղած աղօթքը Հայր մեր տէրունական աղօթքն է, գրաբար լեզուով: Լատիններուն սովորական եղած Ողջոյն քեզ աղօթքը, և Վարդարամ ըստածը, Հայ Եկեղեցւոյ անծանօթ են, թէպէտեւ Հայ կաթողիկոսները Լատիններէն առնելով իւրացուցած են: Ժողովուրդը կը կրկնէ ու կրկնէ «Տէ՛ր, ողորմեա՛» հառաչանքը, նոյն իսկ մինչեւ հարիւր անգամ: Հաւատացեալներ գոց գիտեն ժամերգութեանց գլխաւոր մասերը, և երգեցողութեանց ու սաղմոսերգութեանց կը ձայնակցին, լռելեայն կամ դաշն ձայնով, և գլխաւոր աղօթքներուն կը հետեւին ամէն կրկնելով: Ժամերգութենէ անկախ աղօթքներով աղօթագիրքեր չկան, այլ ժամերգութեանց գլխաւոր մասերը առանձինն և առձեռն կերպով հրատարակուած են ժողովուրդին դիւրութեան համար իրեն բնագրական գրաբար լեզուով, երբեմն ալ դիմացը աշխարհաբար թարգմանութիւնը աւելցնելով:

Որչափ ալ մեր օրերը հոգեւորական զգացումը և բարեպաշտական հոգին տկարացած ըլլան, բայց տակաւին անոր արմատները խորունկ կը մնան Հայ հաւատացելոց սիրտին մէջ: Արհեստաւոր և գործաւոր դասակարգէն շատեր, առտուն իրենց գործին գացած ատեն ճանպանուն վրայ գտնուող եկեղեցի մը մտնելով՝ համառօտ աղօթք մը ըսել զանց չեն ընեն, և կը սիրեն իրենց օրը համառօտ բարեպաշտութեամբ մը սկսիլ եկեղեցիի մէջ կամ եկեղեցիէ դուրս: Թուրքիոյ մէջ ամէն եկեղեցի սովորութիւն ունի՝ շաբթուն մէջ որոշ օր մը խաչիւնգիստ ըստած արարողութեամբ ջուրի օրհնութիւն կատարել: Ջուրը կ'օրհնեն մասունքով մը տեառնագրելով և մէջը սուգելով: Ընդհանրապէս կը գործածուի Ուաչափայտը, իսկ սուրբերէն աւելի ստէպ Գրիգոր Լուսաւորչի, Յովհաննէս Կարապետի, Յակոբ Մծբնայի, և Գէորգ զօրավարի մասունքները: Հաւատացեալք կը յաճախեն խաչհանգիստին, և օրհնուած ջուրը կը գործածեն խմելու կամ քսուելու, ուսկից ժողովրդական եռանդը բժշկական զօրութիւն ալ կ'սպասէ: Աղօթքի համար կը գործածուի Նարեկ ալ, որ է Ս. Գրիգոր Նարեկացիի եռանդուն և հոգեբուղիս աղօթքներու գիրքը,

բարձր և զարդարուն ոճով գրուած, և ցաւերու և վիշտերու դէմ դարման նկատուած :

Ոոստովանութեան և հաղորդութեան խորհուրդներու մասին, հին սովորութիւն էր հինգ Տաղաւարներուն զանց չընել, որք են Աստուածայայտութիւն, Յարութիւն, Այլակերպութիւն, Վերափոխում և Ուաչվերաց: Ասոնցմէ Այլակերպութիւն և Ուաչվերաց շուտով սկսան զանց ըլլալ իրարու մօտ ըլլալուն համար. բայց բարեպաշտներ միւս երեք տաղաւարները կը պահեն, իսկ ընդհանրութիւնը գոնէ Չատիկը զանց չ'ընեն: Հաղորդուելու համար պէտք եղած ծովը քուն մտնելէն կամ աւելի ճիշտ քունին վերջանալէն կ'սկսի, առանց կէս գիշերի կամ որոշեալ ժամի հաշիւ բռնելու :

Սուրբ տեղեաց ուխտագնացութիւնը, թէպէտ քիչցած, սակայն միշտ բաւական թուով բարեպաշտներ կը կատարեն, այցելելով Սուրբ Գերեզմանը, և Փրկչին ներկայութեամբ նուիրագործեալ սրբավայրերը: Իսկ ազգային ուխտատեղիներուն գլխաւորներն են Ս. Էջմիածնի կաթողիկէն, Մշոյ Ս. Կարապետը, և Արմաշու Ս. Չարխափանը(*) :

Բարեպաշտական արտայայտութեանց և աղօթական զգացմանց նշաններուն կարգին յիշենք, եկեղեցւոյ պատկերներուն առջեւ և սեղաններուն վրայ մոմ վառելը, կանթեղներուն մէջ ձէթ լեցնելը, արարողութեանց համար խունկ նուիրելը, և եկեղեցւոյ կիրառութեան առարկաներ պատրաստելը, և զգեստներ ու սպասներ ընծայելը :

Ուաչակնքելու ձեւը Լատիններուն նման է՝ ձեռքը ձախէն աջ տանելով, և խաչակնքելու և երկրպագելու շարժումները առատօրէն կը կրկնուին: Երկրպագութեան ձեւն է, երկու ծունկերը գետին դպցնելով, ծոիլ և գետինը համբուրել, երկիրը պագնել: Բայց զգեստներուն ձեւերը փոխուելով, եւրոպական սեղմ տարազներ այլեւս չեն ներեր այդ շարժումները, և բարեպաշտները կը գոհանան գլուխին և մէջքերնին և ծունկերնին ծռելով կամ խոնարհելով, առանց աւանդական երկրպագութեան սկզբունքը խափանելու :

(*) Այժմ մնացած են միայն Ս. Էջմիածինը, Երուսաղէմը եւ Հայաստանի քանի մը վանքերը, ասոնց վրայ աւելնալով Անթիլիասի հայրապետական մայր-եկեղեցին: ՀՐՏ.

Հայոց տոմարին մէջ պահքի օրերը չատ են: Իւրաքանչիւր եօթնեկին չորեքշաբթին և ուրբաթը պահք են: Մեծպահքը քառասունութը օր է անընդհատ, Բուն բարեկենդանի երկուշաբթիէն մինչեւ աւագ ուրբաթ օրը: Ասոնցմէ զատ տարւոյն մէջ տասը շաբաթ պահքեր կան, դրեթէ ամէն ամիսին մէկ. իւրաքանչիւրը հինգ կամ վեց օր է: Պահքի օրերը կը ներուին միայն բուսական սնունդներ: Ինչ որ կենդանական է, կիթն ու կաթը մէջը, ուտիք կը նկատուի, մեղրը միայն բացառութիւն կը կազմէ: Ձկնեղէնք ու կաթնեղէնք ներեալ են միայն հինգ տաղաւարներու նաւակատիքներուն, պատարագի ժամէն ետքը: Շաբաթական երկու պահքի օրերը չեն պահուիր Զատիկի քառասունքին և Մննդեան ութօրէքի միջոցին: Մերձաւորաբար իւրաքանչիւր տարի, հարիւր վաթսու մ օր պահք կը հաշուուի:

Իսկ ծոմը, իբր պահքին յաւելուած, կը համարուի միայն Մեծպահքի և Առաջաւորի շաբաթներուն հինգական օրերը, երկուշաբթիէ ուրբաթ: Ծոմ բռնելու կանոն է, քունէն արթննալէն սկսելով մինչեւ կէսօր, բացարձակ կերպով որեւէ ուտելիքէ և ըմպելիքէ և ծխելիքէ զգուշանալ: Առաջները ծոմը կը տեւէր մինչեւ երեկոյեան ժամերգութեան ատենը, և ասկէ առաջ եկած է ծոմի օրեր երեկոյեան ժամերգութիւնը կէսօրին ընելը: Հայ Եկեղեցին առատ է պահքի օրերուն մէջ, և հաւատացեալները նախանձախնդիր եղած են պահքի պահպանութեան, իսկ պահքը նկատուած է արտաքին պարտաւորութեան զօրութեամբ հրամայուած կանոն մը:

ԼԷ.

ՏՈՄԱՐԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

Երբ կը խօսինք Տոմարի վրայ, նպատակ չունինք բացատրել Հայերուն գործածած հին քաղաքական տոմարը, որ Հայկայ շրջան անունով ճանչցուած է, և որ 1460 հաւասար տարիներու շրջան մը կը կազմէ, ամբողջ նահանջ տարիի մը յաւելուածով: Աչ ալ նպատակ ունինք յիշել թէ Հայոց մէջ

տասուերկու ամիսներ հաւասարապէս երեսուն օր ունին, և Աւելեաց հինգ օրերով կ'ամբողջանան: Այլեւս գործածական եղածը՝ Յուլեան տոմարի դրութիւնն է, իսկ տարեթիւը կը պահէ Հիմ տոմար կոչուած հաշիւը, որ կը տիրէ թէ Ռուսիոյ և թէ Թուրքիոյ Հայոց մէջ, պետական սովորութեանց հետեւելով, և Հայ Եկեղեցին անոր համեմատ կը կատարէ տօները: Եւրոպայի և Ամերիկայի դաղթականութիւններն ալ, թէպէտ եղած տեղերնին կը տիրէ Գրիգորեան կամ Նոր տոմար կոչուած հաշիւը, սակայն եկեղեցական տօները հին տոմարով կը կատարեն: Երկու տոմարներուն տարբերութիւններն ալ բացատրել պէտք չենք զգար, վասն զի տասներեք օրերու յապաղում է որ հինը նորէն կը տարբերէ: Մեր բացատրելիքն է Հայ Եկեղեցւոյ՝ տօներու կատարման մէջ ունեցած իրեն յատուկ դրութիւնը(*):

Ամէն քրիստոնեայ եկեղեցիներ իրենց տօներուն օրերը հաստատած են արեգակնային ամիսներու ամսաթիւին վրայ, այնպէս որ այսինչ ամսոյ այսինչ օրը հաստատապէս միեւնոյն տօնը կը կատարուի: Միայն Զատիկը և անոր հետ կապուած տնօրինական յիշատակներ լուսնային հաշիւ ունին, բայց անոնց փոփոխութիւններն ալ արեգակնային հաշիւի վերածուելով կարգաւորուած են: Իսկ Հայոց Եկեղեցին իրեն տօներու համար հիմ առած է, ոչ թէ ամսաթիւը, այլ եօթնեակի օրերը, և իրեն յատուկ ու սեփական Եօթնեակակա տոմար մը ունի: Բոլոր տարւոյ մէջ միայն տասներչորս օրեր կան որ ամսաթիւով տօներ կը կատարուին. անոնցմէ ոմանք վերջին դարերու մէջ սկսած տօներ են, ոմանք ալ յետոյ փոխուած են ամենայն հաւանականութեամբ: Այս տասներչորս օրերն են. ինն օր Աստուածայայտնութեան ճրագալոյցն ու ութօրէքը (յուշուար 5—13) և հինգ ալ Աստուածածնայ տօներ, որք են Տեառնընդառաջ (փետր. 14), Աւետում (ապրիլ 7), Ծնունդ (սեպտեմբեր 8), Ընծայումն (նոյեմբեր 21), և Յղութիւն (դեկտեմբեր 9): Տարւոյն բոլոր մնացած օրերը եօթնեակական դրութեամբ կը կարգադրուին:

Այդ հաշիւին գլխաւոր և հիմնական կէտը Զատիկի օրն

(*) Աւելորդ է ըսել, թէ այժմ դրեթէ ամէնուրեք կը գործածուի նոր տոմար: ՀՐՏ.

է, հին տոմարի հաշուով ճշտուած: Նախապէս Ձատիկէ դէպ
ևս եւ հաշուելով տասը եօթնեակներ կ'առնուին, և տասնե-
րորդ կիրակիին կը հաստատուի Առաջաւորաց բարեկենդանը:
Անկէ ետեւ դալով եօթնեակ մը՝ Առաջաւորաց պահքն է, եր-
կու եօթնեակ յատուկ տօներ կան, վեց եօթնեակ Մեծպահք
է, և վերջին եօթնեակն ալ Աւագ շաբաթ է: Յետոյ Ձատիկէն
դէպ առաջ կը հաշուուին տասնուչորս եօթնեակներ, որոնց
հետեւող կիրակին Վարդավառ է: Իսկ Ձատիկէ սկսելով,
եօթը եօթնեակներ Յինունք են մինչեւ Հոգեգալուստ,
եօթնեակ մը Հոգեգալուստ, հինգ եօթնեակ սուրբերու տօներ,
վերջին եօթնեակն ալ Վարդավառի շաբաթապահք: Այդ քսա-
նուչորս եօթնեակներու, կամ հարիւր եօթանասանումէկ օրե-
րու ամբողջութիւնը կը կոչուի Ձատկական միջոց, և ամէն
տարի անփոփոխ միեւնոյն կերպով կը կատարուի, շաբթուան
օրերուն պատշաճին համեմատ:

Այստեղ հարկ կ'զգանք աւելցնել թէ Հայերուն Ձատիկ
հաշուելու կերպը նման է Յոյներուն հաշիւին, մէկ տարբե-
րութեամբ միայն, որ իւրաքանչիւր հինգհարիւրեակի կամ
հինգ հարիւր երեսունութիւն տարիներու շրջանին մէջ, չորս
անգամ լուսինի լրման վայրկեանը պզտիկ տարբերութեամբ
կը հաշուուի կամ ապրիլ 5 շաբաթ օրը չլրացած, կամ ապրիլ
6 կիրակի օրը սկսած, և ըստ այնմ Ձատիկը կամ անմիջապէս
միայն եկող ապրիլ 6 կիրակի օրը, և կամ միւս կիրակի ապրիլ
13 օրը կը կատարուի, և այսպէս Հայերու Ձատիկը Յոյնե-
րու Ձատիկէն շաբաթ մը ետ կը մնայ: Այս է Ծռագատիկ ըս-
ուածը: Հայերուն հետեւածը իսսի կոչուած աղեքսանդրա-
կան հաշիւն էր, իսկ Յոյներուն հետեւածը Իրիոնի կոչուած
բիւզանդական հաշիւն էր: Ծռագատիկներ երկու ազգերու մէջ
մեծ կռիւներու առիթ տուած են, մանաւանդ Երուսաղէմի
մէջ: Վերջին ծռագատիկը տեղի պիտի ունենար 1824 տարին,
բայց թէ՛ ազգերու մէջ բարեկամական մերձաւորութիւններ,
և թէ՛ իջմիածնի մէջ Ռուսերու հետ սկսած յարաբերութիւն-
ներ, տոմարական հաշիւներու վերաքննութեամբ դժուարու-
թիւնը հարթեցին, և Հայերն ալ Յոյներու հետ ապրիլ 6-ին
զատիկ ըրին, և այսպէս միանգամ ընդ միշտ ծռագատիկի
խնդիրը վերջացաւ, որ մէյ մըն ալ 2071-ին պիտի հանդիպէր,
եթէ հին դրութիւնը պահուէր:

Հայոց եօթնեկական դրութեան դառնալով, պէտք է գիտնալ որ զատկական միջոցին քսանուչորս եօթնեակներէն դուրս եղող տարւոյն մնացորդը, հինգ մանր միջոցներու կը բաժնուի, որոնք չորս հաստատուն կէտերու մէջտեղերը կը մնան և անոնց համեմատութեամբ կը բաժնուին, և այս չորսերն են. Վերափոխումն օգոստոս 15-ին մերձաւորագոյն կիրակին թէ առաջ և թէ յետոյ, այսինքն օգոստոս 12-է 18 օրերուն մէջ հանդիպող կիրակին: Սաչվերացը սեպտեմբեր 14-ին մերձաւորագոյն, այսինքն 11-է 17 օրերուն մէջ հանդիպող կիրակին: Յիսնակաց բարեկենդանը նոյեմբեր 18-ին մերձաւորագոյն, այսինքն 15-է 21 օրերուն մէջ հանդիպող կիրակին: Աստուածայայտնութիւնը ճիշտ յունուար 6-ին օրը: Այս չորս կէտերէն առաջինը Վարդավառէն առջեւ քալելով, ու վերջինը դէպ Առաջաւորաց բարեկենդան առաջանալով՝ հինգ փոքր միջոցներ կը կազմեն, որոնց տեւողութիւնը տարբեր է Զատիկի օրուան փոփոխուելուն համաձայն, որ մարտ 22-էն մինչեւ ապրիլ 25, երեսունուհինգ օրուան շարժականութիւն ունի: Միջոցներուն կարճութիւնը և երկարութիւնը իրարու հետ փոխադարձաբար կը հաւասարակշռեն, և Առաջաւորէն առաջ և Վարդավառէն խօքը եղող միջոցները, որ աւելի զգալի տարբերութիւններ կ'ունենան, իրարմով կը լրանան: Վասնզի որչափ Առաջաւորը Աստուածայայտնութեան կը մօտենայ, այնչափ Վարդավառը Վերափոխումէն կը հեռանայ, և փոխադարձաբար, և մէկէն աւելցած տօներ միւսին կը փոխադրուին: Նոյնպէս միւս միջոցներուն համար ալ: Այդ փոխադրութիւնները այլեւս հաստատուն կանոնի վերածուած են Սիմէոն Երեւանցի կաթողիկոսին կազմած տօնացոյցով, որ Զատիկի երեսունուհինգ օրերու փոփոխութիւններուն, կամ երեսունուհինգ տարեգիրներուն համեմատ պատշաճները կարգադրած է:

Եօթնեկական դրութեան էական նկարագիրն է, եօթնեկի իւրաքանչիւր օրերուն իրենց յատուկ բնութիւն ունենալը, և ըստ այնմ տօներու յարմար նկատուիլն է: Կիրակի օրեր բացառաբար տէրունի տօն ունին, յարութիւն կամ ուրիշ մէկ տօն: Զորեքշաբթի և ուրբաթ օրեր ապաշխարութեան սահմանուած են: Իսկ սուրբերու տօներ միայն երկուշաբթի, ե-

րեքշաբթի, հինգշաբթի և շաբաթ օրեր կրնան կատարուիլ: Ապաշխարութեան օրեր կրնան տէրունի տօնի փոխանցուիլ: Սուրբերու օրերէն առաջին երեքը կրնան թէ՛ տէրունական եւ թէ՛ ապաշխարութեան փոխանցուիլ, շաբաթ օրը միայն տէրունականի կը փոխանցուի: Երբ սուրբերու օրերուն պատշաճը կը լուէ, եւ պահքի կամ տէրունիի կը փոխուի, սուրբի տօնը ուրիշ օր կը փոխադրուի, և ասկէ կը հետեւի որ սուրբերու տօներ շարունակ շարժականութիւն կ'ունենան, եւ երբեմն ալ յարմար օրեր պակաս եղած ատեն իրարու կը կցուին: Հետեւաբար անհրաժեշտ կ'ըլլայ իւրաքանչիւր տարւոյ յատուկ կարգադրութիւնը գիտնալ, և այս ատճառով տօնացոյցը չի բաւեր և օրացոյց ալ ունենալ պէտք կ'ըլլայ, որուն մէջ տօներու փոփոխութեանց համեմատ, ընթերցուածներու եւ շարականներու փոփոխութիւններն ալ կը ցուցուին: Ասկէ աւելի մանրամասնութիւնք տոմարագիտութեան կը պատկանին:

ԼԸ.

ՏԵՐՈՒՆԱԿԱՆ ՏՕՆԵՐ

Հայոց Եկեղեցին տէրունական տօներու անունին ներքեւ կ'իմանայ այն տօները որոնք կը կատարուին ի պատիւ Յիսուսի Քրիստոսի, Հոգւոյն Սրբոյ, Մարիամու Աստուածածնի, Սուրբ Խաչի և Սուրբ Եկեղեցւոյ: Այս տօները կատարուած օրեր բնաւ անոնց հետ սուրբերու յիշատակ չի կցեր, և ոչ ալ ապաշխարութեան պատշաճներ, այլ բոլոր պաշտամանց պատշաճները նոյն տնօրինութիւններուն կամ խորհուրդներուն կը նուիրուին: Ամէնն ալ հաւասարապէս տէրունական ըմբռնուելուն պատճառ կրնանք նկատել, ամէնուն ալ փրկագործութեան խորհուրդին շուրջը դառնալը, որովհետեւ անոնց մէջ միշտ կամ Փրկիչը կամ Փրկիչին մայրը կամ Փրկութեան նշանակը կը կատարուի:

Փրկչին փառաւորութեան ուղղուած տօներուն գլուխը

կը գտնենք Աստուածայայտութիւնը, որ իւր առաջին կազմակերպութեան մէջ ամփոփում էր Քրիստոսի հրապարակական և աւետարանական կեանքէն առաջ կատարուած տնօրինութիւններուն կամ խորհուրդներուն: Ըստ այսմ Աստուածայայտութեան տօնին մէջ կը պարունակուէին, Աւետումը, Ծնունդը, Տաճարի ընծայումը, Մոգերուն երկրպագութիւնը, Մկրտութիւնը և Յորդանանի յայտնութիւնները: Հին եկեղեցին ամբողջը այսպէս մէկ անդամէ կը կատարէր և յետոյ անոնց մէջէն ուղղակի Աստուածածնի պատկանողները, այսինքն Աւետումը և Տաճարի ընծայումը զատուեցան, հաւանաբար տաստուածամայրութեան դէմ Նեստորի հանած խնդիրին պատճառով: Իսկ մնացեալները աւելի ուշ երկուքի բաժնուեցան Ասորի, Յոյն և Լատին եկեղեցիներուն մէջ, Ծնունդ և Յայտնութիւն անուններու ներքեւ, դեկտեմբեր 25-ին և յունուար 6-ին: Իսկ Հայոց եկեղեցին անփոփոխ պահեց հնաւանդ սովորութիւնը, և տակաւին մէկ տօն կը կատարէ Աստուածայայտութեան անունին ներքեւ, յունուար 5-ին ճրագալոյցը, և յունուար 6-էն 13 ութօրէքը: Եթէ արարողութեանց պատշաճները լաւ մը ղնենք, կը տեսնենք որ աւելի հին ատենները Աստուածայայտութեան տօնն ալ, ուրիշ մեծ տօներու պէս, մերձաւոր կիրակիին փոխադրելու սովորութիւնը տեղի ունեցած պիտի ըլլայ:

Աւագ շաբաթն ալ տէրունական տօներու ութօրէք մը կը կաղմէ, Գալստեան ընդհանուր անունին ներքեւ, որ Մեծ պահքին քառասունքը լմնալէն ետքը կ'սկսի Ղաղարու յարութեան յիշատակով, և կը պարունակէ Երուսաղէմ գալուստը: Վերջին օրերը, Ընթրիքը, Մատնութիւնը, Չարչարանքը, Խաչելութիւնը և Թաղումը՝ մինչեւ աւագ շաբաթ օրը, որ փրկագործ տնօրինութիւնները կը լրացնէ:

Ետեւէն կուգայ Յարութեան տօնը, որ է Զատիկը եւ Յինանց միջոցը, որուն երեսունինը օրերը լոկ Յարութեան են նուիրուած, տասը օրեր Յարութեան և Համբարձման, յիսուներորդ օրը Հոգւոյն Սրբոյ գալստեան: Ասոնց կցուեցան յետոյ վեց եւս օրեր ի պատիւ Հոգւոյն Սրբոյ, և այսպէս Ղաղարու յարութենէն սկսելով վաթսուներորդ օր տէրունական տօներու անընդհատ շարք մը կայ, և այս միջո-

ցին բնաւ սուրբերու յիշատակ չի տեսնուիր :

Այլակերպութիւնը, զատկական միջոցին փակման կիրակիին հետ կապուած է, որ յունիս 28-էն մինչեւ օգոստոս 1 կը փոփոխուի, և յաջորդ երկուշաբթին և երեքշաբթին ալ կը տօնուի: Այդ տօնը վարդավառ կը կոչուի սովորաբար, որ հեթանոսական տօնախմբութեան մը անունն է, քրիստոնէական տօնի փոխանցուած :

Ի պատիւ Փրկչին տօներուն կը պատկանին հասարակ կիրակիներն ալ, որոնք միշտ Յարութեան յիշատակին նշանակուած են, եթէ ուրիշ տէրունական տօն մը չի հանդիպիր: Այդ առիթով ալ Յարութեան յիշատակութիւնը բոլորովին չի դադրիր: Մեծպահանջին կիրակիները Յարութեան ակնկալութեան ձեւին վերածուած են, Սիմէոն կաթողիկոսի կարգադրութեան համաձայն:

Աստուածածնի, այսինքն Փրկչին մօր նուիրուած տօներուն ալ՝ տէրունական ձեւ, այսինքն Փրկչին նուիրեալ տօներուն ձեւը կը տրուի: Անոնց մէջ գլխաւորն է Վերափոխումը, Աստուածածնայ փոխման կամ ննջման և երանաւէտ տեսութեան վերանալուն յիշատակով: Օգոստոս 15-ին մերձաւոր կիրակիին կը տօնուի, և ինն օր կը տեւէ մինչեւ միւս երկուշաբթի: Տեառնընդառաջի և Աւետման տօները, որոնք մօտէն Աստուածածնի անձին կը պատկանին, իբր անոր օրինական սրբութեան և աւետիս ընդունելուն յիշատակ, հինգերորդ դարուն սկիզբները Աստուածայայտնութենէ զատուելով առանձին տօներ եղան, Նեստորի դէմ Մարիամու Աստուածամայրութիւնը շեշտելու նպատակով: Ծնունդը յունուար 6-է հաշուելով, Տեառնընդառաջը կը տօնուի քառասուն օր ետքը՝ փետրուար 14-ին, և Աւետումը ինը ամիս առաջ՝ ապրիլ 7-ին: Աստուածածնայ Ծննդեան տօնը սեպտեմբեր 8-ին երեքտասաներորդ դարուն սկսած է, իսկ Ընծայումը՝ նոյեմբեր 21-ին, և Յղութիւնը՝ դեկտեմբեր 9-ին Լօթեւտասներորդ դարէ առաջ չեն տօնուած: Աստուածածնի Տուփին կամ Գօղին և Գօտիին դիւտերը ութեւտասներորդ դարուն վերջերը սկսան տօնուիլ: Առաջինը Հոգեդալստեան վեցերորդ կիրակին, և երկրորդը Վերափոխման երրորդ կիրակին:

Փրկագործութեան նուիրեալ տօներ են խաչի տօները, որոնց գլխաւորն է խաչվերացը կամ խաչին վերացման, այսինքն փառաւորութիւն տօնը, սեպտեմբեր 14-ին մերձաւոր կիրակին, և եօթնօրէքով: Իսկ մէկ մէկ օրով կը տօնուին Գիւտխաչը՝ որ է խաչափայտին 326-ին գտնուիլը, խաչի եօթներորդ կիրակին: Երեւման խաչը՝ որ է Երուսաղէմի մէջ երկինքի վրայ լուսաւոր խաչին 351-ին երեւնալը, Յինանց հինգերորդ կիրակին. և Վարագայ խաչը՝ որ է Ս. Նշանին Վարագայ լեռան վրայ 623-ին յայտնուիլը, խաչի երրորդ կիրակին:

Հայ Եկեղեցւոյ յատուկ արարողութիւն մըն է Սուրբ Եկեղեցւոյ տօներ կատարել, միշտ ի պատիւ փրկագործութեան, որուն ղգալի նշանակն է Սուրբ Եկեղեցին: Այդ կարգին պիտի յիշատակուին 1. խաչվերացի եօթնօրէքին երեքշաբթի, չորեքշաբթի և հինգշաբթի օրերը: 2. Նաւակատիւքը՝ որ է Երուսաղէմի Ս. Յարութեան տաճարին նաւակատիւքը, խաչվերացի նախընթաց օրը: 3. Շողակաթը՝ որ է էջմիածնի մայր տաճարին նաւակատիւքը, Վերափոխման նախընթաց օրը: 4. Էջմիածին՝ որ է Ս. Լուսաւորչին տեսիլքին յիշատակը, Հոգեղալստեան երրորդ կիրակին: 5. Տապանակը՝ որ է հին ուխտի հաստատութիւնը իբր նոր ուխտի նախատիպը, Վարդավառի նախընթաց օրը: 6. Նոր կիրակին՝ որ է հեթանոսաց կոչումը, Յինանց երկրորդ կիրակին, և 7. Աշխարհամատրան տօնը՝ որ է Վերնատունի նախընծայ տաճարին նուիրագործումը, Յինանց երրորդ կիրակին:

Տրուած տեղեկութիւններէն կը քաղենք տէրունական տօներու հետեւեալ ցուցակը, իւրաքանչիւր տարի հարիւր երեսուն երեք օրեր, որոնց մէջ սուրբերու յիշատակութիւն չի կրնար կատարուիլ: Այդ օրերն են.

9 օր Աստուածայայտնութիւն

8 « Աւագ շաբաթ

39 « Յարութիւն

10 « Համբարձում

7 « Հոգեղալուստ

3 « Այլակերպութիւն

- 9 « Վերափոխում
7 « Աստուածածնայ միւս տօներ
6 « Խաչի զանազան տօներ
35 « Հասարակ կիրակիներ

Որովհետեւ սուրբերու յիշատակութիւն չկատարուող օրերու վրայ կը խօսինք, անոնց հետ կցենք նաեւ Ապաշխարութեան կամ ծիսական Պահոց օրերն ալ: Այս ալ Հայոց Եկեղեցւոյ սեփական և առանձնայատուկ արարողութիւն մըն է. այսինքն եկեղեցական պաշտամանց մէջ թէ՛ տէրունական և թէ՛ սուրբերու յիշատակներ լռեցնել, և միայն ապաշխարութեան աղօթքներ ընել, ննջեցելոց յիշատակ ալ խառնելով: Այդպէս են ընդհանրապէս բոլոր տարւոյն չորեքշաբթիները և ուրբաթները, եթէ տէրունական տօն չի հանդիպիր: Ասոնց վրայ պիտի աւելցուին Մեծպահքի վեց շաբաթները, և հինգ Տաղաւարներու և Առաջաւորի ու Յիսնակի շաբաթապահքերը, միշտ շաբաթ և կիրակի օրերէն դուրս: Սովորաբար Ապաշխարութեան կամ ծիսական պահքի օրերը միացած են կերակրեղէններու պահքի հետ ալ: Բացառութիւններ են Յինանց առաջին քառասուն օրերուն և Աստուածայայտնութեան ութօրէքին չորեքշաբթիներն ու ուրբաթները, յորս կերակուրի պահքը կը դադրի. բայց ուրիշ տէրունականներուն համար պահքը կը մնայ՝ երբ չորեքշաբթի և ուրբաթ կը հանդիպին: Հոգեգալստեան շաբթուն մէջ հաստատուն կը մնայ Եղիական կոչուած ամառուան շաբաթապահքը: Աչնան և ձմեռուան շաբաթապահքերը, որոնք Վարազայ և Սուրբ Յակոբայ պահքեր կը կոչուին, և Լուսաւորչի շաբաթապահքը, սուրբերու յիշատակութիւններ ունին կերակուրի պահքին հետ: Իսկ Մեծպահքին, Աւադ շաբաթին և Աստուածայայտնութեան շաբաթապահքին՝ շաբաթ և կիրակի օրերն ալ կերակուրի պահքը կը մնայ՝ սրբոց և տէրունական յիշատակներուն հետ:

Անգամ մը ըսինք թէ Հայ Եկեղեցւոյ արարողութեան համաձայն իւրաքանչիւր տարի հարիւր վաքսուն օր կերակուրի պահքեր կան, որոնց միայն հարիւր տասնեօթը օրերը ծիսական պահքեր են: Ծիսական պահքի օրերը՝ տէրունական տօնի օրերուն հետ գումարելով կ'ունենանք տարւոյն

մէջ երկու հարիւր յիսուս օրեր, որոնց մէջ սուրբերու յիշատակութիւններ չեն ըլլար, և միայն հարիւր տասնուհինգ օրեր կը մնան սուրբերու յիշատակներուն: Ասկէ առաջ եկած է շատ սուրբերու տօները իրարու կցել նոյն օրուան մէջ, այնպէս որ ցանցաւ են միայն մէկ սուրբի յիշատակութեան օրերը:

ԼԹ.

ՍՈՒՐԲԵՐՈՒ ՅԻՇԱՏԱԿՆԵՐ

Երբեք Յայսմաւուրքի պատմութիւնները քաղելու միտք չունինք, բայց մեր նպատակին համար օգտակար մանաւանդ թէ անհրաժեշտ կը նկատենք ցուցնել թէ ո՞ր սուրբերն են որ Հայ Եկեղեցւոյ կողմէն կը յիշատակուին: Այդ ուսումնասիրութեամբ կը հաստատուին Հայ Եկեղեցւոյ կապակցութիւնը ընդհանուր եկեղեցւոյ հետ, և անոր յարաբերութիւնները հին մասնաւոր եկեղեցիներու հետ, եւս և կը բացատրուի Հայ Եկեղեցւոյ ծիսական կարգադրութեանց ժամանակը, և կը ցուցուի նոր յիշատակութիւններ ընդունելու մասին զգուշաւոր ընթացքը:

Մեր նպատակը աւելի յստակ կերպով յայտնելու համար, Հայ Եկեղեցւոյ մէջ տօնուած, այսինքն յիշատակուած սուրբերուն անունները ժամանակագրական ու տեղագրական ցուցակի կը վերածենք:

ԵՐԿՆԱՅԻՆ ԶՕՐԱՑ կամ Հրեշտակաց տօնը ժամանակագրական կարգին գլուխը կը գտնուին: Հրեշտակներուն միայն մէկ տօն նուիրուած է, Միքայէլ և Գաբրիէլ հրեշտակապետները յանուանէ յիշելով:

Հին ԿՏԱԿԱՐԱՆԻ ժամանակէն սուրբեր շատ են Հայ տօնացոյցին մէջ: Միայն մէկ տօն նուիրուած է Նախահարց, և յանուանէ կը յիշուին ջրհեղեղէն առաջ, Ադամ, Աբէլ, Սէթ, Ենոք, Ենոքի, և Նոյ: Իսկ ջրհեղեղէն ետքի նահապետներէն կը յիշուին՝ Մեղիսեղեկ, Աբրահամ, Իսահակ, Յակոբ, Յովսէփ, Մովսէս, Ահարոն և Նիսիմար: Դատաւո-

բայ ժամանակէն կը յիշուին, Յեսու, Բարակ, Գեղէոն, Յեփթայէ, Սամփսոն, և Սամուէլ: Յուցակը կը փակուի Եւ այլոց նախահարց յաւելուածով: Յոր արդարը յատուկ տօն ունի: Մարգարէից մէջէն յանուանէ և զատ զատ կը տօնուին, Դաւիթ, Նդիսէ, Եսայի, Երեմիա, Դանիէլ, Նզեկիէլ, և Եզր: Երկոտասան փոքր մարգարէներ, Ովսէէ, Ամովս, Միքիա, Յովէլ, Աբդիու, Յովնան, Նաւում, Ամբակում, Սոփոնիա, Անգէոս, Զաքարիա, և Մաղաքիա՝ միասին կը տօնուին: Ասոնցմէ Զաքարիա երկրորդ տօն մը ունի, իւր նշխարաց Հայաստան բերուելուն առթիւ: Նդիս մարգարէի վերացումը միայն պարզ յիշատակ մը ունի: Հին օրէնքի Վկայից տօներ ալ կը կատարուին և են, Բաբելոնի երեք մանկունքը՝ Սեղրաք, Միսաք, և Աբեղնագով, Նդիազար քահանայ, Շամուէնէ այրին և իւր եօթը տղաքը՝ որ Մակարայեցիք կը կոչուին:

ՅԵՍՈՒՍԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ Եղողներուն մէջէն կը տօնուին, Բեթղէհէմի մանկունք, Յովակիմ և Աննա՝ Աստուածածնի ծնողքը, Զաքարիա՝ Յովհաննէս Կարապետին հայրը, Յովսէփ Աստուածահայր, և Յովհաննէս Կարապետ՝ որուն չորս տօներ նուիրուած են տարւոյ մէջ:

ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԴԱՐՈՒՆ գլուխը կը գտնուին Առաքելոց տօները, այսինքն է Երկոտասանք և Պօղոս, որոնք անգամ մը տասերեքը մէկէն կը տօնուին և ետքէն ալ կրկին անգամ երկու երկու: Աշակերտաց մէջէն դժուար է Եօթանասուններէն Եղողները ստուգութեամբ որոշել, ուստի այս շարքին մէջ կը նշանակենք միահամուռ, Յակոբ և Շմաւոն տեառնեղբայրները, Մարկոս և Ղուկաս աւետարանիչները, Ստեփանոս և Փիլիպպոս սարկաւազները, և Ղազարոս, Անանիա, Յովհաննէս-Մարկոս, և Բառնաբաս աշակերտները: Հետեւողաց խումբ մըն ալ հնար է կազմել և անոր մէջ դասել, Յովսէփ Արեմաթացին, Ղուկիանոս և Կուռնելիոս հարիւրապետները, ինչպէս նաեւ Պօղոսի աշակերտները՝ որք են, Տիմոթէոս, Տիտոս, Շիղա, Սիղուանոս, Ոնեսիմոս, Յոսէփ Աթենացի, և Դիոնեսիոս Արիսպագացի, որոնց կը կցուի Եւ այլոց աշակերտաց Պօղոսի յաւելուածը: Վերջապէս Իզաբեբից տօն մըն ալ կայ ընդհանուր բացատրու-

թեամբ, որոնց գլխաւորը ճանչցուած է Մարիամ Մազթա-
ղենացին: Այստեղ պէտք է յիշել եւս, Մարթա ու Մարիամ՝
Ղազարոսի քոյրերը, Թեկղ վկայուհին՝ Պօղոս առաքեալի
աչակերտը, և Երմոնէ կոյսը՝ Փիլիպպոս սարկաւազի դուս-
տրը:

Այժմ պիտի յիշենք զանազան եկեղեցիներու պատկա-
նող սուրբեր, որոնց ցուցակը թէպէտ չոր ու ցամաք թուար-
կութիւն մըն է, բայց մեծապէս կը նպաստէ հաստատելու
Հայ Եկեղեցւոյ կապակցութիւնը ընդհանուր եկեղեցւոյ հետ,
և զանազան եկեղեցիներու յարաբերութիւնները Հայոց Եկե-
ղացւոյն հետ: Պիտի պահենք վերեւ յիշուած տեղազրական
և ժամանակազրական կարգը:

ԱՆՏԻՈՔԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻ. Բ. դար. Իգնատիոս Աստուա-
ծազգեաց հայրապետ, և Քրիստինէ կոյս. — Գ. դար. Բա-
րադամ ծերունի, և Բաբելաս եպիսկոպոս ու աչակերտները.
— Գ. դար. Մելիտոս հայրապետ, Ղուկիանոս, Թէոփորե-
տոս, Եւգինէոս ու Մակարիոս քահանաներ, Կիւրեղ սարկա-
ւազ, Ռոմանոս Եմեսացի երգեցող, Արտեմիոս, Հիւսիքոս,
Քրիստափոր, ու եօթը Հիպերիկեան վկաներ, Կալինիկէ ու
Ակիւլինէ վկայուհիներ. — Ե. դար. Սիմէոն Սիւնակեաց:

ԿԻԼԻԿԻՈՅ ԵԿԵՂԵՑԻ. Գ. դար. Կալինիկոս, Դիոմիդէս,
Կոզմաս, Դամիանոս, Տարազոս, Պրոքոս ու Անդրոնիկոս
վկաներ, և Պեղազիա վկայուհի:

ՄԻՋԱԳԵՏԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻ. Գ. դար. Պարսամ Եղեսացի
եպիսկոպոս. — Դ. դար. Յակոբ Մծբնայ հայրապետ, Եփրեմ
Խուրի վարդապետ, Մարուգէ ճգնաւոր, Սարգիս, Բագոս,
Գուրիաս, Սամոնաս ու Աբիբաս վկաներ, և Փերրոնէ կոյս.
— Ե. դար. Մարութա եպիսկոպոս:

ԵՐՈՒՍԱԼԷՄԻ ԵԿԵՂԵՑԻ. Գ. դար. Կիւրեղ հայրա-
պետ, Յուդա-Կիւրեղ եպիսկոպոս ու մայրն Աննա, Ռոմա-
նոս միայնակեաց ու Բարուլա Մանուկ. — Ե. դար. Յովհան-
նէս հայրապետ:

ԿԻՊՐՈՍԻ ԵԿԵՂԵՑԻ. Ե. դար. Եպիփան հայրապետ:

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐՈՅ ԵԿԵՂԵՑԻ. Բ. դար. Ուգինէ կոյս,
Փիլիպպոս՝ հայրը, Կղոդիա՝ մայրը, Սերգիոս ու Ապիտոն
եղբայրները, և Պրոտոս ու Յակինթոս ներքինիները. — Գ.

դար. Անտոնինոս վկայ. — Դ. դար. Պետրոս և Աթանաս հայրապետներ, Աբիսողոմ սարկաւազ, Վարոս Աղեքսանդրացի, Թէոփիլոս Լիբէացի, Մինաս Եգիպտացի, Մինաս Աղեքսանդրացի, Երմոգինէս Աթենացի, ու Եւգրափոս դպիր վկաներ, և Նեկտարինէ կամ Կատարինէ կոյս. — Ե. դար. Կիւրեղ հայրապետ, Անտոն, Ոնոփրիոս, Պօղոս, Պօղ, Մակար, Եւագր, Յովհաննէս Գրեցի, Յովհաննէս Կարճահասակ, Նեղոս, Արսէն, Սիսիանոս, Դանիէլ, Սրապիոն, Մակարիոս, և Պիմէն ճշնաւորներ. Եւ այլոց սրբոց յաւելուածով:

ԵԹՈՎՊԻՈՅ ԵԿԵՂԵՑԻ. Ե. դար. Խարեթաս, և տասն հազար երկու հարիւր վկաներ:

ԿԵՍԱՐԻՈՅ ԵԿԵՂՈՑԻ. Բ. դար. Ռամելոս կամ Հումուլոս զօրավար. — Գ. դար. Պօղիկտոս, Մերկիւռիոս, և Մամաս վկաներ. — Դ. դար. Բարսեխ Կեսարացի և Գրիգոր Նիւսացի հայրապետներ, Գորգիոս, Եւդոքսիոս կամ Մարինոս, Զենոն կամ Զենոր, Մակարիոս, և Անդրէաս զօրավար իւր բանակին հետ՝ վկաներ:

ՍԵՐԱՍՏԻՈՅ ԵԿԵՂԵՑԻ. Գ. դար. Գրիգոր Նէոկեսարացի հայրապետ. — Դ. դար. Վլաս և Աթանագինէս եպիսկոպոսներ և վերջնոյն ընկերներ, Քառասուն Մանկունք Սեբաստիոյ, Քառասուն և հինգ Մանկունք Նիկոպոլսոյ, Թէոդորոս Տիւռոն, Թէոդորոս Ստրատելատ, Սեւերիանոս, Եւստոատիոս, Օքսենտիոս, Եւգինէոս, Ուրեստէս և Մարդարիոս վկաներ:

ԼԻԿԱՅՈՆԻՈՅ ԵԿԵՂԵՑԻ. Գ. դար. Տրիփոն և Փիլիկատմոն վկաներ. — Դ. դար. Թէոդիտէ վկայուհի և երեք որդիք, Յուդիտա վկայուհի և որդին Կիրակոս, և Մարիանէ կամ Մարգարիտա կոյս:

ՊՈՆՏՈՍԻ ԵԿԵՂԵՑԻ. Բ. դար. Փոկաս եպիսկոպոս. — Գ. դար. Ակակիոս վկայ. — Դ. դար. Վաղերիոս, Կանդիդոս և Ակիւղաս վկաներ:

ԵՓԵՍՈՍԻ ԵԿԵՂԵՑԻ. Բ. դար. Պողիկարպոս հայրապետ և Արեւելեան վկաներ. — Գ. դար. Պիոն քահանայ, Իրաւափառ կամ Թեմիստոկղ վկայ, Էօթն Ննջող մանկունք. — Դ. դար. Նիկողայոս Միւռացի և Միւռոն Կրետացի եպիսկոպոսներ, և Ադոկտոս վկայ:

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍՈՅ ԵԿԵՂԵՑԻ. Գ. դար. Մետրոփա-

նէս, Աղեքսանդրոս, Պօղոս Խոստովանող և Գրիգոր Աստուածաբան՝ հայրապետներ, Մարկիանոս և Մարտիրոն նոտարներ, Կոստանդիանոս և Թէոդոս Թագաւորներ, Հեղինէ դշտոյ, Եւփիմէ կոյս, և Յովհաննէս կամաւոր աղքատ. — Ե. դար. Յովհան Ոսկերեբան հայրապետ, և Եւպրաքսէ կոյս:

ԹԵՍԱԼՆԻՈՅ ԵԿԵՂԵՑԻ. Դ. դար. Մովկիմոս քահանայ, Դեմետրիոս վկայ, և Երանոս Սիրմիոյ եպիսկոպոս:

ԳԱՂԱՏԻՈՅ ԵԿԵՂԵՑԻ. Գ. դար. Ելեւթերիոս կամ Թիւրսոս վկայ. — Դ. դար. Կղեմէս հայրապետ, Բասիլիսկոս քահանայ, Պղատոն և Թէոդիտոն վկաներ, Վառվառէ կոյս, և Տեկոլատ, Աղեքսանդրա, Կղոզիա, Փեննա, Եւպրաքսէ Մատրոնա և Յուդիտա կուսան վկայուհիներ:

ԲԻԻԹԱՆԻՈՅ ԵԿԵՂԵՑԻ. Գ. դար. Կողբատոս վկայ. — Դ. դար. Անթիմոս և Թէոպոմպաս եպիսկոպոսներ, Երմոզայոս և Գղերիկոս քահանաներ, Գէորգ զօրավար, Պանդալէոն բժիշկ, Անիկոտոս, Փոտինոս, Աղրիանոս, Ղամպէոս, Թէովնաս, Ինդոս, Բասոս, Եւսեբիոս, Եւտիքէս, և Բասիլիդէս վկաներ, Անատոլիա կամ Նատալիա վկայուհի, Բաբելաս և Իւր ութսունեւերեք մանուկ աշակերտներ, Յուլիանէ, Վասիլուհի, Ղամպէուհի և Դոմնաս կոյսեր, և Նիկոմիդիոյ եկեղեցիին մէջ այրած Երկու Բիւր վկաներ:

ՀՌՈՎՄԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻ. Բ. դար. Բագարատ Տոռոմենոյ և Երանոս կամ Իրենէոս Լուգդունի եպիսկոպոսներ, Եւստաքէոս զօրավար, Թէոպրիստէ կինը, Ագապիոս ու Թէոպրիստոս որդիքը՝ վկաներ, Սոփիա այրի և դուստրները Պիստիս, Էւպիս ու Ագապի կոյս վկայուհիներ. — Գ. դար. Ստեփանոս հայրապետ և Իրեն հետ վկայող եկեղեցականներ ու աշխարհականներ, Կալիստրատոս և ընկերներ՝ վկաներ, Ալեքսիանոս կամաւոր աղքատ. Դ. դար. Սեղբեստրոս հայրապետ եւ Գենարիոս կամ Յանուարիոս եպիսկոպոս:

ԱՓՐԻԿԻՈՅ ԵԿԵՂԵՑԻ. Գ. դար. Կիպրիանոս եպիսկոպոս և Յուստիանէ կոյս:

ՊԱՐՍԻՑ ԵԿԵՂԵՑԻ. Դ. դար. Մարկոս, Մելէս, և Ակեփսիմաս եպիսկոպոսներ, Յովսէփ և Բուրաս քահանաներ, Այիթալաս և Շէն սարկաւազներ, Սարգիս զօրավար և որդին

Մարտիրոս և Զորեքտասան զինուոր՝ վկաներ. — Ե. դար. Բենիամին սարկաւազ, Որմզդան, Սայէն, և Յակովիկ՝ վարկաներ. — Զ. դար. Անաստաս քահանայ, և Արդլմսեհ վկայ:

ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ամենէն վերջը թողուցինք, իրեն յատուկ սուրբերով, որոնց մէջէն միայն Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչն է, որ Յոյն ու Լատին եկեղեցիներէն ճանչցուած է: Ա. դար. Սանդուխտ կոյս, Ադդէ Եղեսիոյ հայրապետ, և Արզար թագաւոր. — Բ. դար. Ոսկեանք, այսինքն Ոսկի՝ չորս ընկերներով, և Սուքիասեանք, այսինքն Սուքիաս՝ տասնեւութը ընկերներով՝ վկաներ. Դ. դար. Գրիգոր Լուսաւորիչ հայրապետ՝ որ երեք անգամ կը տօնուի, Հռիփսիմեանք, այսինքն Հռիփսիմէ՝ երեսուներեք ընկերներով, Գայիանեանք, այսինքն Գայիանէ՝ երկու ընկերներով, Նունէ եւ Մանէ կոյսեր, Արիստակէս, Վրթանէս, Յուսիկ և Ներսէս հայրապետներ, Գրիգորիս, Դանիէլ և Խաթ եպիսկոպոսներ, Տրդատ թագաւոր, Աշխէն թագուհի, Խոսրովիդուխտ արքայաքոյր, Անտոն և Կրօնիդէս ճգնաւորներ, և Ստեփանոս Ուլնեցի ընկերներով՝ վկաներ. — Ե. դար. Սահակ և Յովսէփ հայրապետներ, Մեսրոպ մեծ վարդապետ, Սահակ և Թաթիկ եպիսկոպոսներ, Եղիշէ, Մովսէս և Դաւիթ թարգմանիչներ, Ղեւոնդ, Մուշեղ, Արշէն, Սամուէլ, Աբրահամ և Խորէն քահանաներ, Քաջաջ և Աբրահամ սարկաւազներ, Ատոմեանք, այսինքն Ատոմ և Մանածիհր զօրավարներ իրենց գունդերով՝ վկաներ, Վարդանանք, այսինքն Վարդան Մամիկոնեան սպարապետ, Խորէն, Արտակ, Տաճատ, Հմայեակ, Արսէն, Վահան, Գարեգին, եւ Ներսէհ նախարարներ, և հազար քսանեօթը զօրական՝ վկաներ, Թաթուլ, Վարոս և Թումաս ճգնաւորներ, և Շուշան վկայուհի. — Զ. դար. Եօթն Խոտաճարակներ, Գրիգոր-Ռաթիկ, և Աստուածատուր-Մախոթ՝ վկաներ. — Է. դար. Դաւիթ Դընեցի վկայ. — Ը. դար. Վահան Գողթնացի, և Սահակ ու Համազասպ Արծրունիք՝ վկաներ՝ և Յովհաննէս Օձնեցի հայրապետ. — Թ. դար. Սահակ ու Յովսէփ կարնեցիք՝ վկաներ. — Ժ. դար. Գրիգոր Նարեկացի վարդապետ. ԺԲ. դար. Ներսէս Շնորհալի հայրապետ, Գոհարինոս, Մամիդոս և Տուքիկոս՝ վկաներ. — ԺԳ. դար. Յովհաննէս Որոտնեցի վարդապետ. — ԺԵ. դար. Գրիգոր Տաթեւացի վարդապետ:

Տօնական յիշատակութեանց շարքը փակենք յիշելով, որ Հայոց Եկեղեցւոյ յատուկ է զատ զատ տօներ կատարել՝ Նիկիոյ, Կոստանդնուպոլսոյ և Եփեսոսի սուրբ ժողովներուն համար(*) :

Այդ ցուցակը ղննելով կը տեսնուի, որ ուրիշ եկեղեցիներու պատկանող սուրբեր, որոնք Հայ տօնացոյցին անցած են, ամէնքն ալ հինգերորդ դարու կէսէն առաջ են, և տիեզերական անբաժան եկեղեցւոյն կը պատկանին, որով ամէն եկեղեցիներու հաւասարապէս ընդունելի կը ճանչցուին: Իսկ Հայ Եկեղեցւոյ սուրբերէն անոնք որ հինգերորդ դարէն ետքն են, հազիւ թէ տասնեակ մը կը կազմեն, և ամէնքն ալ այդ պատուոյն բարձրացած են իրենց մեծահռչակ և լուսաւոր արդիւններուն համար :

(*) Թերեւս աւելի ճիշտ պիտի ըլլար ըսել՝ ժողովական հայրապետներուն համար: ՀՐՏ.

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Պատմական յօդուածներուն մէջ առիթ ունեցանք բացատրել Հայ գրականութեան սկզբնաւորութիւնը, ուստի առանց նոյնը կրկնելու, բաւական կը սեպենք մտադրութիւն հրաւիրել սոյն գրականութեան գերազանցապէս եկեղեցական կամ կրօնական նկարագիրին վրայ: Եթէ ստոյգ է որ սերտ կապակցութիւն մը կայ ազգի մը կենսունակութեան և իւր գաղափարներուն գրական բացատրութեան միջեւ, պէտք է որ իման հետեւցնել, թէ եկեղեցական ազդեցութիւնը, որ Հայ գրականութեան մէջ թափանցած է, նոյնը Հայութեան ազգային գոյութեան և պահպանութեան մէջ ալ գլխաւոր դեր ունեցած է:

Հայ ազգին քաղաքական կամ պետական կեանքը շատ տարիներէ ի վեր ջնջուած է: Շարունակ և ընդարձակ գաղթականութեանց հետեւանքով, նոյն իսկ որոշ տեղւոյ մը մէջ կեդրոնացած կեանքի առաւելութիւնն ալ կորսուած է. սակայն ցրուած ու նուազած ըլլալով մէկտեղ, տակաւին կենդանի կը պահէ իւր անունը, իւր լեզուն, իւր աւանդութիւնները: Աւելցնենք նաեւ, թէ նոյն իսկ ներկայ պարագաներու մէջ ալ, կատարեալ կենսունակութեան յայտնի նշաններ կուտայ: Հակառակ քաղաքական արգելքներու՝ կենսունակութիւն պահած ըլլալու զարմանալի երեւոյթը ուրիշ կերպով չենք կրնար մեկնել, բայց եթէ գրական լեզուի և գրաւոր ծիսակատարութեանց գործնական ազդեցութեամբ: Ասիկայ դնահատելի ու անընկճելի ազդեցութիւն մը եղաւ, որ կրցաւ դիմադրել ժամանակին աղարտիչ զօրութեան և ասիական յեղափոխութեանց անտանելի արկածներուն: Լոկ իղձեր և պարզ զգացումներ իրենք իրենց վաղանցուկ են և արդիւնաւորութեան անբաւական, և չեն կրնար որ և է հասարակութեան գործնական և տեւողական կեանքը ապահովել: Անհրաժեշտաբար պէտք է արտաքին և գործնական զօրութիւն մը ու-

նենալ, որ կարենայ հասարակութեան անդամները իրարու միացած և իրարու կապուած պահել: Այդ զօրութիւնը Հայեր միմիայն իրենց գրականութեան մէջ գտան: Այն եղաւ որ իրենց համար չփման և միաւորութեան կեդրոն դարձաւ, երբ անկէ զատ ամէն արտաքին և քաղաքական կեդրոններ իրենց ձեռքէն խլուեցան:

Նախախնամութեան պարագայ մը եղաւ, որ Հայ գրականութեան ծագումը զուգընթաց և ժամանակակից եղաւ Հայ քաղաքականութեան անկման հետ, և երբ այս կը կորսուէր, այն երեւան եկաւ: Պէտք է ըսել թէ Ս. Սահակ և Ս. Մեսրոպ ազգային վտանգը նախատեսած էին, երբ այնչափ նախանձա-յուզութեամբ Հայ այբուբենը կաղմել հետապնդեցին: Այդ երկու եկեղեցականներն են, երկուքն ալ իրենց հոգեւորական կոչումին հաւատարիմ եղողներ, որ այդ հրաշալի գիւտին բազմերախտ հեղինակները հանդիսացան, և անոր արդիւնքները այնչափ նշանաւոր և այնչափ արգասաւոր եղան:

Այդ գիւտն եղաւ, որ նախ և առաջ ազգային եկեղեցւոյն սեփական լեզու մը ու ազգային ծէս մը պատրաստեց և յատուկ սուրբ գիրքեր ու ծիսարաններ տուաւ, ամէնքն ալ ինքնուրոյն գոյութեան անհրաժեշտ պայմաններ: Նոր գիւտն եղաւ, որ ազգն ալ իւր ծոցին մէջ ամփոփեց, և անոր ընծայեց իւր տոհմային ու կենցաղական կենսունակութիւնը ապահովելու համար՝ պէտք եղած ամէն միջոցները: Նոյն գիւտն եղաւ, որ իւրաքանչիւր անհատի առանձնական ինքնութեան զգացումը պահպանեց, ու մտաւորապէս դաստիարակուելու և կենցաղապէս մշակուելու միջոցները տուաւ: Մէկ խօսքով հեռացուց այն ազգային վտանգը, որ Հայ Եկեղեցւոյն, Հայ ազգին և նոյն իսկ Հայ անհատին բնաջինջ կորստեան կ'սպառնար:

Այս գրականութեան ինչպէս սկզբնաւորութիւնը, նոյնպէս հետզհետէ զարգացումն ալ, միշտ միեւնոյն եկեղեցական նկարագիրը ունեցաւ: Հայ մատենագրութիւնը ուսումնասիրողներ, ամէնքն ալ համամիտ կերպով ոսկեդար մը և արծաթեդար մը կը զատեն անոր շրջանին մէջ, որչափ ալ համամիտ չըլլան երկու դարերը իրարմէ զատող ժամանակակէտը ճշգրտելու մէջ, ու հինգերորդէն մինչեւ երկուսասներորդ դարե-

րու ընդարձակութեան մէջ տարուերին: Արդ նկատողութեան արժանի է որ ութը դարերու երկար տեւողութեան մէջ, յիսունէ աւելի մատենագիրներու մէջէն, եկեղեցական չլլալով միայն Գրիգոր Մագիստրոս իշխան մը և Մխիթար Հերացի բժիշկ մը կը գտնուին: Շապուհ Բագրատունի պատմիչ մըն ալ յիշուած է իններորդ դարուն մէջ, բայց իւր գրուածը, որ մեզի հասած չէ, ռամկական ոճով շարադրութիւն մը եղած է կ'ըսուի:

Հայ գրականութեան արտադրութիւններուն մէջ առաջին տեղը կը բռնեն, եկեղեցական մատենները, ինչպէս ևն Աստուածաշունչի թարգմանութիւնը և Մաշտոցի պարունակած ծիսարանները, որոնք ընտիր և վճիտ հայկաբանութեամբ դրուած են, մինչդեռ, ընդհակառակը, Յոյն ու Լատին եկեղեցիներու եկեղեցական գիրքերը անկեալ լեզուով ու ոճով են գրուած: Եկեղեցական գիրքերէ ետքը պիտի յիշենք սուրբ հայրերու գրութեանց ընտիր թարգմանութիւնները, որոնք գրեթէ ամբողջական հաւաքածոյ մը կը կազմեն: Քիչ ու շատ տարբերութեամբ գլխաւոր հայրերու գրեթէ բովանդակ գործերը թարգմանուած են, Իգնատիոս Անտիոքացի, Երանոս Լուզդունեցի, Գրիգոր Նէոկեսարացի, Աթանաս Ալեքսանդրացի, Եպիփան Կիպրացի, Եփրեմ Ասորի, Եւսեբիոս Կեսարացի, Պրովլ Կոստանդնուպոլսեցի, Կիւրեղ Երուսաղէմացի, Բարսեղ Կեսարացի, Գրիգոր Նազիանզացի, Սեւերիանոս Եմեսացի, Գրիգոր Նիւսացի, և Յովնան Ոսկերերան: Ասոնց ամենուն թարգմանութիւնները ընտիր և դասական հայկաբանութեան օրինակներ են: Եկեղեցական անւեր եղան նոյնպէս, որ իմաստասէրներու գրուածները հայերէնի վերածեցին, և ըստ այսմ հայերէնով ալ կը գտնուին այսօր, Արիստոտէլ, Պլատոն, Դիոնէսիոս, Յուստինոս, Պորփիր, Փիլոն, Արիստիդէս, և Պիսիդէս: Եկեղեցին իւր պաշտօնեաներուն միջնորդութեամբ, ոչ միայն կրօնական նպատակներու կը ծառայէր, այլ և մտաւորական ընդհանուր զարգացման կը նպաստէր, նոյն իսկ հեթանոս իմաստասէրներու գրուածները Հայութեան ընծայելով:

Պատմութեան գիրքերն ալ, որոնցմէ բաւական թիւ մը կայ, նմանապէս եկեղեցական անձերու հեղինակութիւններ

եղած են. ինչպէս՝ Մովսէս Խորենացի, Ղազար Փարպեցի, Եղիշէ վարդապետ, Կորիւն Սքանչելի, Յովհաննէս Կաթողիկոս, Ղեւոնդ վարդապետ, Ուխտանէս եպիսկոպոս, Ստեփանոս Ասողիկ, Ստեփանոս Օրբէլեան, և ուրիշներ, որոնց ցանկը բաւական երկար է: Նոյնը պիտի ըսուի՝ Ագաթանգեղոսի, Զենոբի, և Բիւզանդի պատմութիւններուն համար ալ, որոնք Թարգմանութիւններ կը նկատուէին եկեղեցականներէ կատարուած: Յայտնի կը տեսնուի ուրեմն, որ Հայ դրականութեան ընտրելագոյն շրջանը, բացառապէս եկեղեցական մատենագիրներու շրջան մը եղած է:

Պատմական յօդուածներու մէջ մեր գրածներէն տեսնուեցաւ, որ երկոտասաներորդէն եօթեւտասներորդը անկման դարեր եղան Հայութեան համար, թէ՛ կենցաղական և թէ՛ քաղաքական տեսակէտէն: Գրականութիւնն ալ այդ անկումին աղդեցութիւնը զգաց, բայց այդ միջոցէն ալ մնացած յիշատակներ և արտադրութիւններ, նորէն եկեղեցականներու գործունէութեան արդիւնք են: Եկեղեցականութիւնն եղաւ, որ քիչ ու շատ ժողովրդական դաստիարակութեան ալ մտադրութիւն դարձուց, և նուիրական աշխատութիւն մը կատարեց, թէպէտ համեստ ու չափաւոր, բայց միշտ հնարաւորութեան պայմաններուն հաւասար աշխատութեամբ: Պէտք չէ աչքէ հեռացնել, թէ այսչափն ալ ընելու համար ինչպիսի բազմադիմի ու ծանր, և դրեթէ անդիմադրելի դժուարութեանց դէմ մաքառիլ կը պարտաւորուէր: Այդ միջոցին եկեղեցական չեղող մատենագիրներու կարգէն, միայն Ամիր, Տովլաթ բժիշկին և Երեմիա Քէօմիւրճեան պաշտօնակալին անունները կրնանք տալ: Մեզի հասնող գրուածները, որչափ ալ ստորին և ինկած ոճով, բայց միշտ կարեւոր են՝ կենցաղական եղելութիւններն ու կացութիւնը, և ժամանակին ոգին ու զգացումները պատկերացնելու տեսակէտէն: Գնահատելի յիշատակներ ալ կը պարունակեն, յիշեալ դարերուն պատմական պատահարներուն և արկածներուն վրայ, որոնց մասին ուրիշ կողմէն շատ քիչ տեղեկութիւններ կան, և մեծաւ մասամբ մութին մէջ կը մնան:

Եկեղեցականութեան արդիւնք մը պէտք է սեպել եւս հնագոյն մատենագիրները պահպանած ըլլալուն ջանքը:

Այդ դարերուն մէջ ապրող ընդօրինակիչները, գրեթէ առանց բացառութեան եկեղեցականներ են եղած, և մեր ձեռքը հասած գրչագիրները, գրեթէ բոլորն ալ, այդ անկեալ դարերու գրութիւններն են: Լաւագոյն դարերէն մնացող գրչագիրներ հազուագիւտ են:

ԽԱ.

ՎԵՐՋԻՆ ԵՐԵՒՈՅԹՆԵՐ

Ութնեւտասներորդ դարուն սկիզբէն գրականութիւնը նոր կերպարան մը կ'սկսի առնել, բայց միշտ եկեղեցականութիւնն է որ մտաւորական շարժումին գլուխը կը գտնուի, և զարգացման ջանքերն ու կենցաղական բարւոքման ճիգերն ալ եկեղեցականներու նախաձեռնութեամբ կ'սկսին: Վարդան Բաղիշեցի և Յովհաննէս Կոլոտ և Յակոբ Նալեան՝ Արեւելքի մէջ, ամէն ճիւղ կը թափեն, ոչ միայն ազգային գրականութեան նոր կեանք մը տալու, այլ և ժողովուրդին մէջ դաստիարակութիւնը տարածելու, և կղերին մէջ ուսումը զարգացնելու: Անհամեմատ և անակնկալ կերպով գիրքերը կը շատնան՝ տպագրութեան հետզհետէ Արեւելքին մէջ տարածուելովը: Ժողովուրդը խմբովին ուսման և դաստիարակութեան պտուղները վայելելու կը հրապուրուի, և իւր կացութիւնը բարւոքելու կ'աշխատի: Նոր մատենագիրներ և հեղինակներ կ'սկսի իրականանալ, և աշխարհականներուն մէջէն ալ դաստիարակութեան և ուսուցչութեան պարապողներ մէջտեղ կ'ելլեն, ինչ որ մինչեւ այն ատեն միայն եկեղեցականներու վերապահեալ գործ մը կը կարծուէր: Ժողովրդական դասակարգէն առաջ կուգայ առաջին վարժապետներու յատուկ խումբ մը, Պատուելի անունի փառաւոր կոչումի ներքեւ: Սկսուած շարժումը այլեւս չի թուլանար, և դէպի յառաջդիմութիւն կը շարունակէ, զգացումներու բարձրացումը շարունակաբար և աստիճանաբար կը յառաջէ, ինչպէս որ ժամանակին ընդհանուր հոգին ալ ամէն կողմէ նոյնը կը թելադրէր:

Որովհետեւ մենք միայն եկեղեցական կամ կրօնական գրականութեամբ պիտի դբաղինք, պէտք է անկեղծաբար ըսենք, որ եթէ այդ ճիւղին պատկանող գիրքեր և երկասիրութիւններ բաւականաչափ եղան, սակայն իրենց պարունակութեամբ՝ կատարեալ և դոճացուցիչ եղած չեն: Հայր Միքայէլ Չամչեան, Վենետիկի Մխիթարեաններէն, նախաձեռնարկը եղաւ ազգային պատմութիւնը ուսումնասիրելու մէջ, բայց իւր աշխատութիւնը պատմական քննադատութեան և ընդհանուր պատմութեան հետ կապակցութեան կողմէն՝ թերի կէտեր կը ներկայէ, ինչ որ մեծ մասամբ ժամանակին վերագրելի է: Հայ ազգին ծագման մասին ուսումնասիրութիւնները տակաւին չատ անկատար վիճակի մէջ են: Հայ Եկեղեցւոյ պատմութիւնն ալ նշանակելի դատարկներ և թերիներ ունի իւր հետադօտութեանց մէջ, այնպէս որ պատմական ուսումնի ալ դեռ նախաքայլերուն մէջ պէտք է նկատուի: Միւս կողմէն Վենետիկի և Վիէննայի Մխիթարեան միաբանութիւններն ալ, որոնց գրական արդիւնաւորութիւնը անուրանալի է, չկրցան խուսափիլ այն նախազօրած մեկուսացումէն և բռնադատեալ ուղղութենէն, որ զիրենք հեռու կը պահէ Հայոց Եկեղեցիէն: Էջմիածնի ձեմարանի և Արմաշու Դպրեւանքի աշակերտութիւնները սկսան քննադատելէն լուրջ հետադօտութիւններով դբաղիլ, և Հայ Եկեղեցւոյ իսկական և վաւերական նկարագիրը լուսարանել, մինչ ուրիշ եկեղեցիներու հետեւող օտարազգի կամ հայազգի հեղինակներ՝ զայն իրեն ճշգրիտ և իսկական նկարագրէն ջանացին հեռացնել, գրեթէ բոլորովին անճանաչ դարձնելու չափ:

Եւրոպական յարաբերութեանց դիւրութիւնները սկսան Հայերն ալ չլիման մէջ դնել հետզհետէ երեւան եկող նոր տեսութեանց ու նոր դրութեանց հետ, որոնք աւելի հետեւողներ ունին Լատինական ազգերուն մէջ:

Ասկէ սկսան ծագիլ հակակրօնական դադափարներ և հակաեկեղեցական կարծիքներ, որոնք արձագանգ ունեցան եկեղեցւոյ դէմ հրատարակութեանց մէջ, որչափ ալ բաղմամբիւ և արտածուած չըլլան: Եկեղեցին, իւր գիրքն ու ազգեցութիւնը պահպանելու հարկադրուած, պար-

տաւոր էր ջատագովական ուղղութիւն մը բռնել, և եկեղեցականներուն ուսման և զարգացման մակարդակը բարձրացնել, որպէսզի անոնք ալ կարենան կրօնական, բարոյական ու ազգային կէտերուն մասին յայտնուած յախուռն մրցումներու դէմ դնել: Բայց մեր կարծիքով պէտք է այդ կացութիւնը թիւրիմացութեան արդիւնք մը նկատել, որովհետեւ Հայոց Եկեղեցին շատ յստակ ու հաստատուն գետնի վրայ կը գտնուի, և իւր թոյլատու ներողամտութեան սկզբունքը բաւական է զինք պաշտպանելու այն յարձակումներէն՝ որոնք ուրիշ տեղեր կը մղուին, քանի որ ինքը երբեք չափազանցութիւններով այդպիսի դիմադրութեան առիթ տուած չէ: Հայերուն մէջէն այն քիչերը, որոնք իրենց ծայրայեղ կարծիքներով մտաւորական ազատութեան դատը պաշտպանել կը կարծեն, կ'երեւի թէ լաւ չեն թափանցած և իմացած իրենց եկեղեցւոյն լայնախոհ հոգին և ազատամիտ վարդապետութիւնը: Կ'երեւի թէ չեն մտածեր, որ հակակրօնական և հակակղերական ձգտումները հոռմէադաւան կաթոլիկ երկիրներու մէջ ծագում առած են, և նոյն ինքն հոռմէադաւան կաթոլիկութեան անխորհուրդ և չափազանցեալ ձգտումները: Դիտելի է որ բողոքական երկիրներ ընդհանուր կերպով ազատ են հակակրօնական եւ հակակղերական պայքարներէն, ինչ որ անշուշտ հետեւանք է տիրող կրօնքին կողմէ բռնուած ազատամիտ ուղղութեան: Անգլոսաքսոններ, որոնք ազատութեան ռահահորդներ կը նկատուին, միեւնոյն ատեն անկեղծ հաւատացեալներ և ճշմարիտ կրօնասէրներ մնացած են:

Վարդապետութեան գլխուն մէջ տրուած բացատրութիւնները, մեղի իրաւունք կուտան համարձակաձայն հռչակելու, թէ ազատամիտ վարդապետութեան և կրօնական ներողամտութեան մասին, Հայոց Եկեղեցին բոլոր քրիստոնէութեան ճիւղերէն ոչ մէկուն երկրորդ է, եթէ ամենուն վրայ առաջին ալ չէ: Հայ հեղինակի մը համար աւելի դիւրին բան չկայ, քան իւր ազգային եկեղեցին պաշտպանելը, վերջին դարուն մէջ երեւան եկած և կրօնքի դէմ ուղղուած յարձակումներուն դէմ: Բաւական է որ ճիշտ ու յստակ կերպով բացատրուին իւր վարդապետութիւնն ու սկզբունքը,

մէջ կողմ գրուին ինչ որ իրեն մէջ օտարներու ազդեցութեամբ կամ հրապուրանօք մուծուած կէտեր են, և իբրեւ կանոն ընդունուի ինչ որ իրեն նախնի վարդապետներուն կողմէն զծուած դաւանութիւն կամ ուղղութիւն է: Ամէն պարագայի մէջ բաւական է իբրեւ որոշիչ փաստ ընդունիլ նախնական և բնիկ աւանդութիւնը, և անխախտ պահել եկեղեցականներու և աշխարհականներու օրինական եւ բարեբաւարիկ գործակցութիւնը և եկեղեցւոյ կառավարութեան վերաբերեալ խնդիրներու մէջ՝ կանոն ընդունիլ ազգային եկեղեցւոյ ոգին և անոր ուղղութիւնը: Երբ այս կէտերը իբր հիմնական առնուին, ինքնին կը հաստատուի հնաւանդ համոզումը, թէ Քրիստոնէութիւնը, որ ազատութեան լոյսը սփռեց աշխարհիս վրայ, չի կրնար անոր դէմ ըլլալ, և ոչ ալ մարդկային միաբնիկ դարգացման դէմ հակառակորդ կանգնիլ:

ՆԵՐԿԱՑ ԿԱՑՈՒԹԻՒՆԸ

Ա Ր Տ Ա Ք Ի Ն Կ Ե Ր Պ Ա Ր Ա Ն Ք Ը

Ինչ որ մինչեւ հիմայ գրուեցաւ, դիտաւորապէս Հայ Եկեղեցւոյ անցեալին կը պատկանէր: Ընթերցողները գոհացուցիչ չափով տեղեկացան թէ ինչ եղած են նոյն եկեղեցւոյ սկզբնաւորութիւնը, առաջին ժամանակները, արկածները և ընթացքը: Հայ Եկեղեցին մինչեւ հիմայ օտարներուն աչքին, եթէ բոլորովին անծանօթ չէր, գոնէ լաւ ճանչցուած չէր: Իրեններուն աչքին ալ թերեւս յստակ և որոշ կերպով գծուած չէր, և իւր դիրքն ու յարաբերութիւնները ճշգրտած չէին: Հիմակ որ չափով մը այդ նպատակներուն գոհացում տալու աշխատեցանք, անցնինք համառօտ կերպով մը նկարագրել իւր ներկայ կացութիւնը:

Բովանդակ քրիստոնէութիւնը չորս մեծ ճիւղերու կը բաժնուի, երկուքը Արեւմուտքի մէջ՝ Կաթոլիկ և Բողոքական, երկուք ալ Արեւելքի մէջ՝ Երկաթնակ և Միաբնակ: Բնաւ դժուարութիւն չենք զգար յայտարարելու, թէ այդ վերջին Միաբնակ ճիւղը, չունի այլեւս այն առաւելութիւնները զորս կը հայթայթեն բաղմութիւնն ու կարողութիւնը. բայց ասոնց նուազութեան դէմ՝ ունի հնութեան մեծապոյն առաւելութիւնը: Հայոց Եկեղեցին, որ այս ճիւղին կը պատկանի, նոյն ճիւղին զանազան մասերուն վրայ առաջնութիւնը կը վայելէ: Հաւատոյ և սիրոյ հոգեւոր հաղորդակցութիւնն է, որ այդ ճիւղին մասերը կը միացնէ, որովհետեւ հնաւանդ կանոնաց համեմատ, երբեք եկեղեցւոյ միութեան համար վարչական կեդրոնականութիւն չի պահանջուիր: Այդ սկզբունքին համաձայն Ասորական, Եգիպտական և Եթովպական եկեղեցիներ իրենց ինքնուրոյն նուիրապետութիւնները կը պահեն, առանց Հայոց Եկեղեցւոյ հետ միութենէ և հաղորդակցութենէ դադրելու: Սովորութիւն է այդ ճիւղին մէջ հաշուել Քաղզէական եկեղեցին ալ, թէպէտեւ իւր հաւատոյ դաւանութիւնը

միւսներուն հետ կատարելապէս համաձայն չէ: Այդ տեսակէտը առաջ եկած է Օսմանեան պետութեան բռնած ընթացքէն, որ սկիզբէն Քաղզէացիներն ալ Հայոց պատրիարքարանէն կախում ունեցող Արեւելեան ժողովուրդներու խումբին մէջ նկատեց:

Հայոց Եկեղեցւոյն նկարագիրը իսկապէս և ամբողջապէս ազգային եկեղեցւոյ մը նկարագիրն է, ինչ որ հնաւանդ եկեղեցիներու հական տիպարն է: Իրեն կեդրոնը և գերագոյն իշխանութիւն վայելող աթոռը՝ էջմիածինն է, որուն իրաւասութիւնը կը տարածուի բոլոր Հայադաւան հաւատացեալներու վրայ: Անոնք ուր ալ գտնուին, բոլոր աշխարհի մէջ սփռուած, ամէնն ալ միեւնոյն հոգեւոր հօտի բանաւոր ոչ խարներն են: Հարկ չկայ որ նորէն կրկնենք, ինչ որ արդէն գրեցինք պատրիարքութեանց և առաջնորդութեանց բաժանումներուն, և անոնց իրաւասութենէն յառաջ եկած վարչական և բարեկարգական յարաբերութեանց վրայ: Ռուսիոյ մէջ գտնուող վիճակներ կը կառավարուին Պալատէնիա կոչուած կանոնադրութեան համաձայն, որ 1836-ին հաստատուած է Ջարին ռւֆագով: Իսկ Թուրքիոյ վիճակներ կը կառավարուին Սաեմամադրութիւն անուն կանոնադրութեամբ, որ 1863-ին հաստատուած է Սուլթանին իրատէով: Այդ երկու կանոնադրութիւնները, որչափ ալ իրենց հական կէտերուն մէջ Հայ Եկեղեցւոյ նախնական կանոններուն և հնաւանդ սովորութեանց վրայ ձեւուած են, սակայն երկուքն ալ երկու տէրութեանց պետական պահանջներուն հետ համաձայնութեան ենթարկուած են: Ամէն առթի մէջ զանազան արտօնութիւններ կը պարունակեն, որոնք աւելի քան պարզ առանձնաշնորհումներ, բացառիկ դիրքերէն պահանջուած փոխադարձ իրաւունքներ կը կազմեն՝ Հայ Եկեղեցւոյ և Հայ ժողովուրդին ի նպաստ: Ռուսիոյ և Թուրքիոյ մէջ նորերս հրատարակուած սահմանադրական վարչութիւնները՝ սկսած են դժուարութիւններ հանել այդ բացառիկ կամ առանձնաշնորհալ իրաւունքներու դէմ, և կը ջանան զանոնք ջնջել: Ասկէ առաջ եկած է ներհակընդդէմ խուլ մրցում մը երկու երկիրներուն նոր քաղաքական վարչութեանց կողմէ՝ Հայ եկեղեցական իշխանութեանց դէմ: Ասոր հիմ կ'առնուի սահմանադրական

հաւասարութեան սկզբունքը: Սակայն Հայ ժողովուրդներ և Հայ եկեղեցական իշխանութիւններ, կրօնապէս առանձնաշնորհումներուն վայելէն չեն կրնար զրկուիլ, ցորչափ Ռուսիոյ և Թուրքիոյ կառավարութիւնները պինդ կը պահեն, առաջինը որթողոքս և երկրորդը իսլամական կրօնքներուն տիրապետող առաւելութիւնները, և անոնց հետեւողներուն բացառիկ դիրքը:

Եթէ պատմական յիշատակներու զննութեամբ Հայ Եկեղեցւոյ նախնական ժամանակներու մէջ ունեցած ընդարձակութեան վրայ գաղափար մը ուզենք կազմել, պէտք է եզրակացնել, թէ հին ատեններ առնուազն երեսուն միլիոն հաւատացեալներ ունեցած է այդ եկեղեցին (? Հրտ.) մինչ այժմ չորս միլիոնէ աւելի չէ: Այս թիւը մերձաւոր հաշուով նշանակուած է, որովհետեւ տակաւին առաջնորդարաններու կողմէն հաստատուն վիճակագրութիւն մը հաստատուած չէ: Հայ Եկեղեցւոյն հաւատացեալներուն նուազելուն պատճառ պէտք է ճանչնալ՝ անընդհատ կոտորածները և ընդարձակ գաղթականութիւնները, բռնադատեալ կամ հրապուրեալ կրօնափոխութիւնները, և իրենց նոր բնակավայրերուն մէջ տեղական տարրին հետ դաւանափոխութեամբ ձուլուիլը ու զորսուիլը: Գործիս վերջը առանձին յաւելուածով մը Հայ ժողովուրդին հաւանական վիճակագրութիւնը պիտի տանք վիճակներու կամ թեմերու վրայ բաշխելով:

ԽԳ.

Զ Ա Ն Ա Զ Ա Ն Տ Ա Ր Ր Ն Ե Ր

Քանիցս ըսինք ու կրկնեցինք, թէ Հայ Եկեղեցւոյ թոյլատու ներողամտութեան ոգին, դիւրութիւն և համարձակութիւն տուած է Հայադաւան հաւատացեալներուն հեշտ կերպով ուրիշ քրիստոնէական դաւանութեանց անցնելու: Այս տեղ չենք խօսիր իսլամութեան դարձողներուն վրայ, որոնք իշխող պետութեանց ազդեցութեան ներքեւ կրօնափոխու-

Թեան բռնադատուեցան կամ հրապուրուեցան : Իսլամութեան դարձողներուն սերունդները, ազգութեան կերպարանն ալ փոխեցին կրօնքին հետ, և այլեւս Հայ չեն նկատուիր, այլ խառնուած են իսլամութեան հետեւողութեամբ կազմուած մեծ տարրին մէջ, և այսօր իրենց սերունդները աճեցուցած են Օսմանեան կայսրութեան մէջ Թուրք և Քուրդ անունով ճանչցուած ցեղերը :

Քրիստանէական շրջանակին մէջ դաւանափոխութեամբ Հայ Եկեղեցիէն բաժնուողներուն կամ հատուածեալներուն ամենէն հին են Հայ-Հռոմ կոչուածները, որոնք Բիւզանդական տիրապետութեան Ժամանակէն Յունական եկեղեցին ընդունած են : Ասոնք երբեմն բազմաթիւ կղած են Բիւզանդական կայսրութեան ընդարձակութեան մէջ, այլ այժմ հազիւ թէ տասը հազար մը կրնան ըլլալ Ակնայ, Նիկոմիդիոյ և Կեզւոյ վիճակներուն մէջ ցրուած : Իրենց նախնական Հայ ազգութեան յիշատակը կը պահեն տակաւին, և մէջերէն ծերունիներ հայերէն ալ կը խօսին, բայց հետզհետէ յունական ուսմամբ և խնամութեամբ, բուն Յոյներուն հետ խառնուելով, Հայութեան կերպարանին հետ յիշատակն ալ կորսնցնելով վրայ են : Արդէն ո՛չ ծիսական, և ո՛չ ուրիշ մէկ արտաքին պայմանով իրենց յատուկ կացութիւն մը չեն վայելեր :

Պահ մը կասկած ծագած էր թէ Ռուսական տիրապետութիւնը Կովկասի մէջ կարենար Հայերը հրապուրել որթողութեան դիմելու, և Հայ-Ռուս տարր մը կազմելու իբր Հայ-Հռոմ տարրին շարունակութիւն : Սակայն կասկածը արդիւնք չունեցաւ, և նոյն իսկ պրաւոսլաւ, այսինքն ռուս-որթողութեան քարոզչութիւնն ալ յաջողութիւն չգտաւ, Կովկասի մէկ պզտիկ գիւղէն, և մայրաքաղաքներու քանի մը ազնուապետական գերդաստաններէն դուրս :

Բայց բաւական յաջողութիւն ունեցաւ Հռոմէական կաթոլիկ քարոզչութիւնը, որ կրցաւ մինչեւ իսկ ինքնուրոյն հասարակութիւն մը կազմել Թուրքիոյ մէջ, և զայն Օսմանեան պետութեան պաշտօնապէս ճանչնել և հաստատել տալ : Այդ յաջողութեան զօրաւոր ազդակները եղան կաթոլիկ պետութեանց քաղաքական ազդեցութիւնները՝ և Բրոքսկանտայի կամ կաթոլիկութիւն տարածող հաստատութեանց

նիւթական նպաստները: Հռոմի պապութիւնն ալ վերջերը իբր հրապուրելու միջոց ընդունեց իրեն հետեւողներուն ներել, որ հայրենական ծիսակատարութիւնները պահեն մանր փոփոխութիւններով: Կաթողիկոսութեան առաջին քարոզիչները ձեռնարկած էին նոյն իսկ Լատին ծիսարանները պարտաւորիչ ընել հայերէնի թարգմանելով, բայց բուն հակառակութեանց և ծանր դժուարութեանց հանդիպելով՝ այդ միտքէն ետ կեցան: Այն ատեն պապութիւնը միջին ձեւ մը ուզեց գործածել, Հայ ծիսարանները նշանաւոր փոփոխութիւններով նորէն հրատարակեց, և զայն պարտաւորիչ ըրաւ իրեն հետեւողներուն: Այդ փորձն ալ յաջող արդիւնք չտալուն, վերջապէս Հայ ծիսակատարութեանց պահպանութիւնը արտօնեց շատ քիչ փոփոխութեամբ, և իրեն կասկածելի երեւցած կէտերը կամայական մեկնութեանց ենթարկելով: Այդ միջոցը աւելի օգտակար և աւելի արդիւնաւոր տեսնուեցաւ, թէպէտ եւ ձեռքէ թողուած չէ՝ հետեւողութիւնը ամրացնելէն ետքը նոր պայմաններ հրամայելու սովորութիւնը:

Կաթողիկոսութեան հետեւողներուն մնացորդները, որոնք մինչեւ վեչտասաներորդ դար կը բարձրանան, ցրուած կը մնային աստեւանդ Կիլիկիոյ եւ Հայաստանի մէջ, երբ ութեւտասներորդ դարուն սկիզբները Կոստանդնուպոլսոյ մէջ կաթողիկ քարոզիչներու նոր արշաւանք մը բացուեցաւ, որ ժողովուրդին մէջ երկպառակութիւններ ստեղծեց և զայն հակառակ կողմնակցութիւններու բաժնեց: Միւիթարեան և Անտոնեան միաբանութիւնները, Լիբանանի մէջ հաստատուած աթոռը, որոնք այդ միջոցին կը սկսին, նոր ոյժեր աւելցուցին հռոմէադաւան ուղղութեան և հետզհետէ աճելով՝ թուրքիոյ մէջ Քաթոլիկ միլլէթ մը ըլլալու հասան, Օսմանեան կառավարութեան հաստատութեամբ, և նուիրապետութիւն ալ ստացան Հռոմի տըւչութեամբ: Ռուսիոյ մէջ թէպէտ առանձին ժողովրդապետութիւններ կը կազմէին, բայց իբր հոգեւոր իշխանութիւն Սարաթովի Լատին եպիսկոպոսին ենթարկեալ էին. իսկ վերջերս իրենց համար յատուկ Հայ առաջնորդական փոխանորդ մը ունեցան: Բաւական թուով Հայ կաթողիկներ կը գտնուին նաեւ Լեհաստանի Կալիցիա գաւառը և Մաճառաստանի մէջ, բայց Արեւելքի մէջ եղող դաւանա-

կիցներուն հետ վարչական կապակցութիւն չունին։ Աշխարհի զանազան կողմերը, կաթողիկոսեան յարող Հայերուն թիւը, մերձաւորաբար հարիւր յիսուն հազար կը հաշուուի։ Թուրքիոյ մէջ Հայ կաթողիկներուն աւելի բազմաթիւ եղած քաղաքներն են, Կոստանդնուպոլիս, Անկիւրիա, Բերիա, Մամպուտ և Ոռտորջուր, Կովկասի մէջ Ախլցխա, և Կալիցիոյ մէջ Լէմպէրկ։

Հայ-Բողոքական հասարակութիւնը աւելի նոր է։ Իրենցմէ ոմանց յայտնած կարծիքը, իբրեւ թէ հին Թոնգրակեցւոց կամ Հայ Պաւլիկեանց շարունակութիւնն ըլլան, պարզապէս մտացածին բան մըն է։ Պատմութենէն յայտնի է, որ հին աղանդներու հետքն իսկ ջնջուած է Արեւելքի մէջ, և ծանօթ եղելութիւն մըն է, թէ Արեւելքի բողոքականութիւնը Ամերիկացի քարոզիչներու ձեռքով բերուած ներմուծում մըն է։ Այդ քարոզիչները, Հայ կաթողիկներու յաջողութենէն քաջալերուած, իրենք ալ իրենց համար յատուկ Միլլէթ մը ջանացին կազմել, բառին յարակից բոլոր իրաւունքներովը։ Մերձաւորաբար յիսուն հազարի կը հասնին այժմ, և Օսմանեան կայսրութեան շատ կողմերը ցրուած մանր մուկ խումբեր կը կազմեն։ Գլխաւոր կեդրոնները, ուր աւելի համախմբուած կը գտնուին՝ Ոսթրալիա, Այնթապ և Մերզիֆուն են, այն տեղերու դպրոցական հաստատութիւններու շուրջը, որոնք Ամերիկեան քարոզչական ընկերութեանց կողմէն հիմնուած են և անոնց միջոցներովը կը պահպանուին։ Իրենց դաւանական յարանուանութիւնը Ամերիկեան Աւետարանական կոչումն է, և շատ քիչեր կը գտնուին Եպիսկոպոսական և Մկրտական յարանուանութիւններուն հետեւող։ Հայ Բողոքականներուն ներքին վարչութիւնը Ամերիկացի քարոզիչներուն կապուած է, և մեծաւ մասամբ անոնց նպաստներով կը մատակարարուին։ Կովկասի մէջ ալ Հայ Բողոքականներու պզտիկ խումբ մը կայ, որ իրենց համար յատուկ կացութիւն մը չունին, և օտարազգի բողոքական համայնքին մէջ խառնուած կը մնան։

Աւելցնենք իբրեւ լրում, թէ Կաթողիկ և Բողոքական հասարակութիւնները Թուրքիոյ մէջ կը կառավարուին իրենց յատուկ ներքին կանոնադրութիւններով, բայց Օսմանեան կառավարութենէն հաստատուած չեն։

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԿԱՐԱԳԻՐԸ

Ամէն ուղեւորներ, որոնք Արեւելքը մօտէն ուսումնասիրած են, Հայուն նկարագիրին նկատմամբ ամենանպաստաւոր տեսութիւններ և դիտողութիւններ յայտնած են: Ամէնքն ալ միաձայնութեամբ կը բարձրացնեն անոր մտաւորական կարողութիւնները և գործնական յաջողութիւնները: Այս ձիրքերուն մէջէն, այն որ առանձնայատուկ կերպով Հայուն նկարագիրը կը բնորոշէ, արթուն և ձեռներէց ոգին է, որ իրեն օգնած է, քայքայիչ և կործանիչ պարագաներուն մէջէն, առանց վերջնական կորստեան անցնելու: Հայոց պատմութիւնը քանի մը նախադասութիւններու վերածել ուղած ատեննիս կրնանք ըսել, որ իւր սկզբնաւորութիւնը մը թին է, իւր բարօրութիւնը վաղանցուկ եղած է, և մնացեալ միջոցը, որ է ըսել գրեթէ միշտ, երբեք դժնդակ և եղբրական արկածներէ ազատ եղած չէ: Արշաւանքներ, աւարառութիւններ, կոտորածներ, հարստահարութիւններ, իրարու յաջորդելով Հայուն ամբողջ պատմութիւնը մարտիրոսական վկայաբանութեան դարձուցած են: Այս ամէն դժբախտութեանց մէջ Հայը երբեք յուսահատութեամբ ընկճուած չէ, և ոչ ալ իւր վրայ իշխած է՝ արեւելեան թուլամորթութիւն կոչուած անհոգ անգործութիւնը: Նա ամէն ատեն դիտցած է յօգուտ գործածել որեւէ պարագայ կամ առիթ որ իրեն առջեւ ելած է, և այդ գործունէութեամբ օգտակար ըրած է իւր թէ՛ բնական և թէ՛ ստացական ընդունակութիւնները:

Արգելքներու և խոչընդոտներու շարունակաբար հանած դժուարութիւնները անարգելով, Հայը գործունեայ դիրք և օգտակար դեր մը վարած է իւր տիրապետողներուն մօտ, և գաղթականութեամբ գտնուած ցրիւ տեղերուն մէջ ալ՝ կենցաղական և վարչական բարձրագոյն աստիճաններու հասած է: Նա միօրինակ և հաւասար արդիւնաբերութեամբ

կրցած է մշակել մարդկային գործունէութեան ամէն ճիւղերը: Թէ՛ վաճառականութեանց և ճարտարութեանց, և թէ՛ արուեստից ու գիտութեանց մէջ, միշտ դերազանց կերպով յաջողած է: Ամենէն հին ժամանակներու մէջ ալ Ասիոյ առեւտուրը Հայոց ձեռքն էր, և անոնց ճարտարութեանց արդիւնքները կը փայլէին Տիւրքիոյ և Բաբելոնի վաճառներուն և հրապարակներուն վրայ: Միջին դարու մէջ ալ, Լեհաստանի և Մաճառաստանի ազատ Հայաքաղաքները՝ գործունէութեան և յառաջդիմութեան լաւագոյն կեդրոններն են եղած: Պէտք չէ եւս մոռնալ որ Անգղիացւոց Հնդկական ընկերութիւնը, պարզապէս չարունակութիւն մըն էր Հայերուն կազմած Հնդկական ընկերութեան, որ քաղաքական և զինուորական իշխանութիւններով ալ ճոխացած էր:

Նմանապէս վկայուած և պատմութեամբ հաստատուած կէտ մըն է, թէ այն Հայ գաղթականները, որ զանազան առիթներու մէջ իրենց բնավայրէն հանուելով, Թուրքիոյ և Ռուսիոյ զանազան կողմերը փոխադրուեցան, երկու կայսրութիւններուն ալ բարօրութեանց և բարւոքմանց զարկ տուողներն եղան: Օսմանեան կայսրութեան ամենէն հոյակապ ճարտարապետական շինութիւնները, և պետութեան ու հանրութեան աւելի օգտակար հաստատութիւնները, ամէնն ալ Հայերու գործերն են: Յիշենք ելեւմտական մատակարարութիւնը, փողերանոցի հաստատութիւնը, վառօդի գործարանը, բանակներուն պէտքի նիւթերը պատրաստելու հիմնարկութիւնները: Այն որ ընդհանուր և անորոշ կերպով Արեւելեան արհեստ կը կոչուի և նուրբ, ճարտար ու հրապուրիչ գործուածներ կ'արտադրէ, զլիաւորապէս Հայ երեւակայութեան ու հանճարի, և Հայ բազուկներու ու մատերու կը պարտի այդ արդիւնքները:

Շատ են Հայեր, որոնք վարչական, դիւանագիտական ու զինուորական պաշտօններու մէջ փայլեցան: Ռուսական բանակներու նշանաւորագոյն յաղթութիւնները Հայազգի զօրավարներու հրամանատարութեամբ կատարուեցան: Աներկբայապէս՝ Հայազգի դիւանադէտի մըն ալ կը պարտի Եզրիպտոս իւր վերածնութիւնը(*): Աղատութեան գաղափա-

(*) Նուպար Փաշան կ'ակնարկէ:

րին Արեւելքի մէջ զարթումը՝ սկսաւ յառաջընթացութեամբ Հայ ազգին, որ մեծամեծ զոհողութիւններու ալ ենթարկուեցաւ այդ նպատակին համար: Եւ համարձակ կրնանք աւելցնել, թէ տակաւին ալ չէ դադրած իւր զոհողութիւններով աղատութեան փրկանքը վճարել:

Շատ երկար մանրամասնութեանց պէտք էր մտնէինք, եթէ ուզէինք ամբողջաբար առաջ բերել Արեւելքին օգտին համար Հայ ազգին ըրած աշխատութիւնները և ձեռք ձգած արդիւնաւորութիւնները: Այն ատեն լաւ պիտի տեսնուի թէ ի՞նչ տեսակ նախանձայուղութեամբ եւ ի՞նչ անկաշկանդ անձնուիրութեամբ ջանացած են Հայերը պինդ կառչիլ արդիւնաւորութեան գործերուն, թէեւ ուղղակի իրենց ազգին համար ալ չըլլան, բաւական սեպելով որ գերազանցապէս յայտնեն իրենց անդրդուելի հաւատարմութիւնը, և միւս կողմէն զոհունակութիւն ընծայեն գործունէութեան և յառաջդիմութեան իւժմերուն, որք իրենց ընական զգացումներուն պահանջը կը կազմեն:

Դժբախտաբար այդ գեղեցիկ պատկերը կերպարանափոխ կ'ըլլայ, երբ ուզենք Հայութիւնը նկատել իւր հանրութեան հանդէպ և սկսինք հետազօտել ինչ որ Հայութիւնը ինքն իրեն համար ըրած է՝ իբր ազգ և իբր ժողովուրդ նկատուած ատեն: Յաւալի մարտնչութիւն և ազգտալի սրտաբեկութիւն մը պիտի ըլլայ այդ ուսումնասիրութեան հետեւանքը: Անուրանալի է, որ իւր տարաբախտ արկածներուն առաջին և գլխաւոր պատճառը՝ իւր հայրենական երկրին և իւր ազգային բնաշխարհին տեղադրական դիւքն է: Հայաստան, ծովային դուռերէ և գետային ճանպաներէ զրկուած, չըջակայ ժողովուրդներուն արշաւանքներուն ենթակայ, և բոլորն ոյժերու դէմ դնելու միջոցներէ զուրկ, միշտ հզօրագոյններուն բռնութեանց և տիրապետողներու հարստահարութեանց ներքեւ մնալու պարտաւորուեցաւ: Բայց այդ պարագանքը բաւակա՞ն են արդարացնելու՝ իւր ազգային ու հանրային տեսակէտէն ունեցած պակասութիւնները: Ապարդիւն աշխատանք մըն է, Հայութիւնը իբր ազգ առնուած ատեն անոր վրայ փնտռել այն փայլուն ձիրքերը և անզուգական արդիւնքները՝ որոնք տեսնուած են

նոյն Հայութեան վրայ, իբր անհատ առնուած ատեն: Անհատին ունեցած անհամեմատ առաւելութիւնները՝ չեզոքացած ու ջնջուած կ'երեւին, երբ հանրութեան գործերը զըննուին: Վայրկենական կիրքեր, անխորհուրդ նախանձներ և փառամոլական ձգտումներ առաջ կ'անցնին անոր գործունէութեան առաջնորդելու: Հայոց պատմութեան մէջ բազմաթիւ և յաճախ են այս բանին օրինակները. իրաւցնէ ցաւալի և յաւէտ ողբալի պատահարներ, որ վատթար իղձերու դուռ բացած և վնասակար երկպառակութեանց պատճառ են եղած, ասոնք ալ առաջնորդած են անվրէպ կործանմանց: Բաւական ըլլայ միտք բերել՝ Արշակունեաց վախճանը, Աւարայրի ճակատամարտը, և Անիի անկումը:

Հոգեկան բուռն ձգտումներ, և գործի մէջ յանդուգն ձեռնարկներ, որոնք բացառաբար կրնան թերեւս յաջողութեան պատճառ ըլլալ, վնասակար կը դառնան և ամենէն ընտիր ծրագիրներն ալ վիժել կուտան, երբ խոհականութեան և խորապիտութեան օրէնքներուն չեն հպատակիր: Ահա Հայ ազգին գլուխը եկած արկածներուն մեծ մասին իսկական պատճառը: Ազգը պարտաւորուած է միշտ, իւր վնասով անոր դժբախտ հետեւանքները կրել:

Հայ ազգին թշուառութիւններուն և վնասներուն պատճառ եղող պարագաներէն յայտնի չէ թէ ո՞րը աւելի աղբեցութիւն ունեցած է դժպիտ հետեւանքներուն մէջ. իւր տեղագրական դիրքին բնական պատճառը, թէ իւր անխորհուրդ ձգտումներուն բարոյական պատճառը: Բնական պատճառը աներկբայաբար իւր վատ դերը ունեցած է այդ գործին մէջ, բայց ի՞նչ պէտք էր ընէին Հայերը բնական դժբախտ կացութեան հանդէպ: Պէտք չէ՞ր միթէ որ խոհականութեամբ ու չափաւորութեամբ իրենց կացութիւնը բարւոքէին և միութեամբ ու համերաշխութեամբ իրենց զօրութիւնը շատցնէին: Անշուշտ պարտաւոր էին: Պէտք էր որ ջանքերու գործակցութեամբ և ոյժերու միաւորութեամբ իրենց տրամադրելի ոյժերը ամրացնէին, իրենց կարողութիւնը զօրացնէին, և այս կերպով յաջողէին առջեւ առնել այն ամէն աղէտալի արկածներուն, որոնք հազիւ թէ ուրիշ ազգի մը հանդիպած կամ ժողովուրդի մը բախտին վրայ ծանրացած են:

ՆԿԵՂԵՑԻՈՑ ԱԶԴԵՑՈՒԹԻՒՆԸ

Մեր նիւթին սահմանին մէջ մնալու և մեր նպատակին հաւատարիմ ըլլալու համար, պէտք է որ իբր մեր խօսից կնիք, ընդհանուր ակնարկ մը նետենք և բացատրենք թէ Հայ Եկեղեցին ի՛նչ ազդեցութիւն ունեցած է Հայ ազգին բախտին վրայ, Մեր օրերը նորաձեւութեան պահանջ մը դարձած է ի մահ կամ յանճար, նախ եկեղեցւոյ պաշտօնեաներուն դէմ յարձակիլ, և պաշտօնեաներէն հաստատութեան բարձրանալով, եկեղեցւոյ դէմ մաքառիլ: Բայց եկեղեցին անարգողներ անգիտակ կ'ուզեն ձեւանալ, որ ինչ կենցաղական և ընկերային առաւելութիւններ որ կան, և որոնցմով ներկայ դարը կը պարծենայ, ամէնքն ալ քրիստոնէական հանճարին արդիւնքն են, թէ՛ ազատութեան սկզբունքները՝ առաջին անգամ քրիստոնէութիւնը հռչակեց. թէ՛ աշխարհքիս մէջ տեղի ունեցած ամէն բարուքումներ և դարգացումներ իրենց սկիզբը քրիստոնէութենէն ստացան. և թէ՛ անոր մէջ արմատանալով զօրացան: Այդ ճշմարտութիւնները, որ անուրանալի են ընդհանուր քրիստոնէութեան նկատմամբ, յայտնի և հաստատուն կերպով ճշմարտուած են մասնաւորապէս Հայ քրիստոնէութեան, կամ որ նոյն է՝ Հայ Եկեղեցւոյ վրայ ալ:

Ոմանք երեւակայեցին Հայաստանի անկումը՝ անոր քրիստոնէութիւն ընդունելուն վերագրել, և ժամանակակցական պարագայ մը յառաջ կը բերեն՝ իբր փաստ: Բայց կը մոռնան թէ Հայոց քրիստոնէութիւնն ընդունելուն և թաղաւորութեան վերջանալուն մէջտեղ՝ ամբողջ մէկ ու կէս դար միջոց մը անցած է, ինչ որ ժամանակակից եղած ըլլալու փաստը կը ջնջէ: Միւս կողմէն ամենէն թեթեւ պատմական դննութիւնն ալ բաւական է ցուցնելու, որ Հայոց քաղաքական անկման նախասկիզբները չորրորդ դարէն ալ առաջ են, և իրենց ծագումը կ'առնեն Հռոմայեցւոց և Պարթեւաց մէջ մղուած պատերազմներէն: Այս է պատմական ստուգութիւնը:

Հետեւաբար պէտք է ընդունիլ, թէ Հայաստանի քրիստոնէութիւն ընդունիլը, ոչ միայն անոր անկման պատճառ չեղաւ, այլ ընդհակառակն այդ վտանգը մէկ ու կէս դար յետաձգելու արդիւնքը յառաջ բերաւ: Այս ալ շատ բնական հետեւանք մըն էր: Որովհետեւ եթէ հակառակը ընդունիլ հարկ ըլլար, պէտք էր միանգամայն ընդունիլ, թէ բարբարոս և անկիրթ վիճակը ամենէն օգտակար միջոցն է՝ ազգերու քաղաքական դիրքերը զօրացնելու:

Ուրիշներ ալ կարծեցին, թէ հաւատոյ պաշտպանութեան համար հինգերորդ դարու մէջ մղուած պատերազմները ազգային տեսակէտէն սխալ մը եղած են, և թէ՛ ազգին ապագան ապահովուած կ'ըլլար, եթէ Պարսիկներուն դէնի-մաղդէզն ընդունուած ըլլար: Այս ըսողներն ալ անգիտակ կ'ուղեն ձեւանալ, թէ երբ Պարսիկները իրենց կրօնքը բռնութեամբ պարտաւորիչ կ'ընէին, իրենց ներքին նպատակը ուրիշ բան չէր, բայց եթէ զանազան ազգութիւնները ջնջել, և բոլոր տարբեր ցեղերը իրենց մէջ ձուլել և ընկղմել: Եթէ Հայերն ալ այդ պայմանին հպատակէին, իրենք ալ ուրիշ դէնի-մաղդէզն ընդունող ազգութեանց պէս, այսօր Պարսիկ տարրին մէջ խառնուած և իրենց իսկութիւնը կորսնցուցած պիտի ըլլային: Պարսիկներուն հետ կրօնքով միացող ազգութիւններուն՝ այսօր բնաւ հետքը չկայ, և ոչ իսկ անոնց անունը կը յիշուի, թող իրենց անքաղաքակիրթ վիճակն ալ:

Եղան այնպիսիներ ալ, որոնք ըսին թէ Հայութիւնը այսօր լաւագոյն դիրք մը ունեցած կ'ըլլար, եթէ ազգովին իսլամական կրօնքն ընդունած ըլլար: Սակայն չեն պարզեր թէ ի՞նչ պիտի ըլլար այդ լաւագոյն դիրքը, զոր Հայութիւնը ունեցած պիտի ըլլար: Արաբական տիրապետութենէն ապդին Հայ տարրին մէջ նշանաւոր մաս մը մահմետականութիւն ընդունած է, ըլլայ շահի տեսակէտով, ըլլայ բռնադատութեան ներքեւ: Ռուս են ասոնք, ի՞նչ եղան. ամէնքն ալ ձուլուեցան և կորսուեցան այն մեծ տարրին մէջ՝ որ Թուրք անունը կը կրէ, և որուն մէջն է Քուրդ կոչուածն ալ՝ կրթութենէ եւ գաղութենէ զուրկ: Ամէն քաշկուտուք պատճառաբանութեանց վրայ՝ փորձառական իրականութիւնն է որ կը տիրէ: Այսօր Հայ անունը պահող ուրիշ տարր մը չկայ, բայց եթէ այն որ

իւր քրիստոնէութեան վրայ հաւատարիմ մնացած է :

Հայերը դատաւիետողներուն կարգին խումբ մըն ալ կայ, որ Հայերուն անկման պատճառ կը նկատէ իրենց ազգային եկեղեցւոյն ամուր կապուած մնալը . իբր թէ իրենց վիճակը շատ աւելի բարւոքուած պիտի ըլլար, եթէ Հռոմէադաւան կաթողիկոսիւնն ընդունած ըլլային, որով Եւրոպիոյ կաթողիկ տէրութեանց պաշտպանութիւնը կը վայելէին : Բայց այդ ենթադրութեան ալ անհիմն և մեղադրանքին անիրաւ ըլլալը հաստատելու համար, բաւական է միտք բերել Կիլիկիոյ Հայ Թաղաւորութեան վերջին եղելութիւնները, և այդ եղելութեանց հետեւանք եղող սպառսպուռ կործանումը : Այն եղելութիւնները յայտնապէս կը հաստատեն, թէ կործանումը ուղղակի հետեւանք եղաւ Լատիններու հետ հաստատուած մերձաւորութեանց : Նմանապէս դժուար չէ անցելոյն մէջէն երեւան հանել, որ այն ամէն Հայեր, որոնք անպայման կերպով Հռոմէադաւան կաթողիկներուն յարեցան, հետզհետէ կորսուեցան, մինչեւ իսկ իրենց անունն ալ չմնաց : Եթէ Թուրքիոյ Հայ կաթողիկներն ալ նկատի առնենք, որոնք ինքնուրոյն հասարակութեան դիրք ալ ստացան Օսմանեան կառավարութեան շնորհիւ, անոնք ալ շարունակ պապութեան հետ վէճեր և հակառակութիւններ ունեցան և ունին, Հռոմի կողմէն եղած լատինական ձուլման ձգտումները հեռացնելու և ինքզինքնին Հայ պահելու համար : Այս օրեր ալ իրենց ազգային կերպարանը պահպանելու համար պարտաւորուած են բռն հետապնդումներու դէմ մաքառիլ :

Այդ ամէն եղելութիւնները բացարձակ կերպով կը հաստատեն, որ Հայոց ազգային Եկեղեցին եղած է այն միակ յօդակապը, որ Հայկայ սերունդին ցրուած մնացորդները կըրցած է իրարմէ անքակտելի պահել, և իբրեւ մէկ ազգ պահպանել : Եկեղեցին եղած է, որ անվիճելի կերպով ներարկած է անոր մէջ ներքին կենսունակութեան տարրները, և պատրաստած է արտաքին միջոցներ և դործնական եղանակներ և դործառնական ձեռնարկներ՝ Հայ ազգութեան դոյութիւնը ապահովելու : Եկեղեցւոյ շնորհիւն է, որ Հայութիւնը մնացած է իբր յատուկ և ինքնուրոյն մարմին մը, որ դարերու այլալուծեանց և արկածներու բռնութեանց ներքեւ ալ,

ինքն իր մէջ շարունակուելով միշտ նոյն մնացած է :

Հայը, դարերէ ի վեր քաղաքական միջոցէն զրկուած, սերտ փարած է եկեղեցական կեանքին, և զայն ճանչցած է իբր փրկութեան խարիսխ մը իւր ալեկոծ կեանքին մէջ : Անոր շնորհիւն է, որ թէպէտ վտանգուած ու տկարացած, բայց վերջապէս կրցած է իւր գոյութիւնը պահել, և մահացու արկածներուն մէջ կեանքը ապահովել : Այդ մեծ զօրութիւնը, որ Հայուն անցեալին վրայ գործունեայ և արդիւնաւոր ազդեցութիւն ունեցաւ, չէ՞ դադարած տակաւին իր կենսունակ ուղին ներշնչել, և պիտի շարունակէ ալ ապագային միեւնոյն փրկարար դերը պահել, քանի որ նոյն կը մնայ քաղաքական և կենցաղական կացութեան պահանջը : Փորձառական ճշմարտութիւն է, որ ո՛ւր քաղաքական կապակցութեան կապը կը պակսի, եկեղեցական կապակցութեան կա՛պն է որ զայն կը փոխանակէ, և միութեան ու գոյութեան պէտք եղած ոյժը կ'ընձեռէ : Այս կերպով Ազգային Եկեղեցին կը լինի դադարեալ հայրենիքին հոգին ներկայացնող երեւելի նշանը, և սիրտի դերազանց ձգտումներուն ոգեւորութիւն բաշխողը :

Վերջին տարիներու միջոցին զանազան կողմերէ զրոյցներ հրապարակ նետուեցան, իբրեւ թէ Հայերը քաղաքական անկախ աղատութիւն ձեռք ձգելու նպատակով խլրտումներու ձեռնարկած ըլլան : Երկու դրացի կայսրութիւններ, որոնց մէջ Հայերը մեծապէս մասամբ ցրուած կը գտնուին, այդ պրոյցներէ առիթ առին Հայերու նկատմամբ անողոք խստութիւններ գործածելու : Մենք չենք փնտուր թէ հնար է՞ր արդեօք Հայերը բացարձակապէս դատապարտել, եթէ այդպիսի դադափարներ ալ ունեցած ըլլային : Միթէ բարեւոյժման փափաքը՝ ամէն անհատի բնական և արժանաբերելի իրաւունքը չէ՞ : Սակայն եթէ փափաքը ինքնաբերաբար կը բխի սիրտէն, անոր ընթացքը կը կառավարուի միտքէն : Հայերը իրականութեանց մասին շատ յստակ ու որոշ գաղափար ունին, որ մտադածին եղջերուաքաղերու վտանգաւոր բաւիղներուն մէջ չմուրիին : Անոնք չեն կրնար չտեսնել, թէ իրենց հայրենական բնաշխարհին տարածութիւնը երեք հզօր պետութեանց բաժնուած է . թէ՛ իրենք սփռուած ու ցրուած են աշխարհի ամէն անկիւններու . թէ՛ իրենց մտաւորական և նիւթական կարո-

դուժեանց լաւագոյն կեդրոնները օտար հորիզոններու վրայ են. թէ՛ իրենց ձեռնարկներուն նպաստող միջոցները բնաշխարհէն դուրս տեղեր են, և չեն կրնար օգտակար կերպով կարծեցեալ նպատակին գործածուիլ: Արդ քանի որ այդպիսի ու այսչափ արգելքներ ունին իրենց դէմ, կրնա՞ն արդեօք որեւիցէ կերպով քաղաքական նպատակ մը յաջողցնելու երազով ինքզինքնին խաբել: Այդպիսի ենթադրութիւն մ'ընել հնար չէ, առանց Հայ ազգին ողջմտութեան դէմ նախատինջ արձակելու: Հայը կրնար հանդուրժել, որ իրեն դէմ ազատասիրական, նոյնիսկ հայրենասիրական ձգտումներ ունենալու ամբաստանութիւններ վերագրուին, որչափ ալ այդ ամբաստանութիւնները անհիմն և սուտ ըլլան. բայց չի կրնար ներել, որ իրեն վրայ տխմարութեան միտքեր և ապուշութեան գործեր ենթադրուին:

Ճշմարտութիւնն այն է, որ ամէն բարեմիտ Հայ՝ ուրիշ փափաք չունի, բայց եթէ իւր դրացիներուն հետ խաղաղ ու հաշտ ապրիլ: Հայուն պահանջն է, որ վնաս չհասնի իր կեանքին, իր պատիւին, իր ստացութեան, իր աշխատութեան: Հայը կը պահանջէ, որ ինչպէս ուրիշներ, ինքն ալ խաղաղութեամբ վայելէ իւր գործունէութեան պտուղը, և իւր բնական ձիրքերուն արդիւնքները, ինչպէս կը վայելեն միւս ազգեր, որոնց մէջ կ'ապրի: Այս օրինաւոր պահանջներուն հետ կը փափաքի ալ, որ հաստատուն պահէ իւր ազգային ինքնութիւնը, իր լեզուն ու իր գրականութիւնը: Իւր նախնիքներէն նուիրական ժառանգութիւն մնացած այս բարիքներուն ստացութիւնը պահպանելու համար, ինքն ապաւինած է իւր Ազգային Եկեղեցւոյն ծոցը, և կ'ուզէ որ անձեռնմխելի մնայ այն իւր կանոններով ու աւանդութիւններով, իւր հաստատութիւններով, և իւր ստացած իրաւանց և առանձնաշնորհութեանց ամբողջութեամբ:

Հայն այն համոզումն ունի, թէ իւր Ազգային Եկեղեցին, որ զինքն անցեալին մէջ պաշտպանեց, ապագային մէջ ալ պիտի պաշտպանէ:

ԾԱՆՕԹ . ՀՐԱՏԱՐԱԿԶԻՆ

Մենք շատ մօտէն գիտենք, թէ այս խօսքերը պայմանադրական բնոյթ մ'ունին միայն : Զէ կարելի նկատել զանոնք հարազատ թարգմանութիւնը իր իսկական մտածումներուն : Հայ Դատին անտեղեակ մէկը չէր այս գիրքին հեղինակը, և ոչ ալ անոր հակարակորդ մը : Օսմանեան չարագուշակ Սահմանադրութեան հռչակումին, 1908-ին, իր բռնած սպասողական դիրքը, զոր ժամանակակիցներ չկարողացան ըմբռնել ու դնահատել, ամբաստանեալի աթոռին վրայ իսկ նստեցնելով զայն, և որ իր արդարացումը գտաւ 1909-ի Ատանայի ջարդով և Ա. համաշխարհային պատերազմի ընթացքին համահայկական անլուր սպանդով, — կը ցոլացնէ ոգին այս խօսքերուն :

Ազատագրական տենչը, ապա խլրտումներն ու շարժումները օտար չէին Հայոց, որոնց վրայ կը ծանրանար առաւելապէս գերութեան լուծը : Օրմանեանի անծանօթ չէին այս խլրտումներն ու շարժումները, որոնց խոհական ուղղութիւններն չողնեբէն մէկն ալ ինքն էր եղած Բարձր Հայոց առաջնորդութեան միջոցին : Միայն թէ իրատեսութիւնն ու հեռատեսութիւնը այս մեծ և ազգասէր եկեղեցականին, հարկադրած էին զինք վերջին ծայր զգուշաւորութեամբ մօտենալու հարցին և չվտանգելու անոր լուծումը՝ յաջողութեան ապահովութիւնը չնախատեսուած կանխահաս քայլերով :

Այսպիսի մտածուած զգուշաւորութեան արդիւնք են նաեւ իր այս խօսքերը : Յեղափոխական կուսակցութիւններն անգամ այս տեսակէտով իջան հրապարակ 1908-ին, քարեկարգակամ երազներէ առաջնորդուած և աստիճանաբար վերջնական ազատագրութեան տիրանալու ծրագրով գործի լծուած : Եւ, տարաբախտաբար, ասոնք եղան առաջին արիւնոտ զոհերը յուսախաբութեան :

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ

2

Ա.

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

(Հիմ Տոմարով)

- Ա. Ս. ԹԱԴԵՈՍ ԱՌԱՔԵԱԼ, Հայաստանի մէջ Աւետարանը
կը քարոզէ, կը նահատակուի Արտազ իբր 50 թուակա-
նին: Գերեզմանը կը գտնուի Մակուի վանքը: Եղեսիա-
յէ եկող Ս. Թադէոս Դիդիմոս առաքեալին նկատմամբ
պատմուածը քննադատական դիտողութեանց կը հան-
դիպի:
- Բ. Ս. ԲԱՐԹՈՂԻՄԵՈՍ ԱՌԱՔԵԱԼ, Թադէոսէն ետքը կուգայ
աւետարան քարոզել, կը նահատակուի Աղբակ իբր 68
թուականին: Գերեզմանը կը գտնուի Պաշքալէի վանքը:
- Գ. Ս. ԶԱՔԱՐԻԱ, Ս. Թադէոս առաքելոյ աշակերտ, առաք-
եալներէն ետքը եկեղեցւոյ գլուխ կը ճանչցուի. կը նա-
հատակուի իբր 76-ին:
- Դ. Ս. ԶԵՄԵՆՏՈՍ, առաքելոց աշակերտ, կը կառավարէ 4
տարի, կը վախճանի իբր 81-ին:
- Ե. Ս. ԱՏՐՆԵՐՍԵՀ, կը կառավարէ 15 տարի, կը նահատակ-
ուի իբր 97-ին:
- Զ. Ս. ՄՈՒՇԷ, Սիւնիքի աթոռէն Արտազի աթոռը փոխա-
դրուած, կը կառավարէ 30 տարի, կը վախճանի իբր
128-ին:
- Է. Ս. ՇԱՀԷՆ, կը կառավարէ 25 տարի, կը վախճանի իբր
154-ին:
- Ը. Ս. ՇԱԽԱՐՇ, կը կառավարէ 20 տարի, կը վախճանի իբր
175-ին:
- Թ. Ս. ՂԵՒՈՆԴԻՈՍ, կը կառավարէ 17 տարի, կը նահատակ-
ուի իբր 193-ին: Յաջորդներուն անունները անծանօթ
կը մնան, բայց իրենց գոյութիւնը կը քաղուի Սիւնիքի
աթոռին աւանդութենէն:
- Ժ. Ս. ՄԵՀՐՈՒԺԱՆ, Հայոց եպիսկոպոս եղած է Արտազու
աթոռին վրայ 230—260 տարիներու միջոցին:

1. Ս. ԳՐԻԳՈՐ Ա. ԼՈՒՍԱՒՈՐԻԶ, *կը սկսի քարոզել 301-ին, կը ձեռնադրուին 302-ին, էջմիածին կը հիմնարկուի 303-ին: Լուսաւորիչ կը վախճանի 325-ին, իբր 86 տարեկան:*
2. Ս. ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ Ա. ՊԱՐԹԵԻ, *կրտսեր որդի Լուսաւորչին, հօրը օգնական 306-ին, Նիկիոյ ժողովին կը մասնակցի 325-ին, կը յաջորդէ հօրը նոյն տարին 325-ին, կը նահատակուի 333-ին:*
3. Ս. ՎՐԹԱՆԷՍ Ա. ՊԱՐԹԵԻ, *երէց որդի Լուսաւորչին, կը յաջորդէ եղբօրը 333-ին, կը վախճանի 341-ին իբր 80 տարեկան: Իւր որդին Ս. Գրիգորիս՝ Աղուանից կաթողիկոս, կը նահատակուի 337-ին:*
4. Ս. ՅՈՒՍԻԿ Ա. ՊԱՐԹԵԻ, *որդի Վրթանէսի, կը յաջորդէ 341-ին կը նահատակուի 347-ին: Ս. Դամիէլ Աշտիշատեցի՝ որ յաջորդութեան կոչուած էր, կը նահատակուի աթոռ չբարձրացած 347-ին:*
5. ՓԱՌԷՆ Ա. ԱՇՏԻՇԱՏԵՑԻ, *Լուսաւորչի ազգակից, կը յաջորդէ 347-ին, կը վախճանի 352-ին, Աթոռոյ պարապութեան միջոցին կը տեղակալէ Շահակ Մամազկերտացի:*
6. Ս. ՆԵՐՍԷՍ Ա. ՊԱՐԹԵԻ, *մականուանեալ Մեծ, թոռն Յուսիկ, կը յաջորդէ 25 տարեկան 353-ին, չորս տարի գործերէ կը քաշուի 359-363, կը տեղակալէ նոյն Շահակ Մամազկերտացի՝ Զոնակ ալ գրուած: Ներսէս կը վախճանի 373 յուլիս, 35, 47 տարեկան:*
7. ՇԱՀԱԿ Ա. ՄԱՆԱԶԿԵՐՏԱՑԻ, *Աղբիւնոսեան տոհմէն, նոյն ինքն վերելի յիշուած տեղակալը, պատմիչներէն և ցուցակներէն ոմանց մէջ Յուսակ կամ Յուսիկ անունով նշանակուած է: Կը յաջորդէ 373-ին, կը վախճանի 377-ին:*
8. ԶԱԻԷՆ Ա. ՄԱՆԱԶԿԵՐՏԱՑԻ, *Շահակի ազգակից, կը յաջորդէ 377-ին կը վախճանի 381-ին:*
9. ԱՍՊՈՒՐԱԿԷՍ Ա. ՄԱՆԱԶԿԵՐՏԱՑԻ, *Զաւէնի եղբայրը, կը յաջորդէ 381-ին, կը վախճանի 386-ին: Աթոռը պարապ կը մնայ տարի մը:*

10. Ս. ՍԱՀԱԿ Ա. ՊԱՐԹԵՒ, մականուանեալ Մեծ, Ներսէսի որդին, կը յաջորդէ 39 տարեկան 387-ին, Ս. Մեսրոպի հետ գրի գիւտը կը կատարէ 412-ին, կ'աջսորուի 428-ին, Սուրմակ Մամազկերտացի հակաթոռ 428-ին, կը վերթուի 429-ին: Բրֆիշոյ Ասորի հակաթոռ 432-ին, կը վախճանի 437-ին: Ս. Սահակ աջսորէ կը դառնայ, և հոգեւորական իրաւասութեամբ կը հաստատուի Բագրեւանդի Բլղըր գիւղը 432-ին: Սուրմակ դարձեալ հակաթոռ 437-ին: Ս. Սահակ կը վախճանի 439 սեպտեմբեր 7-ին: Ս. Մեսրոպ տեղակալ հոգեւոր իրաւասութեամբ, կը վախճանի 440 փետրուար 17-ին:
11. Ս. ՅՈՎՍԷՓ Ա. ՀՈՂՈՑՄԵՑԻ, տեղակալ հոգեւոր իրաւասութեամբ 440-ին, Սուրմակ կը վախճանի և Յովսէփի կաթողիկոս կը ճանչցուի 444-ին, կը նախագահէ Շահապիչանի ժողովին 445, և Արտաշատի ժողովին 450, կ'աջսորուի 451-ին, կը հրաժարի 452-ին, կը նաւակուի 454 յուլիս 25-ին:
12. ՄԵԼԻՏԷ Ա. ՄԱՆԱԶԿԵՐՏԱՑԻ, կ'ընտրուի 451-ին, կը կը վախճանի 456-ին:
13. ՄՈՎՍԷՍ Ա. ՄԱՆԱԶԿԵՐՏԱՑԻ, կ'ընտրուի 456-ին, կը վախճանի 461-ին:
14. Ս. ԳԻՒՄ Ա. ԱՐԱՀԵԶԱՑԻ, կ'ընտրուի 561-ին, կ'աջսորուի 471-ին, Օթմուկ կ'առանձնանայ 471-ին, կը վախճանի 478-ին, Քրիստափոր Ա. Արծրունի կաթողիկոսի անունը սովորական ցուցակներու մէջ՝ թիւրիմացութեան հետեւանք է, գոյութիւն չունի:
15. Ս. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Ա. ՄԱՆԴԱԿՈՒՆԻ, կը յաջորդէ 478-ին, աթոռը Դուին կը փոխադրէ 484ին, կը վախճանի 490ին:
16. ԲԱՐԳԷՆ Ա. ՈԹՄՍԵՑԻ, կ'ընտրուի 490-ին, Դուինի ժողովներուն կը նախագահէ 506 և 513, կը վախճանի 515-ին: Սովորական ցուցակներու մէջ նշանակուած համառօտ պաշտօնավարութիւնը ժամանակագրական պահանջներու և սկզբնական աղբիւրներու չի համապատասխաներ:
17. ՍԱՄՈՒԷԼ Ա. ԱՐԾԿԵՑԻ, 516 - 526:
18. ՄՈՒՇԷ Ա. ԱՅԼԱԲԵՐԵՑԻ, 526 - 534:

19. ՍԱՀԱԿ Բ. ՈՒՂԿԵՑԻ, 534 – 539:
20. ՔՐԻՍՏԱՓՈՐ Ա. ՏԻՐԱՌԻՋՑԻ, 589 – 545:
21. ՂԵՒՈՆԴ Ա. ՏԻՐԱՌԻՋՑԻ, 545 – 548:
22. ՆԵՐՍԷՍ Բ. ԲԱԳՐԵՒԱՆԴԱՑԻ, *կ'ընտրուի 548-ին, Դուռնի-
նի ժողովին կը նախագահէ 555ին, կը վախճանի 557ին:*
23. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Բ. ԳԱՐԵՂԵԱՆ, 557 – 573:
24. ՄՈՎՍԷՍ Բ. ԵՀԻՎԱՐԴԵՑԻ, *կ'ընտրուի 474-ին, տոմարի
համար ժողով կը գումարէ 574-ին: Յովհաննէս Բագա-
րանցի հակաթոռ Յունական բաժինին մէջ 590-ին:
Մովսէս կը վախճանի 604-ին, Աթոռը առանց կաթողի-
կոսի կը մնայ երեք տարի, և տեղակալութիւնը կը
վարէ Վրթանէս Քերթազ:*
25. ԱՐԱՆՃԱՄ Ա. ԱՂԲԱԹԱՆԵՑԻ, *կ'ընտրուի 607-ին ապրիլ
30-ին, Դուռնի ժողովը կը գումարէ 608-ին: Յովհան-
նէս հակաթոռ կը վախճանի 611-ին, Աբրահամ կը վախ-
ճանի 615-ին:*
26. ԿՈՄԻՏԱՍ Ա. ԱՂՑԵՑԻ, *կ'ընտրուի 615-ին, Ս. Հռիփսի-
մէի վկայարանը կը նորոգէ 617ին, կը վախճանի 628ին:*
27. ՔՐԻՍՏԱՌՈՐ Բ. ԱՊԱՀՈՒՆԻ, 628 – 630:
28. ԵԶՐ Ա. ՓԱՌԱԺՆԱԿԵՐՏԱՑԻ, *կ'ընտրուի 630-ին, Կարնոյ
ժողովը կը գումարէ 631-ին, կը վախճանի 641-ին:*
29. ՆԵՐՍԷՍ Գ. ԻՇԽԱՆՑԻ, *մականուն Շինող, կ'ընտրուի
641-ին, գործէ կը քաշուի 652-ին, գործի կը դառնայ
658-ին, կը վախճանի 661-ին:*
30. ԱՆԱՍՏԱՍ Ա. ԱԿՈՒԵՑԻ, 661 – 667:
31. ԻՍՐԱՅԷԼ Ա. ՈԹՄՍԵՑԻ, 667 – 677:
32. ՍԱՀԱԿ Գ. ԶՈՐՈՓՈՐԵՑԻ, 677 – 703:
33. ԵՂԻԱ Ա. ԱՐՃԻՇԵՑԻ, 703 – 717:
34. Ս. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Գ. ՕԶՆԵՑԻ, *մականուն Իմաստասէր,
կ'ընտրուի 717-ին, կը նախագահէ Դուռնի ժողովին
719-ին, Մանազկերտի ժողովին 726-ին, կը վախճանի
728-ին:*
35. ԴԱԻԹԱ Ա. ԱՐԱՄՈՆԵՑԻ, 728 – 741-ին:
36. ՏՐԴԱՏ Ա. ՈԹՄՍԵՑԻ, 741 – 764:
37. ՏՐԴԱՏ Բ. ԴԱՍՆԱԻՐԵՑԻ, 764 – 767:
38. ՍԻՈՆ Ա. ԲԱԻՈՆԵՑԻ, *կ'ընտրուի 767-ին, Պարտաւի ժո-*

դովին կը նախագահէ 768-ին, կը վախճանի 775-ին :

39. ԵՍԱՅԻ Ա. ԵՂԻՊԱՏՐՈՒՇԵՑԻ, 775 - 788 :

40. ՍՏԵՓԱՆՈՍ Ա. ԴԸԻՆԵՑԻ, 788 - 790 :

41. ՅՈՎԱԲ Ա. ԴԸԻՆԵՑԻ, 790 - 791 :

42. ՍՈՂՈՄՈՆ Ա. ԳԱՌՆԵՑԻ, 791 - 792 :

43. ԳԵՈՐԳ Ա. ԲԻՒՐԱԿԱՆՑԻ, մահանուն Հռլորբուկ, 792 - 795 :

44. ՅՈՎՍԷՓ Ա. ՓԱՐՊԵՑԻ, մահանուն Կարին (Կորին ? Հրտ.) 795 - 806 :

45. ԴԱԻԻԹ Բ. ԿԱԿԱՂԵՑԻ, 806 - 833 :

46. ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ Դ. ՈՎԱՅԵՑԻ, 833 - 855 :

47. ԶԱԲԱՐԻԱ Ա. ԶԱԳԵՑԻ, 855 - 877 :

48. ԳԵՈՐԳ Բ. ԳԱՌՆԵՑԻ, 878 - 898 :

49. Ս. ՄԱՇՏՈՑ Ա. ԵՂԻՎԱՐԴԵՑԻ, 898 - 899 :

50. ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ Ե. ԴՐԱՍԽԱՆԱԿԵՐՏՑԻ, մահանուն Պատմաբան, կ'ընտրուի 899-ին, վասպուրական կը փոխադրուի 928-ին, կը վախճանի 931-ին :

51. ՍՏԵՓԱՆՈՍ Բ. ՌՇՏՈՒՆԻ, կ'ընտրուի և Աղթամար կը հաստատուի 931 - 932 :

52. ԹԷՈԴՈՐՈՍ Ա. ՌՇՏՈՒՆԻ, 932 - 938 :

53. ԵՂԻՍԷ Ա. ՌՇՏՈՒՆԻ, 938 - 943 :

54. ԱՆԱՆԻԱ Ա. ՄՈԿԱՑԻ, կ'ընտրուի 943-ին, Արգինա կը հաստատուի 944-ին, կը վախճանի 967-ին :

55. ՎԱՀԱՆ Ա. ՍԻՆԻ, կ'ընտրուի 967-ին, գահընկէց կը լինի 969-ին :

56. ՍՏԵՓԱՆՈՍ Գ. ՍԵՒԱՆՑԻ, կ'ընտրուի 969-ին, կը բանտարկուի 971-ին, կը վախճանի 972-ին :

57. ԽԱԶԻԿ Ա. ԱՐՇԱՐՈՒՆԻ, 973 - 991 :

58. ՍԱՐԳԻՍ Ա. ՍԵՒԱՆՑԻ, կ'ընտրուի և Անի կը փոխադրուի 992 մարտ 29-ին, կը հրաժարի 1019-ին :

59. ՊԵՏՐՈՍ Ա. ԳԵՏԱԴԱՐՁ, կ'ընտրուի 1019-ին, Դիոսկուրոս Սանահնեցի հակաթու 1036-ին, Պետրոս կը վերահաստատուի 1037-ին, Խաչիկ Բ. աթոռակից 1049-ին, Պետրոս Սեբաստիա կը հաստատուի 1051-ին, կը վախճանի 1054-ին :

60. ԽԱԶԻԿ Բ. ԱՆՑԻ, կը յաջորդէ 1054-ին, Թաւրուր կը

Հաստատուի 1057-ին, կը վախճանի 1060-ին: Աթոռը պարապ կը մնայ 5 տարի:

61. ԳՐԻԳՈՐ Բ. ՎԿԱՅԱՍԷՐ, առաջին անունը Վահրամ, Գրիգոր Մազխատրոսի որդի, կ'ընտրուի և Մամնդաւ կը հաստատուի 1065-ին: Գէորգ Գ. Լոռեցի աթոռակից 1069-ին, կը մերժուի 1072-ին: Սարգիս Հոնեցի հա-կաթոռ 1076-ին, կը վախճանի 1077-ին: Թէոդորոս Ա-լախօսիկ հակաթոռ 1077-ին, կը վախճանի 1090-ին: Բարսեղ Ա. աթոռակից 1081-ին: Պօղոս Վարազցի հա-կաթոռ 1086-ին, կը հրաժարի 1087-ին, Գրիգոր կը վախճանի 1105 յունիս 3-ին:
62. ԲԱՐՍԵՂ Ա. ԱՆԵՑԻ, կը յաջորդէ և Շուղր կը հաստատուի 1105 - 1113:
63. ԳՐԻԳՈՐ Գ. ՊԱՀԼԱԻՈՒՆԻ, Վկայասէրի եղբորորդի, կ'ընտրուի 20 տարեկան 1113-ին: Դաւիթ Թոռնիկեան հակաթոռ Աղթամարի մէջ 1114-ին: Գրիգոր աթոռը Ծովք կը փոխադրէ 1125-ին, Հոռմկլայ կը փոխադրէ 1137-ին, կը հրաժարի 1166 օգոստոս 17-ին, կը վախ-ճանի երեք ամիս յետոյ:
64. Ս. ՆԵՐՍԷՍ Դ. ԿԼԱՅԵՑԻ, մականուն Շնորհալի, Պահլա-ւունիի եղբայրը, կը յաջորդէ 1166 օգոստոս 17-ին, կը վախճանի 1173 օգոստոս 13-ին:
65. ԳՐԻԳՈՐ Դ. ՏՂԱՅ, Շնորհալիի եղբորորդի, կ'ընտրուի 1173-ին, Հոռմկլայի ժողովը կը գումարէ 1179-ին, կը վախճանի 1193 մայիս 16-ին:
66. ԳՐԻԳՈՐ Ե. ՔԱՐԱՎԷԺ, կ'ընտրուի 1193-ին, ղահնկէց կը լինի և կը վախճանի 1194-ին:
67. ԳՐԻԳՈՐ Զ. ԱՊԻՐԱՏ, կ'ընտրուի 1194-ին: Բարսեղ Բ. Անեցի աթոռակից 1195-ին, Գրիգոր կը վախճանի 1203-ին:
68. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Զ. ՍՍԱՑԻ, մականուն Մեծաբարոյ, կ'ըն-տրուի 1203-ին: Անանիա Սեբաստացի հակաթոռ 1204-ին, Դաւիթ Գ. Արփաղաղնեցի աթոռակից 1204-ին: Բարսեղ, Անանիա և Դաւիթ կը վախճանին 1206-ին: Յովհաննէս կը վախճանի 1221-ին՝
69. ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Ա. ԲԱՐՁՐԲԵՐԴԵՐ, 1221 - 1267:

70. ՅԱԿՈԲ Ա. ԿԼԱՅԵՑԻ, մականուն Գիտնական, 1267–1286:
71. ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Բ. ԿԱՏՈՒԿԵՑԻ, մականուն Պրօնագործ, կ'ընտրուի 1286 ապրիլ 13-ին, գահընկէց կը լինի 1289-ին:
72. ՍՏԵՓԱՆՈՍ Դ. ՀՌՈՄԿԼԱՅԵՑԻ, կ'ընտրուի 1290-ին, կը
73. ԳՐԻԳՈՐ Է. ԱՆԱԽԱՐԱՑԵՑԻ, մականուն Տուրքերիցաց, կ'ընտրուի և Սիս կը հաստատուի 1283-ին, կը վախճանի 1307-ին: Սոոյ ժողովը կը գումարուի մահուընէ ետքը 1307-ին:
74. ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Գ. ԿԵՍԱՐԱՑԻ, 1307 – 1322:
Սովորական ցուցակներու մէջ Պրօնագործի հետ չփոխուած է:
75. ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Դ. ԼԱՄԲՐՈՆԱՑԻ, 1322 – 1326:
76. ՅԱԿՈԲ Բ. ԱՆԱԽԱՐԱՑԵՑԻ, կ'ընտրուի 1327-ին, կը հրաժարի 1341-ին, կը վերընտրուի 1355-ին, կը վախճանի 1359-ին:
77. ՄԵԽԹԱՐ Ա. ԳՌԵՑԵՑԻ, 1341 – 1355:
78. ՄԵՍՐՈՊ Ա. ԱՐՏԱՋԵՑԻ 1359 – 1372:
79. ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Ե. ՍՍԵՑԻ, 1372 – 1374:
80. ՊՕՂՈՍ Ա. ՍՍԵՑԻ, կ'ընտրուի 1374-ին, Եգիպտոս կը տարուի և կը դառնայ 1375-ին, կը վախճանի 1377-ին:
81. ԹԷՌԴՈՐՈՍ Բ. ԿԻԼԻԿԵՑԻ, 1377 – 1392:
82. ԿԱՐԱՊԵՏ Ա. ԿԵՂԵՑԻ, մականուն Բոկիկ, 1393 – 1408:
Սովորական ցուցակներու մէջ երկու համանուններու վերածուած է, և Աղթամարի Դաւիթը ցուցակի անցած է:
83. ՅԱԿՈԲ Գ. ՍՍԵՑԻ, 1408 – 1411:
84. ԳՐԻԳՈՐ Ը. ԽԱՆՁՈՂԱՏ, աթոռը կը գրաւէ 1411-ին, կը մերժուի 1416-ին:
85. ՊՕՂՈՍ Բ. ԳԱՌԵՑԻ, 1416 – 1429:
86. ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Զ. ՎԱՀԿԱՑԻ, աթոռը կը գրաւէ 1429-ին, կը վախճանի 1439-ին: Յովսէփ Երէց հետամուտ կ'ըլլայ աթոռին, առանց յաջողելու:
87. ԳՐԻԳՈՐ Թ. ՄՈՒՍԱԲԵԳԵԱՆ, կը յաջորդէ 1439-ին, կը քաջուի 1441-ին:
88. ԿԻՐԱԿՈՍ Ա. ՎԻՐԱՊԵՑԻ, կ'ընտրուի և էջմիածին կը հաստատուի 1441-ին, կը հրաժարի 1443-ին:

89. ԳՐԻԳՈՐ Ժ. ԶԱԼԱԼԲԵԳԵԱՆ, *կը յաջորդէ 1443-ին* : Կա-
րապետ Եղոկիացի Միսի մէջ հակաթոռ 1446-ին : Ա-
րիստակէս Բ. Աթոռակից 1448-ին :
Զափարիա Աղթամարցի աթոռը *կը գրաւէ 1461-ին, կը*
մերժուի 1462-ին : Սարգիս Բ. Աջատար աթոռակից
1462-ին : Գրիգոր *կը վախճանի 1466-ին* :
90. ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ Բ. ԱԹՈՌԱԿԱԼ, 1466 - 1469 :
91. ՍԱՐԳԻՍ Բ. ԱԶԱՏԱՐ, *կը յաջորդէ 1469-ին*, Յովհաննէս
Է. Աջակիր աթոռակից 1470-ին, Սարգիս *կը վախճանի*
1474-ին :
92. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Է. ԱԶԱԿԻՐ, *կը յաջորդէ 1474-ին*, Սարգիս
Գ. Միւսայլ աթոռակից 1474-ին : Յովհաննէս *կը մեկ-*
նի և կը քաշուի 1484-ին :
93. ՍԱՐԳԻՍ Գ. ՄԻԻՍԱՅԼ, *կը յաջորդէ 1484-ին* : Արիստա-
կէս Գ. Էջմիածնեցի աթոռակից 1484-ին : Թադէոս Ա.
Վաղարշապատցի աթոռակից 1499-ին : Եղիշէ Բ. Էջ-
միածնեցի՝ աթոռակից 1504-ին : Յովհաննէս Վաղար-
շապատցի աթոռակից 1505-ին : Ներսէս՝ աթոռակից
1506-ին : Զափարիա Բ. Վաղարշապատցի՝ աթոռակից
1507-ին : Սարգիս *կը վախճանի 1515-ին* :
94. ԶԱՔԱՐԻԱ Բ. ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏԵՑԻ, *կը յաջորդէ 1515-ին* :
Սարգիս Գ. Վրաստանցի՝ աթոռակից 1515-ին : Զափա-
րիա *կը վախճանի 1520-ին* :
95. ՍԱՐԳԻՍ Դ. ՎՐԱՍՏԱՆՑԻ, 1520 - 1536 :
96. ԳՐԻԳՈՐ ԺԱ. ԲԻԻԶԱՆԴԱՑԻ, 1536 - 1545 :
97. ՍՏԵՓԱՆՈՍ Ե. ՍԱԼՄԱՍՏԵՑԻ, *կ'ընտրուի 1545-ին* : Մի-
քայէլ Ա. Սեբաստացի՝ աթոռակից 1545-ին : Բարսեղ
Գ. Վաղարշապատցի՝ աթոռակից 1549-ին : Գրիգոր
ԺԲ. Վաղարշապատցի՝ աթոռակից 1552-ին : Արիս-
տակէս Դ. Վաղարշապատցի՝ աթոռակից 1555-ին :
Ստեփանոս *կը վախճանի 1564-ին* :
98. ՄԻՔԱՅԷԼ Ա. ՍԵՐԱՍՏԱՑԻ, *կը յաջորդէ 1564-ին* : Ստե-
փանոս Զ. Առնչեցի՝ աթոռակից 1567-ին : Միքայէլ *կը*
վախճանի 1576-ին :
99. ԳՐԻԳՈՐ ԺԲ. ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏԵՑԻ, *կը յաջորդէ 1576-ին* :
Թադէոս Բ.՝ աթոռակից 1571-ին : Առափել Ա.՝ աթո-

- ռակից 1575-ին: Դաւիթ Դ. Վաղարշապատեցի՝ աթոռակից 1579-ին: Գրիգոր կը վախճանի 1487-ին:
100. ԴԱԻԻԹ Դ. ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏԵՑԻ, կը յաջորդէ 1587-ին: Մելիքսեդեկ Ա. Գառնեցի՝ աթոռակից 1593-ին, Աւետիք Ա. Վաղարշապատեցի՝ աթոռակից 1602-ին: Գրիգոր ԺԳ. Սրապիռն՝ աթոռակից 1603-ին, Սահակ Դ. Գառնեցի՝ աթոռակից 1624-ին: Դաւիթ կը հրաժարի 1629-ին:
101. ՄՈՎՍԷՍ Գ. ՏԱԹԵԻԱՑԻ, 1629 - 1632:
102. ՓԻԼԻՊՊՈՍ Ա. ԱՂԲԱԿԵՑԻ, 1633 - 1655:
103. ՅԱԿՈԲ Դ. ՋՈՒՂԱՑԵՑԻ, կ'ընտրուի 1655 ապրիլ 8-ին: Եղիազար Ա. Այնթապցի՝ հակաթոռ 1663-ին: Յակոբ կը վախճանի 1680 օգոստոս 1-ին: Աթոռը պարապ իբր երկու տարի:
104. ԵՂԻԱԶԱՐ Ա. ԱՅՆԹԱՊԵՑԻ, կ'ընտրուի 1681-ին, էջմիածին կը հասնի 1683 օգոստոս 22-ին, կը վախճանի 1691 օգոստոս 7-ին:
105. ՆԱՀԱՊԵՏ. Ա. ԵԴԵՍԱՑԻ, կ'ընտրուի 1691 օգոստոս 10-ին: Ստեփանոս Զուգայեցի հակաթոռ 1695-ին, կը մերժուի 1696-ին: Նահապետ կը վախճանի 1695 յունիս 13-ին: Աթոռը պարապ մէկ տարի:
106. ԱՂԵՔՍԱՆԻՐ Ա. ՋՈՒՂԱՑԵՑԻ, 1706 - 1714:
107. ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐ Ա. ՀԱՄԱՏԱՆՑԻ, 1715 մայիս 7 — 1725 հոկտեմբեր 10:
108. ԿԱՐԱՊԵՏ Բ. ՈՒԼՆԵՑԻ, կ'ընտրուի և կ'օծուի Կոստանդնուպոլիս 1726 փետրուար 27-ին, էջմիածին կը հասնի 1728-ին, կը վախճանի 1729 հոկտեմբեր 9-ին:
109. ԱԲՐԱՀԱՄ Բ. ԽՕՇԱԲԵՑԻ, կ'ընտրուի 1730 - 1734 նոյեմբեր 11:
110. ԱԲՐԱՀԱՄ Գ. ԿՐԵՏԱՑԻ, 1734 նոյեմբեր 25 — 1737 ապրիլ 18:
111. ՂԱԶԱՐ Ա. ԶԱՀԿԵՑԻ կ'ընտրուի 1736-ին, կ'օծուի 1738-ին: Յովհաննէս Ագուլեցի հակաթոռ 1736-ին: Պետրոս Բ. Քիւթուր աթոռակից 1738-ին, կը դադրի 1749-ին: Հազար կը վախճանի 1751-ին:

112. ՄԻՆԱՍ Ա. ԱԿՆԵՑԻ, 1751 սեպտեմբեր 15 — 1752 մայիս 12:
113. ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ Բ. ԲԻԻԶԱՆԴԱՑԻ, ազգանուն Քարաֆաշեան, կ'ընտրուի 1753-ին, կ'օծուի 1754-ին մարտ 6-ին, կը վախճանի 1755-ին: Սահակ Ե. Կեղեցի, մականուն Ահագիմ, կ'ընտրուի 1755-ին, օծում ընդունած չըլլալով՝ ցուցակի չ'անցնիր, կը վախճանի 1760-ին:
114. ՅԱԿՈԲ Ե. ՇԱՄԱԽԵՑԻ, որ կը տեղակալէր, կ'ընտրուի 1759 նոյեմբեր 25-ին, կը վախճանի 1763-ին:
115. ՍԻՄԷՈՆ Ա. ԵՐԵՒԱՆՑԻ, 1763 — 1780 յուլիս 26:
116. ՂՈՒԿԱՍ Ա. ԿԱՐՆԵՑԻ, 1780 օգոստոս 2 — 1799 դեկտ. 28: Յովսէփ Արզուբեան կ'ընտրուի 1800-ին, կը վախճանի օծում չստացած 1801-ին:
117. ԴԱԻԻԹ Ե. ԷՆԵԳԵԹՅԻ, ազգանուն Ղօրգանեան, կը յաջորդէ 1081 ապրիլ 28-ին, կը մերժուի 1807 մայիս-ին:
118. ԴԱՆԻԷԼ Ա. ՍՈՒՐՄԱՌԵՑԻ, որ ընտրուած էր 1901-ին, պաշտօնի կ'անցնի 1807 մայիս 18-ին, կը վախճանի 1808 հոկտեմբեր 9-ին:
119. ԵՓՐԵՄ Ա. ԶՈՐԱԳԵՂՑԻ, կ'ընտրուի 1809 յունուար-ին, կը հրաժարի 1831 մարտ 9-ին:
120. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Ը. ԿԱՐԲԵՑԻ, կ'ընտրուի 1831 մարտ 31-ին, կ'օծուի նոյեմբեր 8-ին, կը վախճանի 1842 մարտ 26-ին: Նոր ընտրութիւնները տարի մը յապաղելու սովորութիւնը կը սկսի:
121. ՆԵՐՍԷՍ Ե. ԱՇՏԱՐԱԿԵՑԻ, կ'ընտրուի 1843 մայիս 18-ին, կ'օծուի 1846 յունիս 9-ին, կը վախճանի 1847 փետրուար 13-ին:
122. ՄԱՏԹԵՈՍ Ա. ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍԵՑԻ, ազգանուն Զուհանեան, կ'ընտրուի 1848 մայիս 18-ին, կ'օծուի օգոստոս 15-ին, կը վախճանի 1865 օգոստոս 22-ին:
123. ԳԵՈՐԳ Դ. ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍԵՑԻ, ազգանուն Քերէտեան, կ'ընտրուի 1866 սեպտեմբեր 17-ին, կ'օծուի 1867 մայիս 21-ին, կը վախճանի 1882 դեկտեմբեր 6-ին: Ներսէս Վարժապետեան կ'ընտրուի 1884

- մայիս 9-ին, *կը հրաժարի և կը վախճանի հոկտեմբեր 26-ին:*
124. ՄԱԿԱՐ Ա. ԹԵՂՈՒՏՑԻ, *ազգանուն Տէր-Պետրոսեան, կ'ընտրուի 1885 ապրիլ 21-ին, կ'օծուի նոյեմբեր 10-ին, կը վախճանի 1891 ապրիլ 16-ին:*
125. ՄԿՐՏԻՉ Ա. ՎԱՆԵՑԻ, *ազգանուն Խրիմեան, կ'ընտրուի 1892 մայիս 5-ին, կ'օծուի 1893 սեպտեմբեր 26-ին, կը վախճանի 1907 հոկտեմբեր 29-ին:*
126. ՄԱՏԹԷՈՍ Բ. ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍԵՑԻ, *ազգանուն Իգմիրլեան, կ'ընտրուի 1908 նոյեմբեր 1-ին, կ'օծուի 1909 սեպտեմբեր 13-ին, կը վախճանի 1910 դեկտեմբեր 11-ին:*
127. ԳԵՈՐԳ Ե. ՏՓՂԻՍԵՑԻ, *ազգանուն Սուրենեան, կ'ընտրուի 1911 դեկտեմբեր 13-ին, կ'օծուի 1912 յուլիս 1-ին, կը վախճանի 1931-ին:*
128. ԽՈՐԷՆ Ա. ՄՈՒՐԱՏԲԵԿԱՆ, 1931-ին *տեղակալ, կ'ընտրուի 1933-ին, կը վախճանի 1938-ին:*
129. ԳԵՈՐԳ Զ. ԶԵՕՐԷԿՅԱՆ, *տեղակալ՝ 1938-1945, կ'ընտրուի 1945 յունիս 22-ին և կ'օծուի յունիս 24-ին:*

ԹԵՄԵՐՈՒ ՎԻՃԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

(Հաւանական հաշուով)

ԱԹՈՌ ԷՋՄԻԱՆՆԻ

1. ԵՐԵՒԱՆ, կաթողիկոսական վիճակ. կը պարունակէ Երեւան նահանգը. թաղեր 225, եկեղեցիներ 340, հայադաւաններ 250,000:
2. ՆԱԽԻՋԵՒԱՆ, եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Նախիջևան գաւառը, թաղ. 87, եկղ. 116, հայ. 70,000:
3. ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼ, եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Աղեքսանդրապոլ գաւառը, թաղ. 147, եկղ. 151, հայ. 200,000, կաթողիկէներ 6,000, բողոքականներ 500:
4. ԿԱՐՍ, եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Կարս նահանգը, թաղ. 91, եկղ. 93, հայ. 65,000, կաթ. 1000:
5. ՏԱԹԵՒ, վանական թեմ. կը պարունակէ Տաթեւ գաւառը, թաղ. 87, եկղ. 100, հայ. 75,000:
6. ՏՓՂԻՍ, (Թիֆլիս) արքեպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Թիֆլիս և Քուպան նահանգները, թաղ. 133, եկղ. 177, հայ. 150,000, կաթ. 400, բող. 1000:
7. ԳՈՐԻ, եպիսկոպոսական վիճակ, կը պարունակէ Քուսթայիս և Բաթում նահանգները, թաղ. 31, եկղ. 33, հայ. 40,000, կաթ. 7000:
7. ԱԽԼՑԽԱ, եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Ախալցիխէ և Ախալքէլէք գաւառները, թաղ. 71, եկղ. 67, հայ. 90,900, կաթ. 10,000:
9. ԳԱՆՁԱԿ (Էլիզավէթպոլ), եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Էլիզավէթպոլ նահանգը, թաղ. 92, եկղ. 93, հայ. 100,000:

10. ՇՈՒՇԻ (Ղարաքաղ), արքեպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Շուշա նահանգը, թաղ. 169, եկղ. 167, հայ. 150,000:
11. ՆՈՒԽԻ, եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Նուխա գաւառը, թաղ. 52, եկղ. 53, հայ. 50,000:
12. ՇԱՄԱԽԻ, արքեպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Դաղստան նահանգը և Շամախի գաւառը, թաղ. 45, եկղ. 34, հայ. 60,000, կաթ. 2000:
13. ԲԱԳՈՒ, տեսչական վիճակ. կը պարունակէ Բաղու նահանգէ արեւելեան Ռուսաստան, Սիբերիա և Թուրքեստան երկիրները, թաղ. 45, եկղ. 31, հայ. 70,000:
14. ԱԺՏԱՐԽԱՆ, արքեպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ արեւելեան Ռուսաստան, Սիբերիա և Թուրքեստան երկիրները, թաղ. 45, եկղ. 31, հայ. 70,000:
15. ՂՇԶԼԱՐ, եպիսկոպոսական վիճակ, կը պարունակէ Հարաւ արեւելեան Ռուսաստանը, թաղ. 25, եկղ. 12, հայ. 60,000:
16. ԲԵՍԱՐԱԲԻԱ, արքեպիսկոպոսական վիճակ, կը պարունակէ Հարաւարեւմտեան Ռուսաստանը, թաղ. 19, եկղ. 13, հայ. 20,000:
17. ՆՈՐ-ՆԱԽԻՋԵԻԱՆ, եպիսկոպոսական վիճակ, կը պարունակէ Հարաւային Ռուսաստանը և Դոնի երկիրը, թաղ. 40, եկղ. 34, հայ. 60,000:
18. ՊԵՏՐՔՈՒՐԳ, տեսչական թեմ. կը պարունակէ Հիւսիսային Ռուսաստանը, թաղ. 3, եկղ. 2, հայ. 4000:
19. ՄՈՍԿՈՒԱ, տեսչական թեմ. կը պարունակէ միջին Ռուսաստանը, թաղ. 4, եկղ. 3, հայ. 4000:
20. ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆ (Սպահան), արքեպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ արեւելեան Պարսկաստանը, թաղ. 98, եկղ. 70, հայ. 30,000, կաթ. 1000:
21. ԹԷՀՐԱՆ, տեսչական թեմ. կը պարունակէ պարսկական Իրաք նահանգը, թաղ. 17, եկղ. 15, հայ. 7000:
22. ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆ (Թաւրիզ), արքեպիսկոպոսական վիճակ, կը պարունակէ Ատրպէճան պարսկական նահանգը, թաղ. 70, եկղ. 100, հայ. 40,000, կաթ. 400:
23. ՀԱՄԱՏԱՆ, տեսչական թեմ, կը պարունակէ Քիւրտիս-

- տան և Լուրիստան նահանգները, թաղ. 20 եկդ. 10, հայ. 6000, բող. 1000:
24. ԿԱԼԿԱԹԱ, եպիսկոպոսական վիճակ, կը պարունակէ Հնդկաստան և Հնդկաչին երկիրները, թաղ. 20, եկդ. 10 հայ. 6000:
25. ԲԱՏԱԻԻԱ, տեսչական թեմ. կը պարունակէ Ջաւա կըղզին, թաղ. 4, եկդ. 2, հայ. 4000:
26. ՍՈՒՉԱՎԱ, տեսչական թեմ. կը պարունակէ Պուքովինա և Մաճառաստան երկիրները, թաղ. 10, եկդ. 5, հայ. 4000, կաթ. 5000:
27. ՆԻՐՈՊԱ, եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Անդղիա, Գաղղիա, Բեղղիա և Հելլենտիա երկիրները, թաղ. 20, եկդ. 4, հայ. 6000, կաթ. 25,000 Լեհաստանի, Աւստրիոյ և Իտալիոյ մէջ:
28. ԱՄԵՐԻԿԱ, եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Հիւսիսային Ամերիկայի երկիրները, թաղ. 50, եկդ. 5, հայ. 70,000, բող. 5000:

ԱԹՈՌ ԿԻԼԻԿԻՈՅ

29. ՍԻՍ (Քօզան), կաթողիկոսական վիճակ. կը պարունակէ Քօզան սանճաքը, թաղ. 10 եկդ. 7, հայ. 9000, բող. 500:
30. ԱՏԱՆԱ, արքեպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Ատանա, Մերսին և Իշիլի սանճաքները, թաղ. 16, եկդ. 12, հայ. 30,000. կաթ. 1000, բող. 200:
31. ՀԱՃԸՆ, եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Հաճըն քաղան, թաղ. 5, եկդ. 8, հայ. 20,000, կաթ. 1000, բող. 700:
32. ՓԱՅԱՍ (Պէրէֆէթ), եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Պէրէֆէթտաղ սանճաքը, թաղ. 25, եկդ. 11, հայ. 11,000:
33. ԲԵՐԻԱ (Հալէպ), եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Հալէպ, Իսքէնտէրուն և Պէյլան քաղանները. թաղ. 17, եկդ. 8, հայ. 15,000, կաթ. 5000, բող. 2000:

34. ԳԵՐՄԱՆԻԿԻԱ (Մարաշ), արքեպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Մարաշ, Ալպստան և Բազարճըք քաղաքները, թաղ. 45, եկղ. 24, հայ. 30,000դ կաթ. 4000, բող. 3500:
35. ՈՒԼՆԻԱ (Ձէյքուն), եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Ձէյթուն և էնտերուն քաղաքները, թաղ. 18, եկղ. 14, հայ. 20,000, կաթ. 500, բող. 400:
36. ՖԻՆՈՒՋ, վանական թեմ. կը պարունակէ Փոնուզ նահիէն, թաղ. 6, եկղ. 10, հայ. 7000:
37. ԱՅՆԹԱՊ, եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Այնթապ և Քիլիս քաղաքները, թաղ. 4, եկղ. 6, հայ. 30,000, կաթ. 1000, բող. 4000:
38. ԱՆՏԻՈՔ (Անքափա), եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Անթաքիա, Շուզուր և Սահիուն քաղաքները, թաղ. 16, եկղ. 9, հայ. 12,000, կաթ. 2000, բող. 1500:
39. ՄԵԼԻՏԻՆԷ (Մալաթիա), եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Մալաթիա սանճաքը, թաղ. 42, եկղ. 23, հայ. 29,000, կաթ. 2000, բող. 1000:
40. ԵՕԶՂԱՏ (Եօզկաթ), եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Եօզկաթ սանճաքը, թաղ. 46, եկղ. 43, հայ. 40,000, բող. 1000:
41. ԿԻՒՐԻՆ (Քիւրին), եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Քիւրին և Ղանղալ քաղաքները, թաղ. 11, եկղ. 26, հայ. 17,000, կաթ. 500, բող. 1000:
42. ՏԵՓՐԻԿԷ (Տիվրիկ), եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Տիվրիկի քաղաք, թաղ. 11, եկղ. 19, հայ. 11,000, բող. 300:
43. ՏԱՐԱՆՏԻԱ (Տարէնտ), վանական թեմ. կը պարունակէ Տարէնտ քաղաք, թաղ. 2, եկղ. 4, հայ. 7000:

ԱԹՈՒ ԱՂԹԱՄԱՐԱՅ

44. ԱՂԹԱՄԱՐ, կաթողիկոսական վիճակ. կը պարունակէ Կափաշ, Շատախ և Կարճկան քաղաքները, թաղ. 130, եկղ. 203, հայ. 70,000, բող. 500:
45. ԽԻՋԱՆ, եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Խիզան քաղաք, թաղ. 64, եկղ. 69 հայ. 25,000:

ԱԹՈՌ ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ

46. ԵՐՈՒՍԱՂԵՄ (Գուտս), պատրիարքական վիճակ. կը պարունակէ Գուտս և Ճէպէլը-Լիպնան սանճաքները. Թաղ. 3, եկղ. 10, հայ. 3000, կաթ. 200:
47. ՅՈՊՊԵ (Եափա), տեսչական Թեմ. կը պարունակէ Եափա Քաղան, Թաղ. 2, եկղ. 3, հայ 1000:
48. ԴԱՄԱՍԿՈՍ (Շամ), տեսչական Թեմ. կը պարունակէ Սիւրիա վիլայէթը, Թաղ. 1, եկղ. 1, հայ. 2000:
49. ՎԵՐԻՏՈՆ (Պէյրուք), տեսչական Թեմ. կը պարունակէ Պէյրուք վիլայէթը, Թաղ. 4, եկղ. 4, հայ. 1000, կաթ. 300:

ԱԹՈՌ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍՈՅ

50. ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՒՍ (Ստամպոլ), պատրիարքական վիճակ. կը պարունակէ Ստամպոլ վիլայէթը, Թաղ. 38, եկղ. 43, հայ. 150,000, կաթ. 10,000, բող. 1000:
51. ՆԻԿՈՄԻԴԻԱ (Իզմիտ), արքեպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Իզմիտ սանճաքը և Բազարէօյ Քաղան, Թաղ. 34, եկղ. 40, հայ 65,000, կաթ. 500, բող. 600:
52. ԱՐՄԱՇ (Էրմիշէ), վանական Թեմ. կը պարունակէ Էրմիշէ նահիյէն, Թաղ. 3, եկղ. 3, հայ. 5000:
53. ԱԴՐԻԱՆՈՒՊՈԼՒՍ (Էտիքնէ), եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Էտիքնէ, Քըրքէիլիսէ, Տէտէաղաճ, Կիւմիլճինա սանճաքները, Թաղ. 4, եկղ. 5, հայ. 8000:
54. ՌՈՏՈՍԹՈՑ (Թէֆֆիւրտաղ), եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Թէֆֆիւրտաղ, Կէլիպօլու, Չաթալ-ճա և Քալայիսուլթանի սանճաքները, Թաղ. 7, եկղ. 8, հայ. 25,000:
55. ԹԵՍԱԼՈՆԻԿԵ (Սելանիկ), տեսչական Թեմ. կը պարունակէ Սելանիկ և Մանասթըր վիլայէթները, Թաղ. 12, եկղ. 2, հայ. 2000:
56. ՊՐՈՒՍԱ (Պուրսա), արքեպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Պուրսա սանճաքը, Թաղ. 7, եկղ. 8, հայ.

- 30,000, կաթ. 3000, բող. 500:
57. ՊԻԼԵՃԻԿ (Էրթօղրուլ), եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Էրթօղրուլ սանճաքը, Թաղ. 10, եկղ. 12, հայ. 17,000, կաթ. 1000:
58. ՊԱՆՈՐՄԻՈՆ (Պանտըրմա), եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Քարասի սանճաքը, Թաղ. 7, եկղ. 8, հայ. 15,000, կաթ. 500:
59. ԿՈՒՏԻՆԱ (Քէօքսհիա), եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Քէօթահիա և Աֆիօն-Գարահիսար սանճաքները, Թաղ. 9, եկղ. 10, հայ. 18,000, կաթ. 1000, բող. 200:
60. ԶՄԻՒՆԻԱ (Իզմիր), արքեպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Այտըն և Ճէզաիրի-Պահրըսէֆիտ վիլայէթները, Թաղ. 20, եկղ. 23, հայ. 25,000, կաթ, 2000, բող. 200:
61. ՊԱՓՂԱԳՈՆԻԱ (Քաստամունի), եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Քասթամունի վիլայէթը, Թաղ. 14, եկղ. 8, հայ. 14,000:
62. ԳԱՂԱՏԻԱ (Էմֆարէ), արքեպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Էնֆարէ և Քըրչէհիր սանճաքները, Թաղ. 8, եկղ. 20, հայ. 16,000, կաթ. 7000, բող. 300:
63. ԿԵՍԱՐԻԱ (Գայսէրի), արքեպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Գայսէրի սանճաքը, Թաղ. 31, եկղ. 30, հայ. 40,000 կաթ. 2000, բող. 2000:
64. ԻԿՈՆԻՈՆ (Գոնիա), եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Գոնիա վիլայէթը, Թաղ. 14, եկղ. 16, հայ. 25,000:
65. ՍԵՔԱՍՏԻԱ (Սըվազ), արքեպիսկոպոսական վիճակ, կը պարունակէ Սըվազ սանճաքը» քանի մը քաղաքներու բացառութեամբ, Թաղ. 74, եկղ. 56, հայ. 80,000, կաթ. 5000, բող. 1000:
66. ՆԻԴՈԿԻԱ (Նօֆաթ), եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Նօքաթ սանճաքը, Թաղ. 16, եկղ. 19, հայ. 21,000, կաթ. 2000, բող. 500:
67. ԱՄԱՍԻԱ, եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Ամասիա սանճաքը, Թաղ. 19, եկղ. 20, հայ. 25,000,

կաթ. 500, բող. 3000:

68. ՆԻԿՈՊՈԼԻՍ (Շապին-Գարահիսար), եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Գարահիսարը-Շարքի սանճաքը, թաղ. 41, եկղ. 35, հայ. 25,000, բող. 200:
69. ԱԾՊՏԵՐ, վանական վիճակ. կը պարունակէ Էղպէտլը և Թամզարա նահիէները, թաղ. 4, եկղ. 6, հայ. 4000, բող. 50:
70. ՍԱՄՍՈՆ (Ճանիկ), եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Ճանիկ սանճաքը, թաղ. 42, եկղ. 39, հայ. 25,000, կաթ. 500, բող. 300:
71. ՏՐԱՊԵՋՈՆ (Թրապուզան), եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Թրապուզան, Կիւմիւշխանէ և Լազիստան սանճաքները, թաղ. 42, եկղ. 33, հայ. 35,000, կաթ. 2000, բող. 700:
72. ԿԱՐԻՆ (Էրզրում), արքեպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Էրզրում, Խնուս, Թորթում, Իսպիր և Կիսկիմ քաղաները, թաղ. 90, եկղ. 89, հայ. 85,000, կաթ. 8000, բող. 2000:
73. ԵՐԶՆԿԱ (Էրզնեհան), եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Էրզնեհան, Ռաֆահիէ և Քուզիջան քաղաները, թաղ. 37, եկղ. 44, հայ. 30,000, բող. 500:
74. ԲԱՐԵՐԻ (Պայպուրդ), եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Պայպուրդ քաղան, թաղ. 30, եկղ. 31, հայ. 17,000:
75. ԲԱՍԷՆ (Հասնեփալէ), եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Բասէնլէր քաղան, թաղ. 30, եկղ. 19, հայ. 10,000, կաթ. 500:
76. ԴԵՐԶԱՆ (Թէրման), եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Թէրման քաղան, թաղ. 38, եկղ. 33, հայ. 15,000:
77. ԿԱՄԱԽ (Քէմախ), վանական վիճակ. կը պարունակէ Քէմախ և Քուրուչայ քաղաները, թաղ. 19, եկղ. 21, հայ. 10,000, բող. 200:
78. ԽՈՐԶԵԱՆ (Քղի), եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Քղի քաղան, թաղ. 56, եկղ. 51, հայ. 24,000, բող. 1000:

79. ԲԱԳՐԵՒԱՆԻ (Պայազիտ), եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Պայազիտ սանճաքը, Թաղ. 50, եկդ. 32, հայ. 14,000, կաթ. 1000, բող. 200:
80. ՎԱՆ, արքեպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Վան, Մահմուտիէ, Արճէշ և Ալճավազ քաղաները, Թաղ. 108, եկդ. 130, հայ. 100,000, կաթ. 500, բող. 200:
81. ԼԻՄ-ԿՏՈՒՑ, վանական վիճակ. կը պարունակէ Թիմար նահիէն, Թաղ. 28, եկդ. 32, հայ. 11,000:
82. ԱՂԲԱԿ (Պաշխալէ), վանական վիճակ. կը պարունակէ Հէքքիարի սանճաքը, Թաղ. 20, եկդ. 23, հայ. 10,000:
83. ԲԱՂԷՇ (Պիթլիս), եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Պիթլիս, Ախլաթ և Մօտիքի քաղաները, Թաղ. 80, եկդ. 98, հայ. 50,000, կաթ. 500, բող. 1000,
84. ՏԱՐՕՆ (Մուշ), արքեպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Մուշ և Կինճ սանճաքները, Թաղ. 332, եկդ. 230, հայ. 90,000, կաթ. 3000, բող. 1000:
85. ՍՂԵՐԴ (Սէէրք), եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Սէէրք սանճաքը, Թաղ. 50, եկդ. 34, հայ. 25,000, կաթ. 500:
86. ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏ (Տիարպէֆիք), արքեպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Տիրապէքիք և Մերտին սանճաքները, Թաղ. 42, եկդ. 50, հայ. 50,000, կաթ. 10,000, բող. 1000:
87. ԲԱԼԱՀՈՎԻՏ (Բալու), եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Բալու քաղան, Թաղ. 41, եկդ. 40, հայ. 25,000, բող. 300:
88. ԱՐՂՆԻ (Էրկէնէ), վանական վիճակ. կը պարունակէ Էրկէնէ և Մատէն քաղաները, Թաղ. 9, եկդ. 10, հայ. 6000, կաթ. 500, բող. 200:
89. ԶՆՔՈՒՇ (Զեքմիկ), վանական վիճակ. կը պարունակէ Զեքմիկ քաղան, Թաղ. 3, եկդ. 4, հայ. 5000, բող. 200:
90. ԽԱՐԲԵՐԴ (Խարբուք), արքեպիսկոպոսական վիճակ, կը պարունակէ Մամուրէթիւլազիզ, Խարբուք, Կապան և Փիւթիւրկէ քաղաները, Թաղ. 72, եկդ. 75, հայ. 55,000, կաթ. 2000, բող. 4000:
91. ԱԿՆ (Էկին), եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ

- էկին քաղան, Թաղ. 7, եկղ. 12, հայ. 12,000 բող. 200:
92. ԱՐԱԲԿԻՐ (Արապիք), եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Արապիք քաղան, Թաղ. 16, եկղ. 20, հայ. 18,000, կաթ. 500, բող. 1000:
93. ՉՄՇԿԱԾԱԳ (Չիմիշկեգէֆ), եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Չիմիշկեգէֆ քաղան, Թաղ. 31, եկղ. 22, հայ. 10,000:
94. ՉԱՐՍԱՆՃԱՔ (հօգաք), եպիսկոպոսական վիճակ. կը Պարունակէ Տէրսիմի սանճաքը՝ մէկ քաղալի բացառութեամբ, Թաղ. 60, եկղ. 50, հայ. 18,000, բող. 500:
95. ԵԴԵՍԻԱ (Ուրֆա), եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Ուրֆա և Զօր սանճաքները, Թաղ. 16, եկղ. 10, հայ. 24,000, կաթ. 1000, բող. 800:
96. ԲԱԲԵԼՈՆ (Պաղտատ), եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Պաղտատ, Պասրա և Մուսուլ վիլայէթները, Թաղ. 4, եկղ. 3, հայ. 5000, կաթ. 1000:
97. ԿԻՊՐՈՍ (Գրպըրզ), վանական թեմ. կը պարունակէ Կիպրոս կղզին, Թաղ. 2, եկղ. 3, հայ. 1000:
98. ԵԳԻՊՏՈՍ (Մըսըր), արքեպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Եգիպտոսի փոխարքայութիւնը, Թաղ. 10, եկղ. 5, հայ. 24,000, կաթ. 1500:
99. ՊՈԼԿԱՐԻԱ, արքեպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Պուլկարիոյ Թագաւորութիւնը, Թաղ. 15, եկղ. 10, հայ. 25,000:
100. ՌՈՒՄԱՆԻԱ, արքեպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Ռումանիոյ Թագաւորութիւնը, Թաղ. 17, եկղ. 15, հայ. 20,000:
101. ՅՈՒՆԱՍՏԱՆ, տեսչական թեմ. կը պարունակէ Յունաստանի Թագաւորութիւնը, Թաղ. 4, եկղ. 1, հայ. 1000:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԱԹՈՌ ԷԶՄԻԱՆԻ. վիճակ՝ կաթողիկոսական 1, արքեպիսկոպոսական 7, եպիսկոպոսական 12, վանական 1, տեսչական 7, թաղօրայք 1579, եկեղեցիք 1650, հայադաւանք 1,792,000, կաթուղիք 60,400, բողոքականք 7500:

ԱԹՈՌ ԿԻԼԻԿԻՈՅ. վիճակ՝ կաթողիկոսական 1, արքեպիսկոպոսական 2, եպիսկոպոսական 10, վանական 2, թաղօրայք 267, եկեղեցիք 224, հայադաւանք 279,000, կաթուղիք 17,000, բողոքական 16,200:

ԱԹՈՌ ԱՂԹԱՄԱՐԱՅ, վիճակ՝ կաթողիկոսական 1, եպիսկոպոսական 1, թաղօրայք 194, եկեղեցիք 272, հայադաւանք 95,000, բողոքականք 500:

ԱԹՈՌ ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ, վիճակ՝ պատրիարքական 1, տեսչական 3, թաղօրայք 10, եկեղեցիք 18, հայադաւանք 7000, կաթուղիք 500:

ԱԹՈՌ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍՈՅ, վիճակ՝ պատրիարքական 1, արքեպիսկոպոսական 14, եպիսկոպոսական 27, վանական 8, տեսչական 2, թաղօրայք 1773, եկեղեցիք 1641, հայադաւանք 1,460,000, կաթուղիք 67,500, բողոքականք 24,740:

ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐ վիճակ՝ կաթողիկոսական 3, պատրիարկաքան 2, արքեպիսկոպոսական 23, եպիսկոպոսական 50, վանական 11, տեսչական 12, թաղօրայք 3914, եկեղեցիք 3805, հայադաւանք 3,633,000, կաթուղիք 146,000, բողոքականք 49,050:

ՄԱՂԱՔԻԱ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՕՐՄԱՆԵԱՆ

(Կեանագրական ժամանակագրութիւն)

Ա. ՄԱՍ 1841 – 1879

1841 Փետր. 11 – 23

Օրմանեան կը ծնի Կ. Պոլսոյ Բերա Թաղին մէջ:

1841 Փետր. 18 – 2 Մարտ

Կը մկրտուի Պօղոս անունով:

1848 Նոյեմբեր 15 – 27

Կը դրուի Հայր Աթանասի դպրոցը, որ բացուած էր Պոլսոյ մէջ, Զէօփիլէք – Զէշմէ փողոցին վրայ:

1851 Մայիս 13 – 25

Դեռ տասը տարեկան տղեկ՝ կը մեկնի Կ. Պոլսէն և Հռոմ կը հասնի Մայիս 25–26 Յունիս և կը մտնէ Անտոնեանց Ս. Լուսաւորիչ վանքը:

Յունիս 2 – 14

Շարաթ երեկոյ կրօնաւորական սքեմ կը հաղնի:

1855 Դեկտեմբեր 26 – 6 Յունվար. 1856

Նորընծայ կ'օրհնուի՝ վանահայր Կղեմէս Միքայէլեանի ձեռքով և կ'անուանուի Մաղափա:

1858 Յնվր. 12 – 24

Կրօնաւոր կ'օրհնուի նոյն վանահօր ձեռքով, և կը կոչուի «Ներայր Մաղափա Օրմանեան Միանձն Անտոնեան»: Կրօնաւորութենէ յետոյ կը յաճախէ Վատիկանեան դպրոցը՝ իր լատիներէնը զօրացնելու ձարտասանութեան դասարանին մէջ: Կ'անցնի Ս. Ապողինարի դպրոցը՝ նոյն տարին Նոյեմբերին:

1860 Ապրիլ 17 – 29

Կ'ընդունի դպրութեան չորս աստիճանները:

1863 Յունիս 16 – 28

Կը ձեռնադրուի կիսասարկաւադ և սարկաւադ:

— Օգոստոս 11 - 23

Քահանայ կը ձեռնադրուի Հիւրմիւզեան Եղուարդ Աբ-
քեպիսկոպոսէն:

1865 Մայիս 27 - 8 Յունիս

Աստուածաբանութեան հրապարակային քննութիւնը
կ'անցնէ յաջողութեամբ և Օգոստոս 22-3 Սեպտեմբ.ին
կ'ստանայ մագիստրոսութեան պաշտօնական և ծիսա-
կան օրհնութիւնը: Հոկտեմբեր 27 - 9 նոյեմբերին հա-
յերէնի ուսուցիչ կը նշանակուի Պրոպականտայի Դըպ-
րանոցին:

1865 Յունվար 19 - 31

Կը մեկնի Հռոմէն և կը հասնի Պոլիս Փետրուար 5 —
17-ին, 15 տարի անընդհատ Հռոմ մնալէ յետոյ: Յնվր.
27 - 7 Փետր. առաջին անգամ կ'այցելէ Վենետիկ: Փե-
տրուար 8 - 20-ին քարտուղար կը նշանակուի Անտոնե-
ան Միաբանութեան Աբբասօր Գաղանճեան Սուքիտս
Եպսկ.ի:

1867 Յունիս 5 - 17

Տեսուչ և ուսուցիչ կը նշանակուի Թագսիմի Անտոնեանց
վարժարանին: Սպտմբ. 20 - 2 Հկտմբ.ին Կ. Պոլսէն կը
մեկնի Գաղանճեանի հետ դէպ ի Հռոմ, իբրեւ 20 ամիս
Կ. Պոլիս մնալէ յետոյ: Հռոմ կը հասնին Հկտմ. 15 —
27-ին:

1868 Օգոստոս 21 - 1 Սեպտեմբեր

Կ'ստանայ Իմաստասիրութեան, Աստուածաբանութեան
և Եկեղեցական Իրաւագիտութեան երեք ճիւղերուն մի-
անգամայն Մագիստրոսութեան աստիճանը. և Օգոստ.
24 - 4 Սպտմբ.ին անգամ կ'ըլլայ Հռոմի Աստուածաբա-
նական Կաճառին (Ակադեմիկոս): Հկտմբ. 17-29-ին
կը մեկնի Հռոմէն և կը հասնի Պոլիս Հկտմբ. 25 - 6
նոյեմբերին:

1869 Նոյեմբեր 6 - 18

Դարձեալ կ'անցնի Հռոմ Գաղանճեանի հետ՝ ներկայ
գտնուելու Վատիկանեան Ժողովին: Նոյեմբեր 26 - 8
Դեկտեմբերին բացում Վատիկանեան Ժողովին, որուն

*կը մասնակցի Օրմանեան իբր Աստուածարան՝ Գազան-
ճեանի և քանի մը եպիսկոպոսներու :*

1870 Ապրիլ 19 — 1 Մայիս

*Գազանճեանի հետ կը փախչին Հռոմէն — Պապական հա-
լածանքէն — և կը հասնին Պոլիս Մայիս 17-29-ին : —
Օգոստոս 18 — 30-ին կը հրատարակէ Հայ Արեւելեան
Կաթողիկեայ իտալերէն գիրքը : Սպտմբ. 11 — 23-ին
Պապական Ռէվերսուրուս կոնդակը և յարակից պաշտո-
նագիրները կը թարգմանէ Փրանսերէնի և կը հրատա-
րակէ : Սպտմբ. 16 — 28-ին տեսուչ և ուսուցիչ կը նշա-
նակուի Օրթաքէօյի Անտոնեան վարժարանին :*

1871 Ապրիլ 26 — 6 Մայիս

*Կ. Պոլսէն դարձեալ կը մեկնի դէպ ի Հռոմ, քաղաքա-
յին տարազով, իբրեւ Պրոֆ. Օրմանեան կամ Օրմանեան
էֆէնտի, Անտոնեանց վանքը ծախելու և ուրիշ գործեր
կարգադրելու համար : Կը հասնի հոն Ապրիլ 29 — 11
Մայիսին :*

1872

*Կը հրատարակէ Ռէվերսուրուս կամ Հայք և Պապու-
թիւն՝ իտալերէն, իսկ Արեւելեան կաթոլիկաց կրօնա-
կան ազատութիւնը և քաղաքական իրաւունքները՝ Փը-
րանսերէն գործերը :*

1873

*Կը հրատարակէ Վատիկան և Հայք Փրանսերէն գործը,
որ նախորդ երկուքի հետ արգիլեալ գիրքերու ցանկը
(ինդէքս) կ'անցնին 1884 Յունիս 28 — 10 Յուլիսին :*

1874 Նոյեմբեր 10 — 22

Երկրորդ անգամ կ'այցելէ Վենետիկ Ս. Ղազար :

1875 Յունվար 24 — 5 Փետրուար

*Կը տեսակցի Զօր. Կարիպալտիի հետ : Մարտ 20 — 1 Ապ-
րիլ. կը հիւանդանայ մէնէթիթով, իբրեւ հետեւանք ու-
թասպառ աշխատութեան, և բժշկական խորհուրդով կը
ճամբորդէ Եւրոպայի մէջ. և այս առիթով կը տեսնուի
Տոլինկէրի և այլոց հետ :*

1876 Ապրիլ 6 — 18

Կ'ստորագրէ Հռոմի մէջ Անտոնեանց վանքին վաճառման

- 100,000 Փրանքի մուրհակը: Մայիս 7 - 15-ին կը վերադառնայ Կ. Պոլիս և կրկին կը հագնի սքեմը:
- 1877 Փետրուար 11 - 23, Ուր.
Առաջին անգամ կը ներկայանայ Ներսէս Պատրիարքին:
- 1878 Օգոստոս 17 - 29
Վերատեսուչ կը նշանակուի Ղալաթիոյ Ազգային Մատենադարանին:

Բ. ՄԱՍ 1879 - 1918

- 1879 Հոկտեմբեր 28 - 9 Նոյեմբեր. Կիր. Գիւտ Խաչ:
Օրմանեան պաշտօնապէս և մեծ հանդիսութեամբ կ'ընդունուի Հայաստ. Եկեղեցւոյ ծոցը Ներսէս Պատրիարքի կողմէն, Կ. Պոլիս հայ-հռոմէադաւան հասարակութենէն 45 այր և 30 տիկիններու հետ, և Գում-Գաբուի Մայր Եկեղեցւոյն մէջ կ'ստանայ Ծայրագոյն վարդապետութեան աստիճանները Վարժապետեանի ձեռքով: Հկտմբ. 31-12 Նոյեմբերին քարոզիչ կը կարգուի Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյն:
- 1880 Մարտի մէջ
Անգամ կ'ըլլայ Վանօրէից խորհուրդին: Ապրիլ 2 - 14ին Առաջնորդ կ'ընտարուի Կարնոյ, ուր կը հասնի Մայիս 29 - 10 Յունիսին:
- 1881 Հոկտեմբեր 7 - 19
Կարնոյ մէջ կը բացուի Սանասարեան Վարժարանը, որու տեսչական մարմինն նախագահ կը նշանակուի Օրմանեան:
- 1882 Օգոստոս 13 - 25
Կարինէն կ'անցնի Մուշ, իբրեւ քննիչ Ազգ. Պատրիարքարանի կողմէն Օգոստոսի առաջին կիսուն: Հայ Յեղափոխական կաղմակերպութիւնը կ'սկսի Կարնոյ մէջ, և Նյմբ. 26 - 8 Դեկտեմբերին, Մեղքիսեղեկ քսնյ. Տէր-Մեղքիսեղեկեանի դէմ արտայայտուած հակակիր ցոյց մը պատճառ կ'ըլլայ, որ ծայր տայ Կարնոյ Տագնապը, Հայեր բանտարկուին և Օրմանեան ալ կասկածելի դառնայ:

1883 Ապրիլ 5 - 17

Օրմանեան ինքնսրերաբար Կ. Պոլիս կը հասնի՝ Կարնոյ Տազնապին առաջին առնելու համար, և կը յաջողի:

1884 Յուլիս 22 - 4 Յուլիս

Իբրեւ 35 բանտարկեալներ ազատ կ'արձակուին Կարնոյ մէջ: Սպտմբ. 24 - 6 Հկտմբ. Օրմանեան կը մեկնի Կ. Պոլսէն և Կարին կը հասնի լուիկ-մնջիկ Հկտմբ. 9 - 21ին: Հկտմբ. 26 - 7 Նյմբ. Ներսէս Պատրիարք կը վախճանի:

1885 Դեկտեմբեր 2 - 14

Մէծիտիէի Գ. րդ կարգի պատուանշանը կ'ստանայ Յարութիւն Պատրիարքի միջնորդութեամբ: Յուլիս 12 - 24-ին Մկրտիչ Սանասարեան Կարին կուգայ՝ Էջմիածնի Գէորգեան ձեմարանի տեսուչ Արշակ Նահապետեանի հետ, որ մօտէն կը ծանօթանայ Օրմանեանի:

1886 Յուլիս 8 - 20

Էջմիածնի մէջ Եպիսկոպոս կը ձեռնադրուի Մակար Կաթողիկոսէն՝ Գ. Սրուանձտեանցի հետ: Յնս. 26 - 8 Յուլիս — Օգոստ. 23 - 4 Սպտ. Էջմիածնէն ուղղակի վան եւայլն կ'երթայ, Ազգ. Պատրիարքարանի կողմէ իբրեւ քննիչ, և կը վերադառնայ Կարին: Սպտմբ. 5 — 17-ին Կարապետ Եղեանց Կարին կուգայ՝ մօտէն տեսնելու Սանասարեան վարժարանը:

1887 Յուլիս 6 - 18

Օրմանեան կը թողու Կարնոյ առաջնորդութիւնը Մակար Կաթողիկոսի հրամանով և կը կոչուի Էջմիածին, Գէորգեան ձեմարանին մէջ աստուածաբանութիւն դասախօսելու: Եւ Կ. Պոլսէն անցնելով Էջմիածին կը հասնի Սպտ. 3-15-ին, և առաջին դասախօսութիւնը կ'սկսի Սպտմբ. 21 - 3 Հոկտեմբերին:

1888 Յուլիս

Կ'ստիպուի հեռանալ Էջմիածնէն կառավարական ճնշումով, ներսէն նիւթուած դաւի մը վրայ, և կ'երթայ Կ. Պոլիս: Սպտմբ. 29 - 11 Հկտմբ. Արմաշու վանահայր Խորէն Եպսկ. Աշղեան Պատրիարք կ'ընտրուի Կ. Պոլսոյ, և կ'սկսի մշակուիլ Եկեղեցական վարժարան մը հաստատելու գաղափարը: Նյմբ. 30 - 12 Դկտմբ. ին կը

կազմուի Եկեղեցական վարժարանի պատրաստութեան Յանձնաժողովը Կ. Պոլսոյ մէջ:

1889 Յունիս 7 — 19

Օրմանեան տեսուչ կը նշանակուի Արմաշի մէջ հաստատուելիք Եկեղեցական վարժարանին: Սպտմբ. 18 — 30-ին Արմաշի մէջ կը կատարուի Եկեղեցական վարժարանին բացման հանդէսը մէկ դասարանով: Հոկտեմբերին Դուրեան Եղիշէ Ծ. վարդապետ ուսուցչական պաշտօնով կը մտնէ Եկեղեցական վարժարան:— Հկտմբ. 2 — 14-ին դասերը կ'սկսին:

1890 Յունվար 10 — 22

Եկեղեցական վարժարանի խնամակութեան նիստին մէջ կը վաւերացուի Դպրեվանք անունը՝ Օրմանեանի առաջարկութեամբ, և կը դադրի Եկեղեցական վարժարան կոչումը: Սպտմբ. 28 — 10 Հկտմբ. Օրմանեան դըպրութեան տատիճան կուտայ Դպրեվանքի առաջին դասարանի ինը աշակերտներուն:

1892 Մայիս 1 — 13

Օրմանեան հեւ ի հեւ կը հասնի Էջմիածին, իբրեւ պատգամաւոր Աշրգեան խորէն Պատրիարքի կողմէն, կաթողիկոսական ընտրութեան մասնակցելու: 1892 Մայիս 5 — 17-ին խորմեան Մկրտիչ Արք. 72 տարեկան, կ'ընտրուի Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս՝ 72 պատգամաւորներու միաձայն քուէով: Մայիս 8 — 20, Օնմանեան կը մեկնի Երեւանէն, Պոլիս կը հասնի Մայիս 16 — 28-ին, և Արմաշ՝ Մայիս 20-1 Յունիսին: Լոյս կը տեսնէ Դպրեվանքին Մասիս կրօնաթերթը՝ Յունիս 1 — 13-ին: Ինը դպիրներէն եօթը սարկաւազ կը ձեռնադրէ Սպտմբ. 17 — 25-ին:— Հոկտեմբերին Դպրեվանքի երրորդ տարւոյն սկիզբը՝ Դուրեան Եղիշէ Ծ. վարդապետ կը նշանակուի Ներքին-Տեսուչ Դպրեվանուց:

1895 Յունիս 18 — 30

Օրմանեան քահանայ կը ձեռնադրէ եօթը սարկաւազները և արեղայ կ'օրհնէ զանոնք: Մայիս 26 — 7 Յունիս-ին վարդապետութեան մասնաւոր գաւազանի իշխանութիւն կուտայ եօթը արեղաներուն:

1896 Յուլիս 18 — 30

Արձակուրդի առիթով Կ. Պոլիս կ'իջնէ Արմաշէն: — Յուլիս 22 — 3 Օգոստոսին Իզմիրլեան Մատթէոս Պատրիարք կը հրաժարի, և Չամիչեան Բարթողիմէոս Արքեպ. Տեղապահ կ'ընտրուի: — Օգոստոս 14 — 26, Դ2. երբ Օրմանեան կը գտնուէր Ղալաթիա Արեւելի խմբագրատունը, նորընծայ Մուշեղ և Աղան վարդապետներուն հետ, Մասիսի տպագրութեան գործով, կէսօրին տեղի կ'ունենայ «Պանֆայի Դէպքը»: Օրմանեան պատուհանէն կը դիտէ բիրերով զինուած թիւրք-քիւրտ խուժանը և տեղի ունեցող հայկական կոտորածը: Խմբագրատունը ապահով չեն զգար, դուրս կ'ելլեն դիակներու վրայէն անցնելով և գրեթէ հրաշքով կը հասնին Բերա իրենց տունը: — Օգոստ. 16 — 28-ին Ուրբաթ օրը միայն կը դադրի կոտորածը բարձրագոյն հրամանով: — Սպտմբ. 10 — 22-ին կը վերադառնայ Արմաշ: Այդ միջոցին է որ կը բանտարկուի Դրեվանքին խնամակալ-բարերարը Աբիկ էֆ. Ունճեան Կ. Պոլսոյ մէջ: — Սպտմբ. 15 — 27 Խաչվերացի Կիրակին, Երկրորդ դասարանի չորս սարկաւազները քահանայ կը ձեռնադրէ և արեղայ կ'օրհնէ Օրմանեան: Սպտմբ. 18 — 30 առաջին դասարանի վարդապետներէն ոմանք Կ. Պոլիս կը յղուին, Դպրեվանքին նիւթական անձկութեան պատճառով: — Հկտմբ. 14 — 26-ին Դպրեվանքը Ձաւէն վարդապետին յանձնելով՝ Օրմանեան կը մեկնի Արմաշէն Դուրեանի հետ, և հետեւեալ օրը կը հասնին Կ. Պոլիս: — Այդ միջոցին է, որ Չամիչեան և Վարչութեան ատենապետ Յովհ. էֆ. կը յայտարարեն Օրմանեանի թէ Դպրեվանքին Հոգւոցը ըսուած է, և կը պահանջեն իր գրաւոր հրաժարականը, զոր կուտայ ստիպուած, և արտօնութիւն և դիւրութիւն կը խնդրէ Տեղապահէն՝ Եգիպտոս երթալու իր քրոջ մօտ: Հկտմբ. 31 — 12 Նոյեմբերին Ազգ. Ընդհ. Ժողովի կողմէն Օրմանեան անդամ կ'ընտրուի Կրօնական Ժողովին:

1896 Նոյեմբեր 6 — 18

Օրմանեան Պատրիարք կ'ընտրուի Ազգ. Ընդհ. Ժողո-

վին մէջ, ներկայ 62 երեսփոխաններու 48-ին քուէով: Նոյեմբեր 17 - 29-ին Սուլթան Համիտ կը վաւերացնէ Օրմանեանի ընտրութիւնը: Նյմբ. 23 - 5 Դկտմբ. ին Շաքաթ երեկոյ կ'ընդունուի կայսեր ներկայութեան. իսկ Նյմբ. 26 - 8 Դկտմբ. ին Բ. Դուռ կ'երթայ և կ'այցելէ նախարարութեանց: Նյմբ. 27 - 9 Դկտմբ. ին առաջին անգամ կը նախագահէ խառն ժողովին: Նյմբ. 28 - 10 Դկտմբ. ին «Քաղաքական» անունով բանտարկուած և դատապարտուած հայերու ներումը կը խնդրէ Սուլթան Համիտէն, և Դկտմբ. 10 - 22-ին 1200-է աւելի բանտարկեալներ ազատ կ'արձակուին. իսկ մահուան դատապարտուած 30 հայերու ալ պատիժը կը փոխուի բանտարկութեան: Դեկտեմբերին մէջ, Օրմանեան իր պատասխանատուութեան տակ կը կազմակերպէ նպաստից գործը:

1897 Յունվար 6 - 18

Ծնունդին Կ. Պոլսոյ եկեղեցիներուն մէջ կը կարդացուի Օրմանեան Մաղաքիա Պատրիարքի անդրանիկ կոնդակը, որ դրուած էր Նոյեմբեր 30 - 12 Դեկտեմբերին: Յունվարի կիսուն Դուրեան Եղիշէ Ծ. Վարդապետ կ'ստանձնէ Դպրեվանքի Վերատեսչութիւնը և Արմաշի Փոխ-Վանահայրութիւնը, եւ Զամիչեանի «Հոգւոցը ըսուած է» յայտարարած Դպրեվանքը յարութիւն կ'առնէ: Մարտ 7 - 19 տեղի կ'ունենայ Եւդոկիոյ կոտորածը և ընդհանուր ձերբակալութիւններ կ'ըլլան: Ասիկա հայկական վերջին կոտորածը կ'ըլլայ Օրմանեանի պատրիարքութեան սկիզբը, որ կը յաջողի 72 հոգի պատժել տալ ջարդարարներէն, և 1895-ին Տրապիզոնէն սկսած ջարդերու շարքը կը վերջանայ Եւդոկիոյ ջարդով: Օգոստոս 6 - 18, Դժ. կէսօրին Բ. Դուռ ումը կը պայթեցնեն, երբ Օրմանեան Ղալաթիոյ խորհրդարանին մէջ կը նախագահէր Վարչութեան նիստին: Անմիջապէս կայսերական պալատ կ'երթայ և կը խնդրէ որ յանցաւորներ միայն փնտուռին և ընդհանուր ձերբակալութիւններ տեղի չունենան: - Սպտմբ. 21 - 3 Հկտմբ. Ծայրագոյն Վարդապետութեան աստի-

ճանները կուտայ Դպրեվանքի առաջին դասարանի վարդապետներուն, Կ. Պոլիս Գում-գարուի Մայր - Եկեղեցւոյն մէջ:

1898 Ապրիլ 15 - 27

Կ. Պոլսոյ մէջ պետական վարժարաններուն ճրի ընդու- նիլ կուտայ 35 հայ պատանիներ: - Մայիս 6 - 19-ին Սուլթան Համիտէն նուէր կ'ստանայ Խասգիւղի մէջ յարքունիս գրաւուած Ճէզայիրլեան ապարանքը՝ Գալ- Փայեան Որբանոցը ընդարձակելու համար: Օգոստ. 20 - 1 Սպտմբ.ին Օրմանեան՝ Ազգ. Հիւանդանոցին օ- րական պարէնը բարձրացնել կուտայ 600 քաչ հաց և 150 քաչ միսի: Հկտմբ. 25, Գիւտ Խաչին Կիրակին՝ Դուրեան Էջմիածնի մէջ եպիսկոպոս կը ձեռնադրուի Դպրեվանքի Աթոռին՝ Խրիմեան Մկրտիչ Կաթողիկո- սէն, Օրմանեանի ընծայականով:

1899 Սեպտեմբեր 27 - 9 Հոկտեմբեր

Օրմանեան իր գրաւոր և պատճառարանեալ հրաժարա- կանը կը ներկայացնէ Բ. Դուռ՝ մասնաւորապէս Հա- յոց զէմ ի գործ դրուած խստութեանց առիթով:

1900 Յունվար 10 - 22ին

Պարսից Շահը Շիրքի Խուրչիտի Ա. աստիճանը կուտայ Օրմանեանին: Մարտ 7 - 21-ին Օրմանեան կը կրկնէ իր հրաժարականը: Օգոստոս 19 - 31-ին Սուլթան Համիտ Ա. կարգի Օսմանիյէ կուտայ Օրմանեանի: Սպտմբ. 10 - 23-ին Օրմանեան տասը հայ պատանիներ ճրի ընդու- նիլ կուտայ Սուլթանիյէ վարժարանը: - Դկտմբ. 1 - 14-ին Վարչութեան նիստին մէջ որոշել կուտայ Կիլի- կիոյ Կաթողիկոսական ընտրութիւնը:

1901 Դեկտեմբեր 8 - 21

Կ'ստանայ Իմթիյազի արծաթ և ոսկի մետալները:

1902 Ապրիլ 5 - 15

Կ'ստանայ Ականակուռ Օսմանիյէ: - Հկտմբ. 12 - 25, Ատանայի մէջ Կիլիկիոյ Կաթողիկոս կ'ընտրուի Սահակ Եպսկ. Խապայեան՝ պատրիարքական պատուիրակ Կէօմրիւքճեան Մովսէս Եպսկ.ի նախագահած ընտրո- ղական ժողովի կողմէն, և Սուլթան Համիտ կը հաս-

տատէ այս ընտրութիւնը Դեկտեմբեր 9 - 22-ին : Դեկտեմբեր 28 - 10 Յնվ. 1903-ին, Օրմանեան իր ջանքերով և Սմբատեանի ծախքով վերանորոգուած Գում-Գաբուի Մայր Եկեղեցւոյ օրհնութիւնը կը կատարէ :

1903 Յունվար 6 - 19

Ծննդեան առտուն, Գում-Գաբուի Մայր Եկեղեցւոյ մէջ, կարնեցի Յակոբ Խաչիկեան, դաշնակցական երիտասարդ մը, մահափորձ կը կատարէ ռէվոլվէրով պատարագիչ Օրմանեանի վրայ, թափօրին սկիզբը. բայց միայն կը վիրաւորուի ուսէն :

1903 Յուլիս 16 - 1905

Ռուսիոյ մէջ, Կովկասի կառավարչապետ՝ տխրահռչակ իշխան Կալիցինի կողմէ յղացուած, Ներքին Գործոց նախարար՝ Պլէվէէն քաջալերուած և Նիկոլա Բ. ցարէն վաւերացած՝ Հայոց եկեղեցական կայրուածոց գրաւման օրինագծին դէմ պայքարող համահայկական ձեռնարկներուն մէջ, Օնմանեան Պատրիարք կը կատարէ ամենագործօն դեր՝ ամէն օրինաւոր ու խոհուն միջոցներով, սրտապնդող ու թելադրական նամակներով՝ Խորիմեան Կաթողիկոսին ուղարկուած, զանազան թղթակցութիւններով՝ ցարին և Պոլսոյ ռուսական դեսպանին ուղղուած և ազդու գրութիւններով՝ եւրոպական և ամերիկեան նախարարութեանց, դեսպանութեանց, լրագիրներու և հանդէսներու խմբագրութեանց յղուած :

1906 Փետրուար 10 - 23

Կը կատարէ Ազգ. Հիւանդանոցին Ս. Փրկիչ նորաչէն եկեղեցւոյն հիմնօրհնէքը :— Յնս. 16 - 29-ին դարձեալ հրաժարական կուտայ կառավարութեան՝ Վարչութեան կազմութեան դէմ հանուած պաշտօնական դժւարութեանց համար, որ էր՝ Սահմանադրութեան վերաքննութիւնը : Բայց կը յաջողի արտօնութիւն ստանալ Սուլթան Համիտէն, և իր անուան տօնին առիթով, Յուլիս 25-7 Օգոստոսին, Ընդհանուր Ժողով կը գումարէ Պատրիարքարանին մէջ և ընտրել կուտայ Վարչութիւնը :

1908 Յուլիս 10 - 23

Հռչակումն Օսմ. Սահմանադրութեան: Յուլիս 16 - 29-ին Օրմանեան կը բռնադատուի հրաժարիլ պատ-
րիարքութենէն Ղալաթիոյ Խորհրդարանին մէջ, եւ
Դուրեան Եղիշէ Սրբազան տեղապահ կ'ընտրուի: Յու-
լիս 25 - 7 Օգոստոսին կը կատարուի Օրմանեանի ան-
ձին դէմ յաւէտ ամօթալի և դատապարտելի խայտա-
ռակութիւնը Բերայէն մինչեւ Գում-Գարու, կարգ մը
հրահանգուած ստահակներու կողմէ, և Իթթիհատի
գլխաւորները Գում-Գարուի Պատրիարքարանը կու-
ղան, ցաւ կը յայտնեն եղածին, կը ցրուեն ցուցարար-
ները և կը պաշտպանեն իր կեանքը՝ վերադարձնելով
գինքն իր տունը Բերա: - Հկտմբ. 22 - 3 Նյմբ.ին Իզ-
միրլեան վերստին Պատրիարք կ'ընտրուի, և Նոյեմբեր
1 - 14-ին ալ կաթողիկոսական առաջին ընտրելի կ'ըլ-
լայ: Նոյեմբեր 7 - 20-ին, Ընդհ. Ժողովոյ նիստին
մէջ, որուն կը նախագահէր Իզմիրլեան պաշտօնապէս
կ'ամբաստանուի Օրմանեան. և այս դէպքը այնքան
կ'ազդէ Օրմանեանի վրայ, որ դէմքի կաթուած կ'ու-
նենայ Նոյեմբեր 10 - 23-ին:

1909 Մայիս 18 - 31

Իզմիրլեան ընտրեալ Կաթողիկոս և Օրմանեան ամբաս-
տանեալ նախորդ Պատրիարք, կը տեսակցին Բերա Թո-
ղաթլեան պանդոկին մէջ, և Իզմիրլեան ցաւ կը յայտնէ
եղածին համար:

1910

Կը տպագրէ Կ. Պոլիս Մազաֆիա Արքեպիսկոպոսի
Օրմանեան Յիշատակագիրք Երկոտասանամեայ
Պատրիարքութեան գործը, բայց չի հրատարակեր:
Դեկտեմբեր 8 - 21-ին Բերայի Ս. Յարութեան խե-
կեղեցւոյն պատկից տունը 4000 Օսմ. ոսկիի գնել կու-
տայ իր կնքահօր որդւոյն Յակոբ Փափազեանի և նուի-
րել կուտայ այդ եկեղեցւոյն, և պատը վերցուելով՝
տունը կը միացուի եկեղեցւոյ բակին և կ'ըլլայ ման-
կապարտէզ:

1911 Փետրուար 11 — 24

Կ'աւարտի Համապատումին տպագրութիւնը: Ապրիլ 30 — 13 Մայիսին կը հրատարակէ Քրանսերէն՝ հայոց եկեղեցին: Դեկտեմբեր 2 — 15-ին Դուրեան Սրբազան կ'ընտրուի Պատրիարք Թիւրքիոյ Հայոց:

1912 Օգոստոս 1 — 14

Օրմանեան կը հրատարակէ Ազգապատումի Ա. հատորի առաջին պրակը: Դեկտեմբեր 2 — 15-ին Պատրիարք կ'ընտրուի Պրուսայի առաջնորդ՝ Արշարունի Յովհաննէս Եպիսկոպոս: — Դեկտեմբեր 21 — 2 Յունվար 1913ին Օրմանեանի մասին յերկրուած ամբաստանութիւնները կը հերքուին և Օրմանեան անպարտ կը հռչակուի Արշարունի Պատրիարքի նախագահած Ընդհ. Ժողովին միաձայն քուէովը:

1914 Մայիս 6 — 19, Գշ.

Օրմանեան Երուսաղէմ կը հասնի, Պոլսէն մեկնելով Ապրիլ 26 — 6 Մայիսին, իբրեւ լիազօր Պատուիրակ Ազգ. Պատրիարքարանի կողմէ, Գէորգ Կիւրեղեանի և Վահան Թէքէեանի հետ, «Երուսաղէմի խնդիրը վերջացնելու և Երուսաղէմը կարգադրելու, (ըսել կ'ուզէ անշուշտ՝ վանքին խաղաղութիւնը վերահաստատելու և զայն բարեկարգելու համար. հրտ.) յանձնարարութեամբ»:

1915 — 1917

Երուսաղէմի Ժառանգաւորաց Վարժարանին մէջ Աստուածաբանութիւն կ'ուսուցանէ: — Կը գրէ Ազգապատումին Գ. հատորը:

1917 Նոյեմբեր 13 — 26

Սահակ Կաթողիկոսի և այլ եկեղեցականաց հետ կը տարադրուի Դամասկոս: Այս միջոցին կը լրացնէ իր *ԽՈՂՔ ԵՒ ԽՕՍՔ* գործը:

1918 Մայիսի մէջ

Օրմանեան Դամասկոսէն կ'անցնի Կ. Պոլիս: Հոն կը վախճանի 78 տարեկան հասակին մէջ, Նոյեմբեր 6 — 19-ին, Գշ. գիշեր, Գատըգիւղ, իրեն ասպնջական Ներսէս Օհանեանի տունը: Իսկ թաղման կարգը կը կա-

տարուի Բերայի Ս. Երրորդութիւն եկեղեցւոյ մէջ, երեք օր յետոյ, Ուրբաթ: Դամբանակը կը խօսի Դուրեան Եղիշէ Սրբազան: Կը թաղուի Շիշլիի գերեզմանատունը, եկեղեցականաց յատուկ թաղամասին մէջ, ուր կը գտնուէր նաեւ շիրիմը իր օծակցին՝ Սրուանձտեանցի: Դիտելի է սա զուգադիպութիւնը, որ Օրմանեանի պատրիարքական ընտրութեան և մահուան ամսաթիւը նոյն է, նոյեմբեր 6:

1927

Յետ մահու լոյս կը տեսնէ իր Ազգապատումին Գ. Հատորը, Երուսաղէմ, Սրբոց Յակոբեանց տպարանէն:

Ց Ա Ն Կ Ն Ի Ի Թ Ո Ց

ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

	Երես
Այս գիրքը և զայն գրողը	3
Նախաբան Գ. տպագրութեան	9
Նախաբան Բ. տպագրութեան	13
Նախաբան Ա. տպագրութեան	15
Յառաջաբան Գաղղիերէնի	19
Յառաջաբան անգլիերէնի	29
Ա. Ինչ է մեր մայատակը	35

Պ Ա Տ Մ Ո Ի Թ Ի Ի Ն Ը

Բ.	Հայ եկեղեցւոյ ծագումը	39
Գ.	Հայ եկեղեցւոյ նախնական ժամանակը	42
Դ.	Հայաստանի ամբողջական դարձը	45
Ե.	Նուիրապետութեան հաստատութիւնը	48
Զ.	Զորրորդ դարու եկեղեցին	52
Է.	Հայ դպրութեանց սկզբնաւորութիւնը	57
Ը.	Հինգերորդ դարու եկեղեցին	60
Թ.	Քաղկեդոնի ժողովը	65
Ժ.	Քաղկեդոնական խնդիրներ	72
ԺԱ.	Խնդիրներու շարունակութիւնը	77
ԺԲ.	Կաթողիկոսութեան տեղափոխութիւնները	82
ԺԳ.	Կիլիկիոյ հայրապետանոցը	87
ԺԴ.	Միաբանութեան փորձեր	90
ԺԵ.	Միութեանական ձգտումներ	98
ԺԶ.	Էջմիածին վերադարձը	105

ԺԷ.	Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքութիւնը	110
ԺԸ.	Զարթումի դարը	113
ԺԹ.	Ութեւտասաներորդ դարը	117
Ի.	Իննեւտասաներորդ դար	123

Վ Ա Ր Դ Ա Պ Ե Տ Ո Ի Թ Ի Ի Ն Ը

ԻԱ.	Դաւանական սկզբունքներ	133
ԻԲ.	Հայ Եկեղեցւոյ դաւանութիւնը	137
ԻԳ.	Հաւատոյ հանգանակը	142
ԻԴ.	Ներդաւանութեան հոգին	147
ԻԵ.	Եկեղեցւոյ խորհուրդները	151
ԻԶ.	Վարդապետութեան ճշդաբանութիւնը	155

Վ Ա Ր Զ Ո Ի Թ Ի Ի Ն Ը

ԻԷ.	Նուիրապետութեան կազմակերպութիւնը	163
ԻԸ.	Հայ Եկեղեցւոյ նուիրապետութիւնը	169
ԻԹ.	Եկեղեցական պաշտօններ	174

Բ Ա Ր Ե Կ Ա Գ Ր Ո Ի Թ Ի Ի Ն Ը

Լ.	Կղերն ու կուսակրօնութիւն	181
ԼԱ.	Եկեղեցական հասոյթներ	187
ԼԲ.	Աշխարհականներու մասնակցութիւնը	193
ԼԳ.	Եկեղեցւոյ անունը	198

Ա Ր Ա Ր Ո Ղ Ո Ի Թ Ի Ի Ն Ը

ԼԴ.	Կրօնական շէնքեր	205
ԼԵ.	Կրօնական պաշտօնեաներ	209
ԼԶ.	Կրօնական պարտաւորութիւններ	215
ԼԷ.	Տոմարական դրութիւնը	219

ԼԸ .	Տէրունական տօներ	223
ԼԹ .	Սուրբերու յիշատակներ	228

Գ Ր Ա Կ Ա Ն Ո Ի Թ Ի Ի Ն Ը

Խ .	Ընդհանուր տեսութիւն	237
ԽԱ .	Վերջին երեւոյթներ	241

Ն Ե Ր Կ Ա Յ Կ Ա Ց Ո Ի Թ Ի Ի Ն Ը

ԽԳ .	Զանազան տարրեր	249
ԽԲ .	Արտաքին կերպարանը	247
ԽԴ .	Ազգային նկարագիրը	253
ԽԵ .	Եկեղեցւոյ ազդեցութիւնը	257

Յ Ա Ի Ե Լ Ո Ի Ա Ն

Ա .	Կաթողիկոսներու ժամանակագրութիւնը	265
Բ .	Թեմերու վիճակագրութիւնը	276

Բ . ՅԱԻԵԼՈՒԱՆ ԷՐԱՏԱՐԱԿԻԶԻ

Մաղափա Արքեպ .	Օրմանեանի կենսագրական ժամանակագրութիւնը	286
----------------	--	-----

Վ Ր Ի Պ Ա Կ Ն Ե Ր

Էջ	Տող	Սխալ	Ուղիղ
5	29	Զնչել սկիզբի 8 գիրքը :	
7	7	Զնչել վերջի 8 գիրքը :	
10	27	մեւնոյն	միեւնոյն
21	13	կաակցութիւն	կապակցութիւն
44	29	մեկնիլ	մեկնել
55	10	լառնականներուն	լեռնականներուն
59	6	վերաքննութեանէ	վերաքննութենէ
62	19	դուրսեամբ	զրութեամբ
69	17	նակատամարտին	ճակատամարտին
85	24	կը վարէր	կը վարուէր
86	17	Եղբօրդդույն	եղբօր որդւոյն
91	21	հաւանութիւն	հաւանութիւն
92	1	յարդանք	յարդանք ,
135	28	հաստատուա	հաստատուած
136	11	եկարելու	երկարելու
169	21	էջմիածին	էջմիածին
184	5	իմքնուորոյն	ինքնուորոյն
185	19 25	Տուուչութիւն	տոււչութիւն
186	16	տուուչութիւն	տոււչութիւն
186	24	կերարան	կերպարան
191	17	ախպանութիւն	պահպանութիւնը
194	6	յայտնապէս	յայտնապէս
197	8	վիջակային	վիճակային
197	20	կջմիածնի	էջմիածնի
199	24	կջմիածնի	էջմիածնի
201	9	բնորոշիչ	բնորոշիչ
201	15	մակսիրը	մակդիրը
211	14	աստիճանը	աստիճանը ,
214	24	այեւմեան	այժմեան
216	14	Տեառընդառաջ	Տեառընդառաջ
216	18	Ծնո ,նդը	Ծնունդը
218	36	երկրպագելու	երկրպագելու
219	30	Ալ ալ	Ոչ ալ
221	4	Եոթնեակ	Եօթնեակ
221	12	Եօթնասանումէկ	Եօթնասանումէկ
230	25	Եկսկոպոս	Եպիսկոպոս
230	34	Ուգիմէ	Նւգիմէ
231	14	Բարսեղ	Բարսեղ
232	12	Տեկուստ	Տեկուսա
247	26	իմքնուորոյն	ինքնուորոյն
257	5	վրայ ,	վրայ :
260	28	անբռնաբարելի	անբռնաբարելի

266	22	Յուսիկ	Յուսիկի
266	25	Յուլիս 35	Յուլիս 25
267	15	Շահապիչանի	Շահապիվանի
268	7	Եհիվարդեցի	Եղիվարդեցի
268	19	Քրիստառոր	Քրիստափոր
271	4	այս տողի վրայ աւելցնել – վախճանի 1293-ին:	
173	16	1081	1801
173	18	1901	1801

«Կենսագրական ժամանակագրություն»-ը (էջ 286-298)
առնուած է Ս. Հեղինակի «ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ» գործին Գ.

Հատորէն :

3 1158 00989 2356

MA

ԳԻՆ՝

ԱՐԺԱՆԹԻՆ 10- փետո

ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆ 3- Տոլար

10. —